

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

Η Ρητορική των πολιτικών θέσεων του Δημοσθένη
στους συμβουλευτικούς, επιδεικτικούς και δικανικούς Λόγους του

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Του

Αναστασίου Γρ. Μανωλάκη

Διπλωματούχου Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, 1988
και Τμήματος Ιστορίας - Αρχαιολογίας & Διαχ. Πολιτισμικών
Αγαθών Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, 2011.

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ελένη Βολονάκη, Επίκουρος Καθηγήτρια Πανεπιστημίου
Πελοποννήσου.

Συνεπιβλέποντες : Βασίλειος Κωνσταντινόπουλος, Αναπληρωτής Καθηγητής
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Αθανάσιος Ευσταθίου, Αναπληρωτής Καθηγητής Ιόνιου
Πανεπιστημίου.

Καλαμάτα, 2015

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	2
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5
ΣΤΟΧΟΙ - ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ	6
1. Ο ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ	8
1.1 Η νεότητα.....	8
1.2 Η πορεία προς την ωρίμανση.....	10
1.3 Ένας νέος πολιτικός	11
1.4 Σύγκρουση και Ήττα	14
2. ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ – ΥΦΟΣ	15
3. ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΡΗΤΟΡΕΙΑ	19
3.1 <i>Υπέρ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας (XV)</i>	19
3.2. Πολιτικές θέσεις	21
3.3. Υφολογικά - Σχήματα Λόγου	36
4. ΕΠΙΔΕΙΚΤΙΚΗ ΡΗΤΟΡΕΙΑ.....	38
4.1 <i>Ἐπιτάφιος (LX)</i>	38
4.2. Πολιτικές θέσεις	41
4.3. Υφολογικά - Σχήματα Λόγου	54
5. ΔΙΚΑΝΙΚΗ ΡΗΤΟΡΕΙΑ	58
5.1. <i>Περὶ τῆς Παραπρεσβείας (XIX)</i>	58
5.1.1. Ιστορικά Στοιχεία: Φίλιππος, Φιλοκράτειος ειρήνη.....	58
5.2. Ο Λόγος « <i>Περὶ Παραπρεσβείας</i> ».....	62
5.3. Πολιτικές θέσεις	65
5.4. Υφολογικά - Σχήματα Λόγου	83
6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ Α: ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ	88
6.1. Συμβουλευτικοί Λόγοι: <i>Υπέρ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας (XV)</i>	88
6.2. Επιδεικτικοί Λόγοι: <i>Ἐπιτάφιος (LX)</i>	90
6.3. Δικανική Ρητορεία: <i>Περὶ τῆς Παραπρεσβείας (XIX)</i>	92
7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ Β: ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ ΑΝΑ ΕΙΔΟΣ.....	93
7.1. Συμβουλευτική Ρητορεία: <i>Υπέρ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας (XV)</i>	93
7.2. Επιδεικτικοί Λόγοι: <i>Ἐπιτάφιος (LX)</i>	95
7.3. Δικανική Ρητορεία: <i>Περὶ τῆς Παραπρεσβείας (XIX)</i>	97

Επιλογικά.....	98
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΡΗ ΤΗΣ	100
1. ΕΥΡΕΣΙΣ (Inventio)	101
2. ΤΑΞΙΣ (Dispositio).....	102
3. ΥΦΟΣ ή ΛΕΞΙΣ (elocutio)	103
4. ΜΝΗΜΗ (memoria).....	105
5. ΥΠΟΚΡΙΣΗ (pronuntiatio).....	106
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	108

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AJPh	The American Journal of Philology
CPh	Classical Philology
Historia	Historia: Zeitschrift für alte Geschichte
JHS	The Journal of Hellenic Studies
IEE	Ίστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν
TAPhA	Transactions of the American Philological Association
OCD	Oxford Classical Dictionary

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Παρόλη την κυριαρχία του 5^{ου} αι. στη διαμόρφωση συνειδήσεων και στην αρχαιότητα αλλά και στις μεταγενέστερες εποχές, ο αιώνας του Δημοσθένη διατηρεί τη δική του σημασία και δυναμική. Εάν ο πρώτος έχει στοιχεία όπως η θεμελίωση της δημοκρατίας και η σύγκρουση πολιτικά αντίθετων Κρατών, ο δεύτερος πιστώνεται με την ολοκλήρωση της πολιτειακής δομής και την αναζήτηση διεξόδου από τη στενότητα της πόλης – Κράτους. Στον κόσμο αυτό, ο Δημοσθένης έχει τη δική του σημασία. Η επικράτηση άλλωστε του Φιλίππου στην Ελλάδα αποτελεί πολιτειακή οπισθοδρόμηση που οι Αθηναίοι ποτέ δε χώνεψαν, μολονότι συμβιβάστηκαν, διότι επιθυμούσαν τη διατήρηση της *πατρίου πολιτείας*. Υπό το πρίσμα αυτό, πρόκειται για συγκρούσεις που αποκτούν διαχρονικό χαρακτήρα και ενδιαφέρον.

Εκτός της έντονα πολιτικής χροιάς όμως, το έργο του Δημοσθένη είναι παράλληλα και ρητορικό δημιούργημα, σε μία εποχή που ήδη λειτουργούσαν σχολές διδασκαλίας της. Ο μεγάλος αριθμός Λόγων που του αποδίδεται φανερώνει και την εκτίμηση στο έργο του αλλά και τον βαθμό προόδου που έφερε στη Ρητορική. Αν και ο ίδιος δεν έχασε χρόνο με θεωρητικές κατασκευές, το πόσο επιμελημένα εργαζόταν αποδεικνύεται απ' τις συλλογές προοιμίων του. Η δράση του και ως πολιτικού και ως ρήτορα σε άλλα είδη επιβάλλει επομένως τη μελέτη σε όλες τις μορφές δημιουργίας του.

Επιθυμώ να ευχαριστήσω τώρα που η εργασία έλαβε τέλος, την Επιβλέπουσα Καθηγήτρια, κ^α Ελένη Βολονάκη, διότι και ενέπνευσε με την παρουσία και διδασκαλία της την ενασχόλησή μου με τη Ρητορική, αλλά και διότι κατεύθυνε υπομονετικά την τελική μορφή της. Ομοίως επιθυμώ να ευχαριστήσω τον κο Βασ. Κωνσταντινόπουλο, Αναπλ. Καθηγητή, διότι από παλαιότερα ήδη με ώθησε και παρότρυνε στον δαιδαλώδη δρόμο των κλασσικών σπουδών. Τέλος, ο κος Ευσταθίου, Αναπληρωτής Καθηγητής στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο και επίσης ενασχολούμενος με τη Ρητορική, ως επισκέπτης στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου συνέβαλε δραστικά στον φωτισμό άγνωστων μάλλον πλευρών του παραμελημένου στην Ελλάδα κλάδου. Η ευγνωμοσύνη αποδίδεται ωστόσο στη σύζυγο και τα παιδιά μου, που ανέχτηκαν ώρες απουσίας και εξακολουθούν να ανέχονται, κάθε φορά που κάτι καινούργιο αρχίζει.

ΣΤΟΧΟΙ - ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Η εργασία που ακολουθεί εστιάζει στη μελέτη της Ρητορικής στους Συμβουλευτικούς, Επιδεικτικούς και Δικανικούς Λόγους του Δημοσθένη. Επιλέγουμε τρία αντιπροσωπευτικά έργα από κάθε είδος, είτε χρονικά είτε ειδολογικά: τον *Υπὲρ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας* του έτους 351 π. Χ., τον *Επιτάφιο* του 338 π. Χ. και τον *Περὶ τῆς Παραπρεσβείας* του 343 π. Χ. Ο πρώτος είναι βαρύνουσα πολιτική παρέμβαση του Δημοσθένη που, μολονότι αποτυχημένη, παρουσιάζει την αταλάντευτη προσήλωση του ρήτορα σε συγκεκριμένες αρχές της εξωτερικής πολιτικής. Απ' αυτή την άποψη, είναι προτιμότερη η μελέτη του σε σχέση με τον *Περὶ Συμμοριῶν* π.χ., που είναι εξίσου πρώιμος.

Ο δεύτερος είναι αποφορτισμένος απ' την αντιπαλότητα σε εσωτερικό - εξωτερικό επίπεδο, ως έργο επιδεικτικής ρητορείας. Επιτρέπει έτσι να ελέγξουμε κατά πόσο ένα ύστερο έργο διατηρεῖ βασικά δημοσθένεια χαρακτηριστικά ή, αντιθέτως, υποτάσσει στις απαιτήσεις του είδους το προσωπικό ταμπεραμέντο. Ουσιώδες στοιχείο του αποτελεί εξάλλου το γεγονός πως αποτελεί τον δεύτερο σωζόμενο Επιτάφιο που όντως εκφωνήθηκε, άρα επιβάλλεται να μελετηθεῖ υπό την πραγματικότητα μίας ήττας αφενός αλλά και της τήρησης των συμβατικών υποχρεώσεων προς το θλιμμένο ακροατήριο, ως ηθοποιία του ρήτορα.

Ο τρίτος είναι δημόσιος πολιτικός Λόγος και αντιπροσωπεύει επομένως τόσο τη δικανική ρητορεία του Δημοσθένη όσο και την εξέλιξή του στον χρόνο. Πράγματι, υπάρχει χρονική απόσταση στο έργο του 351 με το έργο του 343 και, επιπλέον, ωριμότητα λόγω της κυρίαρχης πορείας του Φιλίππου που άλλαξε άρδην την αθηναϊκή πολιτική σκηνή.

Επιδιώκουμε να δούμε τη μορφή και το περιεχόμενο του κάθε είδους ξεχωριστά, ώστε να διαπιστώσουμε κατά πόσο ο ρήτορας ακολουθεῖ την ίδια τεχνική στα έργα του ή διαφοροποιεῖται κατά περίπτωση. Γνωστή από παλαιότερα είναι η χρονική διαφοροποίηση, εύλογη καθώς ο νεαρός Δημοσθένης εξελίσσεται και μεταβάλλει το ύφος του. Το ερώτημα είναι κατά πόσο η παράμετρος του χρόνου αφορά σε όλα τα έργα ή κατεξοχήν στα πολιτικά.

Ένα άλλο ερώτημα είναι εάν ο χρόνος αλλάζει την πολιτική ματιά του Δημοσθένη. Είναι ο ίδιος στο πέρασμα του χρόνου ή άλλαξε; Πόσο διέφερε η στάση του πριν «ανακαλύψει» τους Μακεδόνες;

Θα παρακολουθήσουμε τα έργα ως προς το ύφος - δομή, αλλά και ως προς την ανάπτυξη του περιεχομένου (επιχειρηματολογία). Η πρώτη προσέγγιση είναι βέβαια φορμαλιστική, επιτρέπει ωστόσο τη βαθύτερη κατανόηση του λόγου ενός πολιτικού / ρήτορα. Ως προς την επιχειρηματολογία, θα δούμε τη σκέψη να ξετυλίγεται και θα κρίνουμε την προσπάθεια διαφώτισης ή παραπλάνησης του κοινού. Τέλος, θα εστιάσουμε στη χρήση ρητορικών μεθόδων ως εργαλείων παρουσίασης της *αλήθειας* -αυτής που ο ρήτορας θεωρεί ως πραγματική.

1. Ο ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ

1.1 Η νεότητα

Ο Δημοσθένης γεννήθηκε το 384/3 π. Χ¹. Αφενός ο πατέρας ανήκε σε καλή οικογένεια, αφετέρου όμως η μητέρα του (*Κλεοβούλη*) φαίνεται πως είλκε την καταγωγή της από θρακικό φύλο, κάτι που επέτρεπε σε κάποιους να του αμφισβητούν τη γνησιότητα της καταγωγής². Η περιουσία του πατέρα του ήταν μεγάλη, αφού διέθετε εργαστήριο οικιακών σκευών³. Οπωσδήποτε επτά ετών ορφάνεψε αλλά οι διαχειριστές της περιουσίας δε μερίμνησαν για την αρτιότητά της, αφού από τα 14 τάλαντα της αρχικής κληρονομιάς τού άφησαν μόνο 70 μνᾶς.

Μικρός ήταν όταν ο παιδαγωγός του τον έμπασε κρυφά⁴ και άκουσε τον στρατηγό Καλλίστρατο να απολογείται για την ήττα στη μάχη του Ωρωπού. Γοητεύτηκε απ' το κλίμα του δικαστηρίου και έτσι αποφάσισε πως εκείνος ήταν ο χώρος που του ταίριαζε. Ο ίδιος, που φέρεται να μαθήτευσε κοντά στον ρήτορα Ισαίο, εντρύφησε ως αναγνώστης⁵ στους Λόγους του Ισοκράτη (ακριβός δάσκαλος για το βαλάντιο του Δημοσθένη: αμοιβή 10 μναῖ...). Επίσης διάβασε και τον Πλάτωνα⁶ αλλά και τον Θουκυδίδη⁷.

Οι προσπάθειές του να υπερνικήσει τις φυσικές του αδυναμίες έχουν υπερβολικά καταγραφεί από τους αρχαίους βιογράφους και μελετητές της ρητορικής. Ο τραυλισμός που τον εμπόδιζε να προφέρει σωστά το *ρο* διορθώθηκε βάζοντας χαλίκια στο στόμα του και εκφωνώντας λόγους⁸. Άσκησε τη φωνή του απαγγέλλοντας ενώ έτρεχε και ενίσχυσε την αναπνοή του με το να κρατάει σε μία

¹ Συνοπτική παρουσίαση των Πηγών για τον Δημοσθένη στον Lesky –Τσοπανάκη, σ. 823. Ο Cooper (2001): 241, συγκεντρώνει τους βιογράφους που αναφέρονται στον ρήτορα και παραπέμπει στο εύχρηστο έργο του Westermann (1845) εκεί, 31 ολόκληρες σελίδες (=281-312) αποδεικνύουν πως οι αρχαίοι έδειξαν πράγματι μεγάλο ενδιαφέρον για την περίπτωση. Συγκριτικά, υπάρχουν 6 σελίδες βιογραφίας για τον Λυσία και 15 για τον Ισοκράτη.

² Αποκαλώντας τον *Σκύθη*. Ο Lesky, σ. 824, αναζητά στη βαρβαρική καταγωγή της μητέρας του Δημοσθένη την πιθανή αιτία του «σκοτεινού πάθους του».

³ Σούδα, δ, 456, Adler: «Δημοσθένης, μαχαιροποιός, Παιανιεύς».

⁴ Οι πληροφορίες από τον Πλούταρχο, *Δημοσθένης και Κικέρων* 5.

⁵ Ο Jaeger W., (1984²): 49, εντοπίζει *αυτοδιδασκισμό* στην πορεία του Δημοσθένη.

⁶ Cicero, Brutus 121: «lectitavisse Platonem studioso, audivisse etiam Demosthenes dicitur—idque apparet ex genere et granditate verborum; dicit etiam in quadam epistula hoc ipse de sese».

⁷ Διονύσιος Άλικαρνασσεύς, *Περί Θουκυδίδου* 53: «οὔτω καὶ Θουκυδίδου ζηλωτῆς ἐγένετο κατὰ πολλὰ».

⁸ Cicero, *De Divinatione*, 2.46.96 «multi etiam naturae vitium meditatione atque exercitatione sustulerunt, ut Demosthenem scribit Phalereus, cum rho dicere nequiret, exercitatione fecisse, ut planissime diceret».

ανάσα ολόκληρες φράσεις. Μπροστά σε καθρέπτη εξασκήθηκε στην κίνηση των χεριών και του σώματος⁹. Αργότερα προστέθηκαν απ' τους βιογράφους και άλλες παραξενιές, που υποτίθεται τον ανάγκασαν να αφοσιωθεί αποκλειστικά στην τέχνη: αποσύρθηκε σε σπήλαιο όπως ο Ευριπίδης, ξύρισε τη μια πλευρά του κεφαλιού του ώστε να ντρέπεται να κυκλοφορεί δημόσια¹⁰, τέλος έβαλε ένα σπαθί πάνω απ' τον ώμο του διότι –τάχα– είχε νευρικό σπασμό και έτσι υποχρεώθηκε να αυτοσυγκρατηθεί.

Γενικότερα οι αρχαίοι τον εμφάνισαν ως δείγμα ανθρώπου γεμάτου δυσκολίες *ἐκ φύσεως*, τις οποίες μόνο χάρη στην *μελέτην* κατόρθωσε να ξεπεράσει. Την τεχνική π.χ. της Υπόκρισης τη σπούδασε κοντά στον ηθοποιό Ανδρόνικο¹¹, αποδίδοντας πάντοτε μέγιστη σημασία σ' αυτό το μέρος της ρητορικής τέχνης. Οπωσδήποτε είναι υπερβολική και άδικη η εμμονή των ανθρώπων της εποχής να τον θεωρούν σχεδόν ...ανίκανο¹². Ας δεχτούμε πάντως πως όντως ήταν κατώτερος από τον Υπερείδη και άλλους, π.χ. τον Φωκίωνα, στη φυσική ετοιμότητα ή επίσης, στην ετοιμότητα να απαντήσει σε περιβάλλον ευμετάβλητο¹³. Είναι όμως βέβαιο πως η ετοιμασία του στο σπίτι δεν τον μειώνει σήμερα στα μάτια μας¹⁴. Τέλος, ανάμεσα στα μειονεκτήματά του από τους αρχαίους προσγράφεται και η θηλυπρέπεια¹⁵.

⁹ Πλούταρχος, *Δημοσθένης*, 11: «Τοῖς δὲ σωματικοῖς ἐλαττώμασι τοιαύτην ἐπήγεν ἄσκησιν, ὡς ὁ Φαληρεὺς Δημήτριος ἱστορεῖ, λέγων αὐτοῦ Δημοσθένους ἀκοῦσαι πρεσβύτου γεγονότος· τὴν μὲν γὰρ ἀσάφειαν καὶ τραυλότητα τῆς γλώττης ἐκβιάζεσθαι καὶ διαρθροῦν εἰς τὸ στόμα ψήφους λαμβάνοντα καὶ ῥήσεις ἅμα λέγοντα, τὴν δὲ φωνὴν γυμνάζειν ἐν τοῖς δρόμοις καὶ ταῖς πρὸς τὰ σιμ' ἀναβάσει διαλεγόμενον καὶ λόγους τινὰς ἢ στίχους ἅμα τῷ πνεύματι πυκνουμένῳ προφερόμενον· εἶναι δ' αὐτῷ μέγα κάτοπτρον οἴκοι, καὶ πρὸς τοῦτο τὰς μελέτας ἱστάμενον ἐξ ἐναντίας περαίνειν».

¹⁰ Ο τρίτος βίος της Σούδας υπερβάλλει σε ανεκδοτολογικά στοιχεία.

¹¹ Quintilianus, *Institutio Oratoria*, 11.3.6: «ipse tam diligenter apud Andronicum hypocriten studuit». Επίσης στη Σούδα: «τὴν τε ὑπόκρισιν οὐκ ὦν ἄκρος ὑπ' Ἀνδρονίκῳ καὶ ταύτην ἐξήσκησεν».

¹² Η γνώμη της αρχαιότητας επηρεάστηκε από το πολιτικό κλίμα στην Αθήνα αμέσως μετά το 322 και την επικράτηση των φιλομακεδονικής μερίδας. Επιπροσθέτως, ο Δημήτριος Φαληρεὺς και οι Περιπατητικοὶ δεν τον συμπαθούσαν και στα γραπτά τους τον υποτιμούν.

¹³ Η ικανότητα του Δημοσθένη να μιλά αυθόρμητα και ο τρόπος που το έκανε, διαπραγματεύονται κατά τα έτη 1950-57 σε σειρά άρθρων από τον Dorjahn A. P. με τον γενικότερο τίτλο “*Demosthenes' Ability to Speak Extemporaneously*”.

¹⁴ Είναι αλήθεια πως δεν έβγαινε απ' το σπίτι, αφού η μητέρα δεν έστελνε το φιλάσθενο παιδί της στα γυμνάσια της εποχής.

¹⁵ Σούδα: «καὶ πρὸς τὰς ἡδονὰς ἀκόλαστος, ὡς καὶ τοῦτο φησὶν ὁ αὐτός. ὄθεν καὶ νέος μὲν ὦν Βάταλος ἐκλήθη, ὡς καὶ γυναικεῖα ἐσθῆτι πολλάκις χρησάμενος». Ο Αισχίνης επίσης τον ειρωνεύτηκε (1 §181) ως κίναϊδο, αν και πρόκειται για *λοιδορία* εντός δικαστηρίου. Σώζεται επίσης αθετούμενο έργο με τίτλο Έρωτικός, όπου εκθειάζεται η ομορφιά ενός νεαρού αγοριού.

1.2 Η πορεία προς την ωρίμανση

Η αρχική του ενασχόληση με τη ρητορεία δε θα μάς απασχολήσει εδώ, διότι πρόκειται για δικανικούς αγώνες στους οποίους αποδύθηκε προκειμένου να διεκδικήσει τμήματα της πατρικής περιουσίας. Έχουν βέβαια την αξία τους ως πρόγευση της επαφής με το πλήθος, δοθέντος άλλωστε πως οι δικαστές ήταν απλοί άνθρωποι που σύχναζαν και στη Συνέλευση. Μολονότι στις πρώιμες υποθέσεις ατύχησε, η επιμονή και η επιμέλειά του στην πορεία επιβραβεύτηκαν.

Η μετάβαση σηματοδοτείται από τη δράση του ως τριήραρχου: αφενός σταδιακά γίνεται ευπορότερος μέσω της εργασίας του και αφετέρου δραστηριοποιείται για την πόλη. Το έτος 360 π. Χ. εξόπλισε τριήρη και ανέβηκε έως τη μακρινή Θράκη, σε εκστρατεία με επικεφαλής τον Κηφισόδοτο. Ο στρατηγός μάλιστα συνταξίδεψε στο καλοεξοπλισμένο πλοίο του 24χρονου νεαρού ρήτορα και, στην επιστροφή, τον πρότεινε για τριηραρχικό στέφανο. Αξίζει να παρατηρηθεί η στάση του προς το Κράτος: εθελοντικά προσφερόταν να αναλαμβάνει λειτουργίες και, μάλιστα, ως πρόεδρος *συμμορίας*, πλήρωνε φόρους που αναλογούσαν στην αρχική πατρική περιουσία, όχι στα υπολείμματά της¹⁶!

Ο Δημοσθένης εισέρχεται στην πολιτική ζωή μέσω δημόσιας δικανικής ρητορείας, όχι δηλ. αυστηρά ιδιωτικού συμφέροντος (και άρα ενδιαφέροντος), αλλά ουσιαστικά προασπίζοντας μέσω αυτών τις δημόσιες υποθέσεις¹⁷. Είναι βέβαιο πως η προηγούμενη εμπειρία του τον βοήθησε να αποκτήσει αυτοπεποίθηση και έτσι να οδηγηθεί θαρρετά στη δημόσια δράση.

Το δημοσθένειο ύφος σ' αυτό το στάδιο διακρίνεται για την σοβαρότητα και τον ανώτερο τόνο. Συμβουλευτικό, αποφεύγει την ηχηρότητα και η πολεμική του είναι «μέσα στα όρια των καλύτερων κοινωνικών τύπων¹⁸». Ευνόητη είναι η αντίθεση στο (χαρακτηριστικό της επόμενης περιόδου) έντονο πάθος.

¹⁶ *Κατὰ Μειδίου* 157: «Ἡγεμῶν συμμορίας ὑμῖν ἐγενόμεν ἕγῳ ἔτη δέκα, ἴσον Φορμίῳνι καὶ Λυσιθείδῃ καὶ Καλλιαισχρῷ καὶ τοῖς πλουσιωτάτοις, εἰσφέρων οὐκ ἄφ' ὑπαρχούσης οὐσίας ὑπὸ γὰρ τῶν ἐπιτρόπων ἀπεστερήμην, ἀλλ' ἀπὸ τῆς δόξης ὧν ὁ πατήρ μοι κατέλιπεν καὶ ὧν δίκαιον ἦν με δοκιμασθέντα κομίσασθαι».

¹⁷ (*Κατ' Ἀνδροτίωνος Παρανόμων, Κατὰ Τιμοκράτους, Πρὸς Λεπτίνην*: ἔχασε στους δύο πρώτους, κέρδισε στον τελευταίο).

¹⁸ Jaeger W. (1984²): 88. Ο ίδιος, ενθουσιασμένος, εντοπίζει στον μετριοπαθή τόνο στοιχεία του αττικού ανθρωπισμού.

1.3 Ένας νέος πολιτικός

Οι συμβουλευτικοί λόγοι του Δημοσθένη εγκαινιάζονται με τον *Περὶ τῶν Συμμοριῶν* (354 π. Χ.), τον πρώτο συμβουλευτικό που εκφώνησε αυτοπροσώπως στην Εκκλησία. Οι συμμορίες ήταν φορολογικοί σύλλογοι που υποχρεούνταν να εξοπλίζουν πλοία. Ο νέος πολιτικός πρότεινε να αυξηθεί από 1200 σε 2000 ο αριθμὸν των προσώπων που θα είχαν αυτή την υποχρέωση¹⁹. Η πρόταση δεν είχε βέβαια πιθανότητες να περάσει και ο Δημοσθένης το ήξερε, έκαμε όμως αισθητή την παρουσία του. Η πολιτική του δεν εντάσσεται στην υπεράσπιση των πλουσίων αλλά των πιο σημαντικών πολιτών και αυτή θα είναι η τάξη που ο Δημοσθένης προσπαθεί να προσελκύσει²⁰. Δε φαίνεται, ως προς την κομματική στάση, να εντάσσεται πλήρως στη φιλειρηνική πολιτική του Εύβουλου²¹. Η λαϊκιστική στάση του τελευταίου, με την κατοχύρωση των θεωρικών και την αποφυγή κάθε επιβάρυνσης για πολεμικούς εξοπλισμούς οπωσδήποτε απέχει απ' τη βούληση του ρήτορα να καταστήσει τον στόλο ετοιμοπόλεμο εν όψει της φήμης πως ο μέγας βασιλεύς ετοιμάζε εκστρατεία κατά της Ελλάδας.

Οι λόγοι *Ἐπὲρ Μεγαλοπολιτῶν* και *Ἐπὲρ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας* σηματοδοτούν την εμπλοκή του με την εξωτερική πολιτική. Και στις δύο περιπτώσεις προτείνεται να βοηθηθούν οι αντίστοιχες πόλεις, ώστε να ωφεληθεί εκ παραλλήλου και η Αθήνα. Στα 353 π.Χ. υπάρχει διπλωματική κινητικότητα στην Πελοπόννησο, αφού μετά τη μάχη στη Μαντίνεια (362 π. Χ.) η θηβαϊκή ηγεμονία φυλλορροούσε. Οι Λακεδαιμόνιοι με τον Αρχίδαμο κινήθηκαν ώστε να ανασυγκροτήσουν την Πελοποννησιακή Ομοσπονδία, κάτι που συνιστούσε απειλή για τους Μεσσήνιους και τους Αρκάδες²², υπό θηβαϊκή εγγύηση έως τότε. Οι Μεσσήνιοι συνδέονται με την

¹⁹ Άλλωστε οι 1200 μειώνονταν λόγω των *ἀτελειῶν*. Άρα, με την αύξηση, απλώς θα πλησίαζε η πόλη τον αρχικό αριθμό.

²⁰ Έτσι νομίζει ο Badian E. (2000): 30. Άλλωστε, ο *Πρὸς Λεπτίνην* λόγος, αφορούσε τις *ἀτέλειες* πλούσιων (λογικά) προσώπων και επομένως ίσως θα φαινόταν εύλογη η μομφή προς τον Δημοσθένη. Εδώ όμως μιλούμε για αύξηση της φορολογικής βάσης, εμφανώς πρόταση μη δημοφιλή.

²¹ Το ακριβώς αντίθετο πρεσβεύει ο Jaeger. Θεωρεί πως ο Δημοσθένης ήδη ήταν μέλος του κόμματος του Εύβουλου ή, τουλάχιστον, είχε κοινό μέτωπο. Η ιδέα του είναι πως ο Δημοσθένης εκφράζει τη στάση των πλουσίων που ήταν πάντοτε υπέρ της ειρήνης, ο δε δήμος (για λόγους λαφυραγωγίας) πάντα υπέρ του πολέμου. Επομένως θεωρεί πως με την πρόταση περί συμμοριῶν ακολουθεί την τακτική εκφοβισμού του λαού που εφάρμοζε ο Νικίας. Αυτή η τακτική διπλωματικής απόκρυψης, κατά Jaeger, το *κλέπτειν*, είναι η πραγματική πρόθεση του ρήτορα στον λόγο XIV. Jaeger W. (1984²): 99-102

²² Τόσο η Μεγαλόπολη, όσο και η Αρχαία Μεσσήνη, χτίστηκαν από τον Επαμεινώνδα το 370 π.Χ. ως εμπόδια στη Σπάρτη, που θα την απέκλειαν από την επικυριαρχία στην σχεδόν σε όλη τη νότια Πελοπόννησο. Είναι προφανής η κινητοποίηση και η τωρινή στόχευση της Σπάρτης: θα συμφιλιωνόταν με την Αθήνα μεν, αλλά θα έβγαζε από τη μέση αυτά τα δύο εμπόδια.

Αθήνα και τίθενται υπό την προστασία τους. Τότε, οι Λακεδαιμόνιοι προτείνουν αποκατάσταση της πριν τα Λεύκτρα (και άρα τη θηβαϊκή ισχύ) εν Ελλάδι κατάστασης. Οι Αθηναίοι θα ξανάπαιρναν τον Ωρωπό (και οι Λακεδαιμόνιοι τη Μεσσηνία). Εν όψει τέτοιων ραγδαίων εξελίξεων, οι Αρκάδες σπεύδουν να ζητήσουν συμμαχία απ' τους Αθηναίους. Άλλοι ρήτορες τάχθηκαν με την προοπτική της συμφιλίωσης με τη Σπάρτη, που θα επέστρεφε και τον γειτονικό Ωρωπό· άλλοι, όπως ο Δημοσθένης, επεδίωξαν την υποστήριξη των αδύναμων Μεγαλοπολιτών.

Εδώ ο Δημοσθένης εισάγει το επιχείρημα της υπεράσπισης των αδυνάτων και των αδικουμένων ως στοιχείο δύναμης της Αθήνας. Θέτει επίσης τα θεμέλια της ισορροπίας δυνάμεων στην εξωτερική πολιτική, αφού επεδίωξε να περιορίσει τις σπαρτιατικές φιλοδοξίες. Δεν εισακούστηκε. Το κόμμα του Εύβουλου, τηρώντας την αρχή της εσωτερικής ανασυγκρότησης και της αποφυγής κατά το δυνατόν επικίνδυνων εμπλοκών, κυριαρχούσε πια στην εσωτερική σκηνή.

ΤΟ 351 φυγάδες δημοκρατικοί Ρόδιοι ζητούν από τους Αθηναίους βοήθεια: Καρικές φρουρές εγκαταστάθηκαν στο νησί, επίκουροι ολιγαρχικών συμπατριωτών τους. Ήταν τα αποτελέσματα του ατυχούς για τους Αθηναίους Συμμαχικού πολέμου²³, κατά τον οποίο οι Ρόδιοι εγκατέλειψαν τη Β' Αθηναϊκή Συμμαχία, περιήλθαν όμως στην εξουσία του Μαύσωλου, τυράννου της Καρίας. Αυτός υποστήριζε τον «αγώνα για ανεξαρτησία» των Συμμάχων που δυσανασχέτησαν με τους καταπιεστικούς Αθηναίους, τελικά όμως οδήγησε τη Ρόδο σε Καρική επικυριαρχία²⁴.

Ο Δημοσθένης εκφωνεί τώρα λόγο στην Εκκλησία όπου προσπαθεί να πείσει ένα εχθρικό προς τη Ρόδο ακροατήριο να βοηθήσει τους (αγνώμονες συμμάχους) Ροδίους. Τα επιχειρήματά του είναι πάλι η επίκληση της φήμης που η πόλη θα προσπορισθεί ως προστάτης της Δημοκρατίας, των αδύναμων πόλεων και του Δικαίου²⁵. Μακρό τμήμα καταλαμβάνουν τα (ελάχιστα πειστικά) επιχειρήματα περί

²³ 357-55 π.Χ. Οι σύμμαχοι που αποστάτησαν ήταν οι Βυζάντιοι, Χίοι, Ρόδιοι και Κώοι, αρνούμενοι την καταβολή των «συντάξεων», δηλ. των συμμαχικών εισφορών.

²⁴ Με τον θάνατο του Μαύσωλου οι Ρόδιοι δημοκρατικοί κατάφεραν προς στιγμή να απαλλαγούν από τους Κάρεις, όμως η Αρτεμισία, χήρα του τυράννου, κατάφερε και επανίσχυσε στη Ρόδο.

²⁵ Σωστά ο Badian E. (2000): 32, κατέδειξε το εδάφιο 28, ως απόδειξη ξεδιάντροπου Realpolitiker, που μόνο κήρυκας δικαίου δεν είναι: «πάντων μὲν, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τὰ δίκαια ποιεῖν ὄρηκτότων, αἰσχροὺν ἡμᾶς μόνους μὴ ἔθειν, ἀπάντων δὲ τῶν ἄλλων ὅπως ἀδικεῖν δυνήσονται παρασκευαζομένων μόνους ἡμᾶς τὰ δίκαια προτείνεσθαι, μηδενὸς ἀντιλαμβανομένων, οὐ δικαιοσύνην ἀλλ' ἀνανδρίαν ἡγοῦμαι· ὁρῶ γὰρ ἅπαντας πρὸς τὴν παροῦσαν δύναμιν τῶν δικαίων ἀξιουμένους». Ουσιαστικά λέει

μη εμπλοκής του μεγάλου βασιλιά σε πόλεμο με την Αθήνα. Για πρώτη φορά επιστρατεύεται ο ισχυρισμός πως κακοί πολίτες, έχοντας δωροδοκηθεί, συμβουλεύουν την πόλη –μεγάλες δόξες γνώρισε στον Δημοσθένη αυτό το μοτίβο.

Η ρήξη με το –κυρίαρχο- κόμμα του Εύβουλου, ακόμη κι αν δεν είναι ολοκληρωτική, είναι φανερή αφού ο Δημοσθένης συναισθηματικά πλησιάζει τον λαό επιστρατεύοντας φιλοδημοκρατική ρητορική. Σε αντίθεση με την αδρανούς ηγετική ομάδα επιδιώκει να παροξύνει τα ανακλαστικά της μάζας, για τον κίνδυνο κατά του πολιτεύματος που πιθανόν πλησιάζει -αφού οι Κάρεις κατέλυσαν τη Δημοκρατία σε ένα νησί γιατί όχι και αλλού; Στρέφεται έτσι στον λαό, απομακρυνόμενος από τη φυσική κοινωνική του τάξη²⁶. Ούτε εδώ πέτυχε τον στόχο του, που όντως θα έβγαζε τη ηττημένη στον Συμμαχικό πόλεμο Αθήνα από τον λήθαργο.

Χαρακτηριστικό του κλίματος στην Αθήνα είναι πως ο πόλεμος με τους συμμάχους προκάλεσε τέτοια φόρτιση, ώστε η απώλεια της Αμφίπολης του 357 π.Χ. να μην προκαλεί καμία ένταση στους λόγους αυτούς, που έπονται κατ' ελάχιστον χρόνο. Απόδειξη: το όνομα του Φιλίππου μόνο μία φορά αναφέρεται στον «*Υπὲρ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας*²⁷», καμία στον «*Συμμοριῶν*» ή «*Μεγαλοπολιτῶν*»! Αυτό φανερώνει όμως πως και ο ίδιος ο Δημοσθένης αδυνατούσε να συλλάβει το μέγεθος της απειλής που συνιστούσε ο νέος ηγέτης της Μακεδονίας,²⁸ ή έστω προετοιμαζόταν ώστε να διαφοροποιηθεί από το φιλειρηνικό κόμμα του Εύβουλου .

στους Αθηναίους πως αφού κανείς δεν τηρεί το Δίκαιο, θα ήταν ανανδρία αυτοί να το επιδιώκουν – ανάλογα με την υπάρχουσα ισχύ του, επικαλείται κανείς και ...το Δίκαιο!

²⁶ «*flectere si nequeo superos, Acheronta movebo*»: Αν δεν μπορέσω να λυγίσω τους θεούς, θα κινητοποιήσω τον Άδη (Βεργιλίου Αινειάς, VII.312). Με αυτόν τον στίχο ο Jaeger αντιστοιχεί την προσπάθεια του Δημοσθένη να πετύχει στην πολιτική του! πρβλ. και σχ. 118.

²⁷ Πλήρως απαξιώτικα και, μάλιστα, μεταφέροντας την κοινή εντύπωση περί του Μακεδόνα: (Περὶ Ῥοδίων, 24): «ὄρῳ δ' ὑμῶν ἐνίους Φιλίππου μὲν ὡς ἄρ' οὐδενὸς ἀξίου πολλάκις ὀλιγωροῦντας, βασιλέα δ' ὡς ἰσχυρὸν ἐχθρὸν οἷς ἂν προέληται φοβουμένους».

²⁸ Ἦδη ο Φίλιππος Β είχε καταλάβει την Πύδνα και Ποτίδαια (356), Μεθώνη (354), ενώ το 352 εμφανίστηκε για τα καλά στη Θεσσαλία.

1.4 Σύγκρουση και Ήττα

Μετά τις αλλεπάλληλες επιτυχίες του Φιλίππου, με την ολοκληρωτική επικράτησή του στον βόρειο χώρο, ο Δημοσθένης ηγείται της αντιμακεδονικής παράταξης στην Αθήνα. Ασφαλώς οι συμπολίτες του τον ακολουθούν, διότι ο ρήτορας τους συμβούλεψε πάντοτε ρεαλιστικά και υπεύθυνα: επιβεβαιώθηκε, εξάλλου, σε όλες τις προειδοποιήσεις του. Αφού λοιπόν προηγήθηκαν οι παθιασμένοι Ολυνθιακοί και Φιλιππικοί Λόγοι, ο Δημοσθένης θα συγκρουστεί στο εσωτερικό μέτωπο με την αντίπαλη, φιλομακεδονική παράταξη.

Έτσι πλησιάζουμε το πολιτικό κλίμα της περιόδου 346-343, όταν ο Δημοσθένης θα σύρει με την κατηγορία της προδοσίας τον Αισχίνη στο Δικαστήριο. Σώζονται οι *Περὶ Παραπρεσβείας* Λόγοι τους, όπου ο Αισχίνης απέφυγε τελικά την καταδίκη με μόνο 30 ψήφους διαφορά. Οι κατηγορίες, που εγγίζουν τα όρια της συκοφαντίας, είναι δηλωτικές πρωτίστως του πάθους όχι μόνο του ρήτορα Δημοσθένη αλλά και της αντιπαράθεσης²⁹ φιλιππιζόντων – αντιμακεδόνων.

Το 338 π. Χ. ο ρήτορας μένει αδιαφιλονίκητος σύμβουλος του δήμου, με την ομάδα του Αισχίνη περιθωριοποιημένη. Η πολιτική του κυριαρχεί, αφού και η Θήβα σπεύδει στο πλευρό της Αθήνας. Η αποφασιστική μάχη δόθηκε στη Χαιρώνεια, όπου ο φιλαθηναϊκός συνασπισμός ηττήθηκε, ο Φίλιππος όμως αποδείχτηκε ανώτερος των προβλέψεων των συγχρόνων του και ένωσε τελικά υπό την ηγεσία του τους Έλληνες σε έναν αντιπερσικό συνασπισμό³⁰. Είναι ενδιαφέρον πως οι Αθηναίοι δεν καταλόγισαν στον Δημοσθένη την αποτυχία για τον οριστικό πια παραγκωνισμό της πόλης τους απ' το προσκήνιο και απόδειξη είναι ο *Επιτάφιος* που εκφώνησε για τους νεκρούς της Χαιρώνειας. Ένας Λόγος όπου πια δεν αναγνωρίζεται ο μαχητικός αγωνιστής³¹ -άλλωστε, επανέρχεται πλέον στο πολιτικό προσκήνιο ο ανταγωνιστής Αισχίνης.

²⁹ Ο Jaeger W. (1984²): 202-203 αναζητά και την αντίθετη πλευρά: μήπως είχαν δίκιο οι φιλιππιζόντες; Η θέση του περί εύσημης υποτέλειας είναι διαχρονικής ισχύος.

³⁰ Ίσως αυτός είναι και ο λόγος που δεν κατέστρεψε την Αθήνα, ώστε να μην προκαλέσει όλους τους Έλληνες. Άλλωστε ούτε οι Λακεδαιμόνιοι την κατέστρεψαν στα 404 π. Χ., παρά την επιθυμία των Κορίνθιων συμμάχων τους (Ξενοφ. *Ελληνικά*, § 2.2.20).

³¹ Ο Διονύσιος Άλικαρνασσεύς τον θεωρεί νόθο και τον υποτιμά. Οι νεότεροι δε συμμερίζονται τη γνώμη του. Συνολική αποτίμηση της εξέλιξης στον MacDowell D. M. (2009): 377. Επίσης στον Worthington I. (2003): 152-7.

2. ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ – ΥΦΟΣ

Η ρητορική τέχνη του Δημοσθένη προκάλεσε ζωνρή εντύπωση ήδη απ' την αρχαιότητα, οπότε και γράφτηκαν μελέτες που ασχολήθηκαν αποκλειστικά με το έργο του. Η προσέγγιση των αρχαίων είναι και ενδιαφέρουσα και άξια μελέτης, ωστόσο είναι αλήθεια πως παραμένει αναγκαία και η σύγχρονη προσέγγιση, της δικής μας εποχής. Αυτό εξηγείται απ' την πρόοδο της Τέχνης μέσα στους αιώνες και τη συσσώρευση έργων εξίσου σπουδαίων, όπως των λατίνων ή, αργότερα, των βυζαντινών. Μολονότι είναι ικανός να διαφοροποιεί το ύφος του ώστε να είναι κατάλληλο κάθε φορά προς την περίπτωση για την οποία γράφτηκε, είτε επρόκειτο για ιδιωτική δίκη είτε για δημόσια αγόρευση, έχουν εξαχθεί παρατηρήσεις μόνιμου χαρακτήρα στη γραφή του³².

Μία πρώτη φάση είναι αυτή κατά την οποία είναι επηρεασμένος από τον Ισοκράτη. Εδώ ακόμη διατηρείται ο μακροπερίοδος λόγος και η καλοζυγισμένη ισορροπία, αρμονική και προβλέψιμη. Φαίνεται δηλ. η μαθητεία του στους ρήτορες (τον Ισαίο), αλλά και η μελέτη από τον νεαρό ορφανό των γραπτών έργων του (ακριβού δάσκαλου) Ισοκράτη. Γρήγορα όμως βρίσκει τον βηματισμό του· η ποικιλία παραμένει, με τα δικανικά έργα να έχουν συντομότερες περιόδους και απλούστερη κατασκευή, ενώ στα πολιτικά έργα κυριαρχεί ο όγκος και η περιπλοκότητα. Εκείνο που εφεξής χαρακτηρίζει τις παραγράφους του είναι η έντονη προσωπικότητα που θα σφραγίζει κάθε περίοδο, άλλοτε σύντομη και κοφτή, άλλοτε σχοινοτενή, συχνά απείθαρχη, σε ευθύ λόγο, με ρητορικές ερωτήσεις ή επιθετικό πάθος.

Με τις μακρές περιόδους ο Δημοσθένης καταφέρνει να προσδώσει στη σκέψη του «επίσημη κίνηση και ισχυρή πνοή»³³. Φαίνεται πως η συγκατάθεση του ακροατή επιδιώκεται να προκληθεί ακριβώς απ' την ένταση και κλιμάκωση του λόγου. Οι συνολικές θεωρήσεις και οι αναφορές σε ιδεώδη γίνονται με λόγο μακροσκελή. Απ' την άλλη, με τις μικρές περιόδους, επιτίθεται στον αντίπαλο.

Άξιο παρατήρησης εξάλλου είναι πως η ίδια περίοδος, όπως δομείται από τον ρήτορα, αργά και σταθερά κλιμακώνεται προς ένα τέλος που συχνά έρχεται απότομα. Η ολοκλήρωση δηλ. του νοήματος είναι σύντομη και φανερή για τον ακροατή: ο

³² Μία γενική παρουσίαση στον Edwards M. (2002): 59-71.

³³ J. de Romilly, Αρχαία ελληνική Γραμματολογία, Αθήνα 1988, σ. 187.

Δημοσθένης εδράζεται στον κοινό νου, όπως αυτός τουλάχιστον τον ορίζει (αυτό όμως δε σημαίνει πως δεν υπάρχουν ενθυμήματα υποθετικά, διαζευκτικά κ.λπ, ώστε κάποτε ο ακροατής να παγιδεύεται).

Ο αυτοσχεδιασμός δεν υπήρξε στη μέθοδο του Δημοσθένη, μας πιάνει όμως ο πειρασμός να το σκεφτούμε όταν βλέπουμε την *ελευθερία στην σύνθεση*. Συχνά ο πρόλογος μεταθέτει το πρόβλημα, χωρίς να δηλώνεται με σαφήνεια το θέμα. Άλλοτε, μια αυθόρμητη κίνηση διασπά τη συγκροτημένη σύνθεση και σε μεγάλους λόγους, όπως ο *Περὶ Παραπρεσβείας*, δυσκολευόμαστε να αντιληφθούμε τη δομή. Έτσι και οι ρητορικές ερωτήσεις χρησιμοποιούνται από τον Δημοσθένη, ώστε να πετύχει ζωντάνια και πιο προσιτό στις μάζες των Αθηναίων ύφος.

Κατά τα λοιπά, συναντούμε στοιχεία που είναι γνωστά στο ύφος του Δημοσθένη, του ανθρώπου που φαίνεται πως ήδη οι αρχαίοι αντιλαμβάνονταν τις ατέλειωτες ώρες προετοιμασίας στο σπίτι: οι λόγοι του είχαν τη μυρωδιά του λυχναριού, ειπώθηκε. Τα σχήματα λόγου δεν είναι ο χώρος όπου εξαντλεί την επίδειξή του· είναι μετρημένος στις παρηγήσεις και τα σχήματα λόγου, όπως άλλωστε και στην επιλογή των λέξεων, τις οποίες δεν διαλέγει με σχολαστικότητα. Όμως συνηθίζει την η πρόταξη λέξεων που προβάλλουν αβίαστα το νόημα. Η θέση του ρήματος της κυρίας πρότασης ποικίλλει σε σχέση με τις μετοχικές προτάσεις, αν και οι αναφορικές καθώς και οι απαρεμφατικές συνήθως προηγούνται του ρήματος³⁴.

Μάλλον οι εκφράσεις του είναι το πιο ενδιαφέρον δημιούργημά του, αφού δίνει τόνο και διέξοδο στη φορτισμένη σκέψη του μέσω της περιγραφής της θλιβερής πραγματικότητας, μέσω της υπερβολής στις αρνητικές συνέπειες ή μέσω της όξυνσης των χαρακτηρισμών. Πράγματι, η επιθετικότητα από μόνη της συνιστά στοιχείο ύφους, λόγω της ηλεκτρισμένης ατμόσφαιρας που δημιουργεί.

Το πάθος λοιπόν, βασικό χαρακτηριστικό του ορμητικού πολιτικού του λόγου, συνιστά από μόνο του την επιτομή του ύφους του, κάτι που όμως αποδεικνύει πως δεν αρκεί, για να καταλάβουμε τον Δημοσθένη, να μετρήσουμε σπάνιες λέξεις ή να αναλύσουμε *σχήματα διανοίας*, αλλά πρωτίστως πρέπει να παρακολουθήσουμε το πολιτικό περιεχόμενο των επιχειρημάτων του ή (στους μη πολιτικούς λόγους) την πορεία της ηθικής διάνοιάς του. Η οργάνωση, έτσι, του περιεχομένου περιλαμβάνει

³⁴ Βολονάκη Ελ. (2014): 11

επιθέσεις προσωπικές, πολιτική λαιμοδείρα, επίκληση στην αυθεντία των διαπρεπών συγγραφέων: απλές καθημερινές εκφράσεις εναλλάσσονται με τολμηρές μεταφορές, ρητορικές ερωτήσεις με συλλογισμούς, άγριες προσωπικές επιθέσεις, κοροϊδίες και εκρήξεις αγανάκτησης με στρωτές αφηγήσεις και εξάρσεις πατριωτικές· τεχνική και πάθος συνεργάζονται, με αποτέλεσμα οι λόγοι του Δημοσθένη να κυλούν πότε σαν ήρεμο ποτάμι, πότε σαν ορμητικός χείμαρρος. Όντως, το δημοσθένειο ύφος έχει δυνατότητα κατανόησης μόνο εάν συνδέσουμε το πολιτικό του μήνυμα με τον παράφορο κυματισμό του.

Οι λέξεις, το είπαμε, έχουν καθεαυτές δύναμη. Η δύναμή τους μεταφέρεται στις εικόνες, με τις οποίες ο ρήτορας παρομοιάζει ή μεταφέρει σκηνές του καθημερινού βίου στη συμπεριφορά του αθηναϊκού δήμου. Ο Αισχίνης τον κατηγορήσε ακριβώς για τέτοιες «παράλογες και ασυνάρτητες εικόνες³⁵».

Στον Δημοσθένη αξία έχουν παρατηρήσεις εσωτερικής φύσεως, όπως η επιμέλεια στον ρυθμό που ήδη οι αρχαίοι παρατήρησαν. Οι λέξεις του βέβαια διακρίνονται από ελευθερία στην τοποθέτησή τους, ωστόσο επιβάλλεται να κατανοήσουμε πως η πεζολογία του σύγχρονου μας γραπτού λόγου (συχνά προφορικότητα και ατημελησία) επ' ουδενί δεν ταίριαζε στους αρχαίους πεζογράφους, των οποίων το γλωσσικό αίσθημα είχε βαπτισθεί πρωτίστως στη ποίηση, με τη μουσικότητα και τη ρυθμικότητα. Τέτοια μέτρα γραφής συνιστούν επίδραση της ποίησης στην τεχνική αλλά και βαθιά γνώση της μουσικότητας του εκφερόμενου λόγου, που οπωσδήποτε στη σύλληψη ήταν κατεξοχήν προφορικός³⁶. Ο Blass στην εποχή μας διατύπωσε τον ομώνυμο νόμο, αυτόν δηλ. της αποφυγής της χασμωδίας: ο ρήτορας αποφεύγει να χρησιμοποιεί περισσότερες από δύο βραχύχρονες συλλαβές³⁷. Επίσης φαίνεται η φροντίδα του για το τέλος της περιόδου, ώστε να δημιουργείται αίσθημα ρυθμικό (clausula είναι ο λατινικός όρος για την απόληξη της περιόδου). Άλλοι μελετητές

³⁵ Η έκφραση στην J. de Romilly, Γραμματολογία, σ.187. Ο Αισχίνης κατηγορεί τον Δημοσθένη στον Κατὰ Κτησιφῶντος, 166: «οὐ μέμνησθε αὐτοῦ τὰ μισθὰ καὶ ἀπίθανα ῥήματα, ἃ πῶς ποθ' ὑμεῖς, ὧ σιδηροῖ, ἐκαρτερεῖτε ἀκροώμενοι; ὅτ' ἔφη παρελθόντων: ἄμπελουργοῦσί τινες τὴν πόλιν, ἀνατετμήκασί τινες τὰ κλήματα τὰ τοῦ δήμου, ὑποτέμνεται τὰ νεῦρα τῶν πραγμάτων, φορμορραφούμεθα, ἐπὶ τὰ στενά τινες πρόωτον ὥσπερ τὰς βελόνας διείρουσι.» Ἀς παρατηρηθεῖ ἐν προκειμένῳ πῶς τὸ ῥήμα φορμορραφούμεθα εἶναι ἅπαξ λεγόμενον (τὸ ἀναφέρει πάλι μόνο ὁ Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς, με ἀφορμὴν τὸν Δημοσθένη).

³⁶ Στὴ νεότερη ἐποχὴ ὁ γραπτός λόγος ἔλαβε τὴ μορφή τῆς κατὰ μόναν ἐνασχόλησης, ἀφοῦ ἐπὶ θλῆσε ριζικὴ ἀλλαγὴ ἐν σχέσῃ με τὴν τακτικὴ τῆς φωνητικῆς ἀνάγνωστος ποὺ εἶχαν οἱ ἀρχαῖοι καὶ οἱ βυζαντινοί.

³⁷ Στατιστικὴ παρατηρήσεις (για τὸν *Περὶ Στεφάνου*) καὶ ἐξαιρέσεις ἀπ' τὸν κανόνα στὸν Adams Ch. (1917): 271-294. Πιο πρόσφατη ἐργασία, τοῦ Pearson (1975): 138-159.

εντόπισαν κλίση προς τον κρητικό (—◡—), άλλοι προς τον δάκτυλο (—◡◡) ή τον χορίαμβο (—◡◡—).

Η γλώσσα είναι η καθαρά αττική ελληνική γλώσσα, μια μορφή όμως πιο κοντά στη γλώσσα της καθημερινότητας, παρά σ' εκείνη του Λυσία ή του Ισοκράτη. Συχνά χρησιμοποιεί οικείες εκφράσεις και επιφωνήματα, ιδιοματισμούς, προσωποποιήσεις αφηρημένων ουσιαστικών. Στα αφηγηματικά μέρη πάλι, ο Δημοσθένης καταφεύγει στη γλωσσική απλότητα³⁸, δείγμα επιδίωξης της αποτελεσματικότητας. Τελικά, αναδεικνύεται σε κορυφαίον του μεικτού ύφους³⁹, αυτό που και ο Ισοκράτης και ο Πλάτων άσκησαν, αλλά ο Δημοσθένης εκτόξευσε στα ύψη -χάρη κυρίως στον συνδυασμό λογοτεχνικής εκζήτησης και λαϊκής επιθετικότητας.

³⁸ Ο Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς, *Περὶ Δημοσθ. Λέξεως* 10, συγκρίνει τον Θουκυδίδη με τον Δημοσθένη και αποφαινεται πως ο πρώτος υπερβάλλει στις εκφράσεις του, ενώ ο δεύτερος ισορροπεί καλύτερα με φειδωλή χρήση υπερβολικών εκφράσεων ή εξεζητημένων λέξεων: «ὁ δὲ ῥήτωρ τοῦ τε ἀρκοῦντος στοχάζεται καὶ τοὺς καιροὺς συμμετρεῖται οὐκ εἰς ἀνάθημα καὶ κτήμα κα<τασκευάζων> τὴν λέξιν μόνον ὥσπερ ὁ συγγραφεύς, ἀλλὰ καὶ εἰς χρῆσιν. ὥστε οὔτε τὸ σαφὲς ἐκβέβηκεν, οὔ πρώτου τοῖς ἐναγωνίοις λόγοις δεῖ, τὸ τε δεινὸς εἶναι δοκεῖν, ἐφ' ᾧ μάλιστα φαίνεται σπουδάζων, προσεῖληφε». Ἀς προσεχθεῖ το λογοπαίγνιο «εἰς ἀνάθημα».

³⁹ Διον Ἀλικαρνασσ., *Περὶ Δημοσθ. Λέξεως* 14: «ἔστι δὴ τὰ τοιαῦτα τοῦ μέσου χαρακτηῖρος παραδείγματα ἐκ μὲν τῆς Αἰσχίνου κατηγορίας». Ο Διονύσιος παραθέτει και απόσπασμα απ' τον Λόγο (που τον ονομάζει κατηγορία κατά του Αισχίνη).

3. ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΡΗΤΟΡΕΙΑ

3.1 *Υπὲρ τῆς Ῥοδίων ἐλευθερίας (XV)*

Η Διάρθρωση του Λόγου

Προοίμιον § 1-2

Πρέπει να ακούγεται η γνώμη όλων, αλλά και να εκτελούνται όσα αποφασίζονται. Υπάρχει θεόσταλτη ευκαιρία με τη Ρόδο να βελτιωθεί το πληγέν κύρος της πόλης.

Πρόθεσις § 3-4

Οι Χίοι, οι Βυζάντιοι και οι Ρόδιοι καθοδηγήθηκαν απ' τον Μαύσωλο στην αποστασία. Βοηθώντας τώρα τη Ρόδο, θα αποδειχθεί ποιος υποκίνησε και αφαίρεσε την ελευθερία και ποιοι σώζουν τους άλλους.

Πίστις § 5-34

§ 5-13: Υπάρχει στην Αθήνα μούδιασμα για πιθανή πολεμική αντίδραση του Μ. Βασιλιά –αυτό δεν πρόκειται να γίνει, όπως και απ' αλλού φάνηκε. Η Αρτεμισία ίσα – ίσα που περιμένει τους Αθηναίους στη Ρόδο ώστε αυτοί να κατέχουν το νησί παρά ο Μ. Βασιλιάς. Επιπλέον θα καταδειχτούν οι μελλοντικές προθέσεις του Πέρση.

§ 14-16: Συμφέρει την Αθήνα να βοηθήσει τους Ροδίους, μολονότι δίκαια αγανακτεί κανείς σε βάρος τους. Πάντως όλοι –και οι Αθηναίοι παρασύρονται απ' άλλους.

§ 17-20: Η αποκατάσταση της δημοκρατίας στο νησί συμφέρει την Αθήνα. Το πολίτευμα της δημοκρατίας κινδυνεύει κάθε φορά που οι ολιγαρχικοί επεκτείνονται.

§ 21-24: Οι Αθηναίοι θα ήθελαν και για χάρη τους να σπεύσουν άλλοι σε βοήθεια –έγινε, επί Τριάκοντα, με τους Αργείους. Αυτοί δε φοβήθηκαν τους Λακεδαιμονίους, που μάλιστα ήταν ισχυρότεροί τους. Οι Αθηναίοι ωστόσο δε φοβούνται στον πόλεμο ούτε τους Πέρσες ούτε μια γυναίκα.

§ 25-29: Οι άλλοι ρήτορες νομίζουν πως επέμβαση στη Ρόδο αντιβαίνει την Ανταλκίδειο. Ήδη όμως το διέπραξαν οι Πέρσες –άρα, η επιδίωξη της νομιμότητας είναι απλώς σημάδι αδυναμίας.

§ 30-34: Οι Αθηναίοι μπορούν να ενεργήσουν ως προστάτες της ελευθερίας. Πρόβλημα στην Αθήνα είναι η υλοποίηση των αποφάσεων, διότι πληρωμένοι πολιτικοί φέρουν προσκόμματα.

Επίλογος § 35

Χαρά στους πολίτες προκαλούν τα τρόπαια των προγόνων. Πρέπει κι αυτοί να τα μιμηθούν με πράξεις, όχι απλώς να τα καμαρώνουν.

3.2. Πολιτικές θέσεις

α) Εισαγωγικά

Το 351 π.Χ. στην Εκκλησία της Αθήνας συζητείται το αίτημα από Ροδίους πολίτες του δημοκρατικού κόμματος να συνδράμει η πόλη στην αποκατάσταση της ελευθερίας του νησιού. Ο Συμμαχικός πόλεμος που προηγήθηκε (357-55) είχε φέρει σε αντιπαλότητα τους Αθηναίους με τους Χίους, Βυζαντίους, Κώους και Ροδίους που αποφάσισαν ότι δεν τους ενδιέφερε πια η παραμονή τους στη Β' Αθηναϊκή Συμμαχία⁴⁰ και αποστάτησαν. Ο πόλεμος που ακολούθησε οδήγησε στην αποδυνάμωση της Συμμαχίας και στην ανεξαρτητοποίηση των αποστατών⁴¹.

Η κατάσταση όμως γρήγορα εμφάνισε περιπλοκές στο νησί. Ο Πέρσης Βασιλιάς, που απαίτησε να εφαρμοστεί η Ανταλκίδειος ειρήνη (387), φρόντισε να απλωθεί το μακρύ χέρι της Περσίας στη Ρόδο, μέσω του σατράπη της Καρίας Μανσώλου⁴²: οι Ρόδιοι ολιγαρχικοί κατέλυσαν το δημοκρατικό πολίτευμα στη νήσο, δεχόμενοι ενισχύσεις απ' τον σατράπη και διατηρώντας τους Κάρες ως φρουρά. Άρα η απομάκρυνση των Ροδίων απ' την Αθήνα σήμαινε υποταγή σε μια άλλη δύναμη και μάλιστα ξενική. Ο Μαύσωλος πέθανε (353/2) και τον διαδέχτηκε η πολυπράγμων σύζυγός του Αρτεμισία. Όταν οι Ρόδιοι επιχείρησαν να ελευθερωθούν, πέτυχε ώστε να παραμείνουν οι Κάρες στο νησί.

Ο Δημοσθένης θα μιλήσει υπέρ των Ροδίων, σε έναν από τους πρώτους⁴³ συμβουλευτικούς Λόγους του. Η πολιτική του θέση πλέον θα διαγράφει τροχιά διαφοροποίησης από το φιλειρηνικό κόμμα του Εύβουλου, που επιδιώκει το νοικοκύρεμα και την αναδιοργάνωση των οικονομικών της πόλης του. Όμως ο Δημοσθένης αντιλαμβάνεται πως αγαθό ανώτερο των οικονομικών είναι η ισχυρή εξωτερική πολιτική προς τους πάντες. Δε θα εισακουστεί⁴⁴ από μία πόλη που μνησικακεί εναντίον των αποστατών συμμάχων –ο δρόμος όμως έχει εφεξής χαραχτεί: μετά τους Ροδίους, θα ακολουθήσει ο Α' Φιλιππικός, με στροφή πλέον προς Βορράν.

⁴⁰ Ιδρύθηκε το 377 π.Χ.

⁴¹ Μετά από περσικό τελεσίγραφο, οι Αθηναίοι αναγκάστηκαν να διακόψουν τις εχθροπραξίες. “*Το ηθικό κατακρημνίστηκε, τα έξοδα ήταν τεράστια, το κύρος ισοπεδώθηκε*”. (Cambridge Ancient History, vol. VI, 739).

⁴² Για τις σχέσεις του με την Αθήνα και τη γενικότερη δράση του : Hornblower S. (1982): 183-218.

⁴³ Πρβλ. ανωτέρω, σσ. 12-13.

⁴⁴ Δημοσθ. Περί Ειρήνης 25: «καὶ τὸν Κᾶρα τὰς νήσους καταλαμβάνειν, Χίον καὶ Κῶν καὶ Ῥόδον». Άρα το 346/5 η Ρόδος βρισκόταν υποταγμένη στον διάδοχο της Αρτεμισίας, Ίδριέα.

β) Η Ρητορική

§ 1-2. Ο ρήτορας δε διστάζει να μαλώσει τους πολίτες διότι δεν παρέχουν δικαίωμα παρρησίας σε όποιον μιλάει αντίθετα απ' τις προσδοκίες τους. Αυτό τους προϋδεάζει πως δε θα πει ό, τι τους είναι ευχάριστο: *Σχήμα προκαταλήψεως ή προδιορθώσεως*, επειδή το προοίμιο είναι *συμπελεγμένον* (ή *εύρηματικόν*).

Επιδιώκει την εϋνοιαν από τους ακροατές: αυτοί, γνωρίζουν όλα τα σωστά ήδη⁴⁵. Μένει ο ρήτορας να καθοδηγήσει να πειστούν για την εφαρμογή τους.

Εκμεταλλεύεται την ψυχολογία αφού αφενός απευθύνει ψόγο στο ακροατήριο, ταυτόχρονα όμως υποτίθεται πως συμερίζεται τα συναισθήματά του: οι Ρόδιοι επέδειξαν *ὑβριν* προς την πόλη. Πρέπει όλοι να χαιρόμαστε⁴⁶ που οι θεοί τους έφεραν στην ανάγκη μας.

Επιπλέον, θα κερδίσουμε: η πόλη θα αποκαταστήσει τη φήμη της⁴⁷ σε αντίθεση με όσους μάς διαβάλλουν. Υπονοείται πως δεν έφταιξε η Αθήνα που οι Σύμμαχοί της αποσκίρτησαν (και άρα είναι διαβόητη για τις ηγεμονικές και καταπιεστικές τάσεις της), αλλά οι συκοφάντες.

§ 3-4. Ο ρήτορας ταχέως εισέρχεται στην *Πρόθεση*: οι Χίοι, Βυζάντιοι και Ρόδιοι μάς κατηγορήσαν. Στον Λόγο μου θα αποδείξω πως ο Μαύσωλος ήταν πίσω απ' όλα και αυτός αφαίρεσε την ελευθερία τους. (κι ας κατηγορούν εμάς, βλ. § 1). Η χρήση κατηγορηματικών μετοχών βοηθάει την *ταχύτητα της σκέψης*. Όπως και στο Προοίμιο, φαίνεται πως η πόλη θα έχει *διπλωματικά οφέλη*. Ο ρήτορας προεκθέτει βέβαια τους σκοπούς του, αυτοί ωστόσο παραμένουν ασαφείς και θεωρητικοί. Είναι γεγονός πως η υπόθεση είναι δύσκολη για τον Δημοσθένη.

§ 5. Οι αντίπαλοι θα ήθελαν τους Αθηναίους να βοηθούν την Αίγυπτο, φοβούνται όμως τον Βασιλέα εάν επέμβουν στη Ρόδο. Πράγματι πρόκειται για σαφή και αποτελεσματική αντίθεση, που στοχεύει και κατά των αντιπάλων, οι οποίοι λησμονούν το κοινό ελληνικό συμφέρον (*πάθος*). Εφεξής ο ρήτορας θα επιχειρήσει

⁴⁵ «τὰ βέλτιστα» που υποτίθεται πως γνωρίζουν οι ακροατές, σε έναν Συμβουλευτικό Λόγο είναι: α) τὸ δίκαιον, β) τὸ νόμιμον, γ) τὸ συμφέρον, δ) τὸ δυνατόν, ε) τὸ καλόν, στ) τὸ ἥδύ.

⁴⁶ Σχολ.: «ἴνα δὲ μὴ δοκῆ χάριτι λέγειν ὑπὲρ Ῥοδίων, κατηγορήσεν αὐτῶν καὶ κατέδραμεν οὐχ ὡς παροξύναι, ἀλλ' εἰς εϋνοιαν τὸν ἀκροατὴν ἐκκαλέσασθαι βουλόμενος».

⁴⁷ Φήμη που υπέστη φθορά λόγω του Συμμαχικού Πολέμου. Δεν φαίνεται πως πολλοί Αθηναίοι διέθεταν τόσο υψηλά ανακλαστικά ώστε να κινητοποιηθούν για ένα δέλεαρ τόσο ασαφές όσο η *καλή φήμη*.

να αποδείξει με τρεις συλλογισμούς πως ο Πέρσης δεν πρόκειται να τους πολεμήσει για το νησί⁴⁸. Το πρώτο στοιχείο αυτής της αναίρεσης είναι πως οι Αθηναίοι (ήδη από το 361 π.Χ.) ενεπλάκησαν σε εκστρατεία στην Αίγυπτο, σε επανάσταση κατά του Μ. Βασιλέα Αρταξέρξη Β΄ με ηγέτη τον Χαβρία. Αφού δεν έκαμε πόλεμο σε αυτή την περίπτωση κατά της Αθήνας, προφανώς δε θα κάμει ούτε για τη Ρόδο. Πρόκειται για ενδιαφέρουσα αναλογία, που μπορεί όντως να επιβεβαιωθεί, εξακολουθεί όμως να είναι μια θεωρητική κατασκευή που μόνο ως εικασία περιγράφεται και καθόλου ως βεβαιότητα⁴⁹.

§ 6. Η παράγραφος αυτή συνδέεται νοηματικά με την επόμενη. Έχει από μόνη της ενδιαφέρον διότι ο Δημοσθένης αναφέρεται στον Λόγο του *Περὶ τῶν Συμμοριῶν*, όπου είχε προτείνει την επέκταση του σώματος των πολιτών οι οποίοι αναλάμβαναν λειτουργίες⁵⁰. Επιδιώκει να φανεί πως η άποψή του είχε γίνει αποδεκτή. Αυτό είναι μερικώς αληθινό, ως προς τη μη εμπλοκή σε πόλεμο –η επέκταση του αριθμού των λειτουργούντων εννοείται δεν έγινε δεκτή. Το τέχνασμα είναι πως παρουσιάζεται σα να ψηφίστηκε πλήρως ό, τι τότε έγινε μερικώς δεκτό.

§ 7. Ο Δημοσθένης ωστόσο παρουσιάζεται πως τάχα και τώρα προτείνει ό, τι και σε εκείνη την περίπτωση. Όμως, τώρα προτείνει πόλεμο. Δεν είναι λοιπόν ο τωρινός Λόγος *ἀκόλουθος*, όπως ισχυρίζεται, με τον άλλο! Να μία ενδιαφέρουσα ανακολουθία...

Το δεύτερο στοιχείο της αναίρεσης είναι πως ο Δημοσθένης, εάν καλούνταν ως σύμβουλος του Πέρση βασιλιά, θα τον συμβούλευε ό, τι και τους Αθηναίους τώρα: να πολεμά για τα δικά του, εφόσον κάποιος Έλληνας τυχόν του εναντιωθεί, αλλά για ό, τι δεν του ανήκει, να μην το διεκδικεί. Το νόημα αυτής της ασαφώς διατυπωμένης σκέψης είναι πως ο Πέρσης θα πολεμήσει μόνο για ό, τι του ανήκει (βάσει της

⁴⁸ Σχολ.: «ἀλλὰ δεδοίκαμεν βασιλέα». Αυτή είναι η ενδόμυχη σκέψη των Αθηναίων!..

⁴⁹ Πέρα απ' τους συλλογισμούς με τους οποίους ο Δημοσθένης θα επιχειρήσει να πείσει, είναι αλήθεια πως το Περσικό Κράτος βρισκόταν σε βαθιά παρακμή και δύσκολα θα επιχειρούσε πολεμική περιπέτεια. Αυτό όμως δεν είναι πάντοτε αυτονόητο. Το ότι ο Μ. Βασιλέας δεν έδρασε στη μία περίπτωση ουδόλως εξασφαλίζει πως δε θα δράσει σε άλλη. Ο φόβος είναι πάντως ενδεικτικός του κλίματος που επικρατούσε στον ελληνικό πληθυσμό ως προς την αίσθηση της περσικής ισχύος.

⁵⁰ πρβλ. ανωτέρω σ. 12. Η σκοπιμότητα της πρότασης εκείνης δεν ήταν ανάληψη άμεσης πολεμικής προσπάθειας, αλλά η αναδιοργάνωση και η ετοιμότητα. Κάποιοι είχαν όντως προτείνει πόλεμο κατά του Βασιλέα, αλλά ο ρήτορας είχε εκφράσει το γενικότερο πνεύμα της φιλειρηνικής περί τον Εύβουλο πολιτικής.

Ανταλκιδείου)⁵¹, αλλά καθόλου για τα ξένα. Ξένο εν προκειμένω είναι η Ρόδος, όπου ο Δημοσθένης θέλει τους Αθηναίους να πολεμούν και να εκδιώκουν τον στρατό της σατράπισσας Αρτεμισίας. Άρα, παρόλο που Πέρσες θα εκδιωχθούν, λόγω του ότι το νησί ανήκει στο Αιγαίο ο Πέρσης δε θα νοιαστεί να κηρύξει στους Αθηναίους πόλεμο μόνο και μόνο για μια επιχείρηση ευκαιρίας του Μαύσωλου. Το πρόβλημα εδώ έγκειται πως, εάν δεχτούμε πως είναι σημαντικός για το αθηναϊκό πλήθος ο φόβος των Περσών, τότε δεν προκύπτει βεβαιότητα από τον συλλογισμό του Δημοσθένη περί μη εμπλοκής τους. Ο συλλογισμός είναι υποθετικός. Ας προσεχθεί επίσης το χαριτωμένο σημείο όπου ο Δημοσθένης «συμβουλεύει» (!) τον Πέρση⁵², προσδίδοντας στοιχείο ηθοποιίας στον Λόγο.

§ 8. Το τρίτο στοιχείο της αναίρεσης είναι πως οι Αθηναίοι οφείλουν να πολεμούν για το δίκαιο και, έτσι, «οι πιθανότητες να απαιτηθούν αυτές οι θυσίες θα είναι τόσο πιο λίγες, όσο πιο σταθερή η απόφασή σας αυτή». Συμπέρασμα: ούτως ή άλλως κάποιοι πόλεμοι δεν αποφεύγονται, άρα εάν οι αντίπαλοι γνωρίζουν πως οι Αθηναίοι είναι ετοιμοπόλεμοι σε κάθε στιγμή πρόκλησης να αγωνιστούν, η γνώση αυτή θα τους οδηγεί να μένουν μακριά από ενοχλήσεις σε βάρος των Αθηναίων.

Οπωσδήποτε αυτός ο συλλογισμός χρειάζεται την υποστήριξη των επόμενων δύο παραγράφων (9-10), ώστε να υποστηριχθεί με ιστορικό παράδειγμα η απιθανότητα να τους πολεμήσει ο Πέρσης. Δηλαδή εάν τεθεί το ερώτημα: «κι αν, μολαταύτα ο Μ. Βασιλιάς θυμώσει και μας πολεμήσει;» το επιχείρημα πάσχει, ως *πιθανολογικό*. Πρέπει όμως να ομολογήσουμε πως μολονότι μπορεί να μην πειστεί εύκολα ο κουρασμένος αθηναϊκός δήμος, εδώ ο Δημοσθένης εκθέτει ένα άριστο πολιτικά και διπλωματικά επιχείρημα, περί συνεχούς προάσπισης των συμφερόντων και μη επίδειξης υποχωρητικότητας και ηττοπάθειας –σε αντίθετη περίπτωση, όντως οι απειλές πολλαπλασιάζονται. Si pacem vis, bellum para, κατά το λατινικό.

Στην παράγραφο αυτή, όπως ήδη έχει αναφερθεί στο κεφάλαιο 1.4, για πρώτη φορά διακινείται ο ισχυρισμός περί δωροδοκίας από τον Πέρση προς Έλληνες. Το επιχείρημα αυτό που προκαλεί *πάθος* στο ακροατήριο, όχι μόνο δεν αποδεικνύεται,

⁵¹ Το κείμενο της συνθήκης από τον Ξενοφ. Έλλην. 5,1,31: «Ἄρταξέρξης βασιλεὺς νομίζει δίκαιον τὰς μὲν ἐν τῇ Ἀσίᾳ πόλεις ἑαυτοῦ εἶναι καὶ τῶν νήσων Κλαζομενᾶς καὶ Κύπρον, τὰς δὲ ἄλλας Ἑλληνίδας πόλεις καὶ μικρὰς καὶ μεγάλας αὐτονόμους ἀφεῖναι πλὴν Λήμνου καὶ Ἴμβρου καὶ Σκύρου· ταύτας δὲ ὡσπερ τὸ ἀρχαῖον εἶναι Ἀθηναίων. ὁπότεροι δὲ ταύτην τὴν εἰρήνην μὴ δέχονται, τούτοις ἐγὼ πολεμήσω μετὰ τῶν ταῦτα βουλομένων καὶ πεζῇ καὶ κατὰ θάλατταν καὶ ναυσὶ καὶ χρήμασιν».

⁵² Πολλοὶ Ἕλληνες βέβαια, ὅπως ο Δημάρατος, υπηρέτησαν ὡς σύμβουλοι υψηλοῦ κύρους στὴν περσικὴ αὐλή. Ὀλιγότερες εἶναι οἱ περιπτώσεις τοῦ Θεμιστοκλή ἢ τοῦ Ἀλκιβιάδη.

ούτε καν αναλύεται: «βασιλεὺς ... παρακρουσάμενός τινας τῶν ἐν ταῖς πόλεσι». Ταχέως μάλιστα ο ρήτορας φεύγει απ' αυτό, διότι τον ενδιαφέρει απλά μία νύξη, μία συναισθηματική πρόκληση –τα υπόλοιπα τα ολοκληρώνει μέσα του ο ακροατής...

Τυχόν απόφαση του δήμου να μην ευηκοήσει στην πρόταση του Δημοσθένη, κρίνεται άστοχη, ενώ επισημαίνεται η πραγματικότητα στο Αιγαίο: ο Βασιλεύς αφού κυριεύσε με αιφνιδιασμό ή εξαπατώντας κάποια πολιτική παράταξη, κατέχει ελληνικά εδάφη. Εκβιάζει ουσιαστικά ο Δημοσθένης το ακροατήριο ενώ το ήθος του ρήτορα διακρίνεται με προσωπική αναφορά: «οὐ καλῶς ἐγνώκατε, ὡς ἐγὼ κρίνω».

§ 9-10. Το ιστορικό παράδειγμα που προσφέρει ο Δημοσθένης είναι της ίδιας μορφής με το πρώτο, της Αιγύπτου. Ο Μ. Βασιλεύς δεν πολέμησε τους Έλληνες σε άλλη μία περίπτωση⁵³, κατά την οποία διεκδίκησαν τα δικαιώματα του ελληνισμού στη Σάμο, εκδιώκοντας περσική φρουρά. Άρα, ούτε τώρα θα το επιχειρήσει. Αυτό όμως επίσης είναι πιθανολογικό, όχι βέβαιο. Ακολουθεί ένας Κοινός Τόπος, μία γνώμη γενικού κύρους, ώστε η Ρητορική να προσφέρει τη βεβαιότητα που χρειάζεται το ακροατήριο: Κανείς δεν πολεμά με την ίδια ένταση για κτήσεις που δεν του ανήκουν όσο για να διατηρήσει αυτές που του ανήκουν. Άρα, ο Πέρσης δε θα πολεμήσει για τη Ρόδο, που δεν του ανήκει, τους Αθηναίους εάν την ελευθερώσουν.

Ο Κοινός όμως Τόπος ενισχύεται από μία ακόμη σκέψη: μπορεί να μην πολεμούν παθιασμένα για ό, τι δεν τους ανήκει, ωστόσο, εφόσον βρουν υποχωρητικότητα, προχωρούν ώστε να κερδίσουν όσα μπορούν. Μόλις βρουν αντίσταση, υποχωρούν με τη σειρά τους. Άρα, διπλό το νόημα: 1^{ov} δεν υπάρχει κίνδυνος πολεμικής αντίδρασης απ' τους Πέρσες, 2^{ov} οι Έλληνες ενθαρρύνουν τους Πέρσες όσο δεν αντιδρούν.

§ 11-12. Φαίνεται πως στην Εκκλησία είχαν εκφραστεί φοβίες⁵⁴ και για τη στάση της Αρτεμισίας, που ήταν άμεσα ενδιαφερόμενη για τη Ρόδο, πως ίσως κήρυσσε πόλεμο κατά των Αθηναίων. Ο ρήτορας σπεύδει να καταπραΰνει τους φόβους του Κοινού. Εμφανίζει τις πιθανότητες, από άποψη Τυπικής Λογικής, σε ένα δίλημμα⁵⁵:

⁵³ Το 365 π.Χ. ο στρατηγός Τιμόθεος κατέλαβε τη Σάμο, την οποία κατείχε ο Κυπρόθεμις βοηθούμενος από περσική φρουρά, κατόπιν διαταγής του Τιγράνη, υπάρχου του Βασιλέως. Ο αθηναίος στρατηγός είχε σταλεί να βοηθήσει τη εξέγερση του Αριοβαρζάνη, σατράπη της Φρυγίας, που επαναστάτησε κατά της βασιλικής εξουσίας.

⁵⁴ Σχολ.: «ἀλλ' Ἀρτεμισία ἡμῖν ἐναντιωθήσεται».

⁵⁵ Δάλλκος Κ. (1999): 151, απ' όπου αντλήσαμε πληροφορίες για τους διλημματικούς συλλογισμούς.

α) να πάνε καλά οι επιχειρήσεις στην Αίγυπτο του Βασιλέως και, άρα, η Αρτεμισία να κάμει κάτι που δεν συμφέρει, δηλ. να προσφέρει προς εξευμενισμό στον Βασιλέα τη Ρόδο.

β) Να μην πάνε καλά, οπότε η Αρτεμισία να κάμει κάτι που συμφέρει τους Έλληνες (δηλ. να τους αποδώσει τη Ρόδο).

Συμπέρασμα: Επειδή μαθαίνουμε πως δεν πάει καλά η περσική εκστρατεία στην Αίγυπτο, η Αρτεμισία θα κάμει κάτι που θα την απαλλάξει απ' την περσική κηδεμονία και γειτνίαση: θα δώσει τη Ρόδο στους Αθηναίους.

Κριτική: δε θα μπορούσε τάχα να την κρατήσει αφενός δική της και αφετέρου να πολεμήσει τους Αθηναίους εφόσον εκστρατεύσουν στη νήσο; Όπως αποδείχτηκε, η Αρτεμισία δεν ήταν καθόλου μία ανίσχυρη γυναίκα και ο Δημοσθένης παραπλανά⁵⁶.

§ 13. Η βεβαιότητα περί τις προθέσεις του Μ. Βασιλέα αίφνης αίρεται και ο Δημοσθένης απερίφραστα δηλώνει πως δεν μπορεί να είναι σίγουρος τι πρόκειται εκείνος να κάμει! Περαιτέρω, προβάλλει μία ασθενέστατη σκέψη: συμφέρει τους Αθηναίους να φανερωθεί, μέσω της εκστρατείας απελευθέρωσης της Ρόδου, η πρόθεση των Περσών περί την Ελλάδα. Εάν δηλ. τώρα οι Πέρσες πολεμήσουν, τούτο θα είναι απόδειξη της επιθετικότητάς τους έναντι όχι πλέον μίας πόλης, αλλά ολόκληρου του ελληνισμού. Η αδυναμία του ενθυμήματος⁵⁷ έγκειται στο ότι οι διαθέσεις της Περσίας προς τους άλλους ούτε κρυφές ήταν, ούτε χρειαζόταν μία εκστρατεία για να βολιδοσκοπηθούν...

§ 14-16. Ο Δημοσθένης έρχεται στο δυσκολότερο τμήμα της ομιλίας του, να απαντήσει στην εύλογη χαιρεκακία του ακροατηρίου για τα ροδιακά παθήματα. Άφησε αυτό το τμήμα στο τέλος, αφού προηγουμένως έδειξε πως α) η Αθήνα έχει να κερδίσει πολιτικά απ' την υπόθεση και β) πως δεν κινδυνεύει από τυχόν περσικές περιπλοκές. Ο ακροατής αντιμετωπίζει έτσι προκατασκευή πάθους, που είναι βασικό εργαλείο Ρητορικής. Υποστηρίζει την υπόθεση των Ροδίων, με επίθεση σε... βάρος

⁵⁶ Gagariu M. (2003): 35-48, όπου ο συγγραφέας διερευνά τη ροπή της πρώιμης Ρητορείας για τα εικότα. Ο Δημοσθένης, εν προκειμένω, φαίνεται να υποκύπτει σε έναν πειρασμό που αποτελούσε παλαιά συνήθεια και απαιτούσε ρητορική δεξιοτεχνία.

⁵⁷ Πρόκειται για σύμπτυξη διλημματικού συλλογισμού: σε κάθε περίπτωση συμφέρει την πόλη η επιχείρηση στη Ρόδο, διότι δύο είναι δυνατόν να συμβούν : α) Ο Μ. Βασιλεύς να μην εγείρει αξιώσεις, β) να εγείρει αξιώσεις. Στην πρώτη περίπτωση η πόλη δεν πρόκειται να συναντήσει εμπόδιο, στη δεύτερη απλώς θα αποκαλυφθούν νωρίτερα οι προθέσεις της απέναντι ασιατικής ακτής προς την Ελλάδα. Και στις δύο περιπτώσεις λοιπόν, ο ρήτορας κινείται με βάση το συμφέρον.

τους! Αυτό του επιτρέπει να εμφανίσει ήθος αποδεκτό απ' τους Αθηναίους, που εύλογα θα δυσανασχέτησαν με την εμφάνιση των Ροδίων –έστω και δημοκρατικών– στην Αθήνα.

Πράγματι, οι Ρόδιοι εμφανίζονται ως άπιστοι σύμμαχοι προς όλους όσους συμάχησαν μαζί τους, αλλά, το κυριότερο, ούτε τώρα προβλέπεται ότι θα είναι πιστοί εφεξής⁵⁸. Η απιστία τους επέφερε σκλαβιά και μάλιστα από βαρβάρους, την ώρα που ήταν ισότιμοι με τους Αθηναίους⁵⁹.

Ο ίδιος ο Δημοσθένης μέσω αυτών των επικρίσεων αυτοπροστατεύεται, ώστε να μη σκεφτεί κανείς πως είναι *πρόξενος* των Ροδίων στην Αθήνα. Εκείνο που χαρακτηρίζει έντονα τη διάθεση του ρήτορα σ' αυτές τις τρεις παραγράφους είναι η ειρωνεία προς τους αιτούντες βοήθεια, ώστε να ξεπεράσει την καχυποψία, αλλά και να διασκεδάσει τον εύλογο θυμό του πλήθους.

Η έννοια του Συμφέροντος⁶⁰ κυριαρχεί: ό, τι θα γίνει, πρόκειται να ωφελήσει την Αθήνα.

Στο τέλος όμως, ο ρήτορας επιτρέπει να εισέλθει και άλλη οπτική: αφενός υπάρχει κάποια ελπίδα να συνειστούν αυτοί οι ανυπόφοροι Ρόδιοι, αλλά και το πλήθος δεν πρέπει να μνησικακεί, αναλογιζόμενο πως κι αυτό πολλές φορές εξαπατήθηκε στο παρελθόν. Έως εδώ, είναι η μοναδική παραχώρηση στην Ηθική απ' τον ρήτορα, την ώρα που υπερτερεί το Συμφέρον. Δεν είναι τυχαίο. Αμέσως ύστερα, προχωρεί σε σοβαρές πολιτειακές συγκρίσεις μεταξύ Δημοκρατίας και Ολιγαρχίας.

§ 17-20. Ο Δημοσθένης χρησιμοποιεί ένα μείγμα ηθικολογίας⁶¹ και ρεαλισμού. Στις δύο απ' τις παραγράφους της ενότητας τονίζει: από τις Ολιγαρχίες κινδυνεύουμε

⁵⁸ Ιλιάς, Β 654-5: «Γληπόλεμος δ' Ἡρακλείδης ἠὺς τε μέγας τε / ἐκ Ῥόδου ἐννεά νῆας ἄγεν Ῥοδίων ἀγερώχων». Το ότι ο Όμηρος τους αποκαλεί αγέρωχους δεν είναι υποχρεωτικά δείγμα κακού χαρακτήρα, ωστόσο δηλώνει τάση ανεξαρτησίας.

⁵⁹ Ο ρήτορας, σαν να μην είχε προηγηθεί το μάθημα της Δηλιακής Συμμαχίας, δεν αναφέρει ούτε λέξη για τη στάση της Αθήνας έναντι των συμμάχων, που δημιουργούσε δυσάρεσκες με την αλαζονεία και τη διάθεση πρωτοκαθεδρίας.

⁶⁰ «Ο Kennedy (1959), σσ. 137-138 διακρίνει μεταξύ της διαλεκτικής τεχνικής των ρητόρων του 5^{ου} αιώνα, οι οποίοι γενικά ξεχωρίζουν και αντιθέτουν το *συμφέρον* από το *δίκαιον* (π.χ. ο Θουκυδίδης) και αυτής όσων έζησαν στον 4ο αιώνα, που τείνουν να τα συνδυάσουν. Πρώιμες ομιλίες του Δημοσθένη επιδιώκουν να συνδυάσουν τα θέματα του *χρήσιμου*, έντιμου (*καλόν*) και δίκαιου, π.χ. οι λόγοι *Περί τῶν Συμμοριῶν* και *Περί Ροδίων ἐλευθερίας*. Από τον πρώτο Φιλιππικό *πλεονέκτημα* και *συμφέρον* επικρατούν, όπως συμβαίνει και στον πρώτο Ολυμπιακό. Στη συνέχεια, στον δεύτερο και τρίτο Φιλιππικό η επικέντρωση στο χρήσιμο δεν μπορεί πλέον να αγνοήσει την *απαίτηση*, τουλάχιστον στην εμφάνιση, για τη δικαιοσύνη και ηθική»: η σημείωση στους Pernot L. - Kallendorf Cr. (2013), 82.

και όχι από τις Δημοκρατίες. Άρα, καλύτερα να έχουμε εχθρικά όλα τα δημοκρατικά Κράτη, παρά φιλικές τις Ολιγαρχίες (*υπερβολή*). Το νόημα: επιβάλλεται να αποκαταστήσουμε μία Δημοκρατία (=τη Ρόδο), διότι όλοι οι ολιγαρχικοί είναι επικίνδυνοι.

Σ' αυτές τις δύο παραγράφους προβάλλει την αιτία των πολέμων μεταξύ πόλεων με διαφορετικό πολίτευμα και παραπλανώντας βρίσκει για μεν τις δημοκρατικές πόλεις ως αιτία πολέμου συνοριακές διαφορές, για δε τις ολιγαρχικές πόλεις τη «πολιτείαν» και την ελευθερία. Είναι όντως δελεαστική μια τέτοια πρόταση, ιδίως στην εποχή μας (και δη στην Εκπαίδευση, που αναζητά πάντοτε μια *politically correct* επιχειρηματολογία). Πρέπει και στο ακροατήριο όμως του Δημοσθένη να φάνηκε αρεστή μια τέτοια σκέψη, ανιστόρητη κατά τα άλλα και εκτός πραγματικότητας: το πρόβλημα της ισχύος πρωτίτως, ως αιτία πολέμου, οδηγεί –σε όλες τις εποχές– στον πόλεμο (ο επεκτατισμός και το συμφέρον είναι τα παρεπόμενά της) και δεν κοιτάζει πολίτευμα ή συμμαχίες.

Επιδέξια ο ρήτορας προκαλεί, δημαγωγικά⁶², πάθος και συγκίνηση στον *δήμον* με την κινδυνολογία των δύο επόμενων παραγράφων. Αφού πλέον οι αποσκιρτήσαντες σύμμαχοι υποτάχθηκαν, πώς και δε σκέφτεται κανείς Αθηναίος⁶³ πως έρχεται και η σειρά μας, ώστε να χάσουμε τη Δημοκρατία μας και να υποδουλωθούμε; Άλλωστε εμείς πρώτοι κινδυνεύουμε, διότι εμείς είμαστε το προπύργιο της Δημοκρατίας στην Ελλάδα. Άρα, εάν επιτραπεί στη Ρόδο η επικράτηση της Αρτεμισίας, οι εχθροί θα κινηθούν νομοτελειακά εναντίον μας. Γι' αυτό πρέπει να εκστρατεύσουμε στη Ρόδο.

Η κριτική της προηγούμενης σκέψης είναι βέβαια πως η Αρτεμισία και οι Πέρσες γενικότερα δεν πήγαν με φρουρά στη Ρόδο διότι ακολουθούν πρόγραμμα βίαιης επιβολής του ολιγαρχικού πολιτεύματος ανά την υφήλιο, αλλά απλώς διότι το νησί ήταν δίπλα τους και βρήκαν την ευκαιρία να εξαπλώσουν την επιρροή τους σε μία

⁶¹ Σχολ.: «μεταβέβηκε δὲ ἐφ' ἕτερον εἶδος λύσεως, ὅπερ ἐστὶ μικτὸν ἔκ τε τοῦ συμφέροντος καὶ τοῦ δικαίου».

⁶² Jaeger W. (1984²): 265, σχ. 42, όπου η τακτική του Δημοσθένη κρίνεται ...μακιαβελική! Ο Jaeger μελετά (σσ. 117-123) τη μεταστροφή του ευπατρίδη Δημοσθένη σε ακραιφνή δημοκρατικό και δεν πείθεται από την εκδοχή πως αυτός ήταν ανέκαθεν φλογερός δημοκράτης. Πρβλ. σημ. 38. Η γνώμη του γερμανού μελετητή είναι πως ο Δ. θεωρεί την υπόθεση της Ρόδου «ανεπανάληπτη ευκαιρία να ξανακερδίσουν οι Αθηναίοι τα νησιωτικά κράτη ώστε να ανανεώσουν τη ναυτική συμμαχία τους». Αυτός δηλ. είναι ο λόγος που συνηγορεί για τους Ροδίους.

⁶³ Το επόμενο βήμα κάθε ευφυούς δημαγωγού είναι να καταδείξει την άλλη γνώμη ως προδοτική ή εξωνημένη, κάτι που μοιάζει ως λογική ακολουθία. Ο Δημοσθένης, τουλάχιστον αργότερα, το υιοθέτησε κατά κόρον.

στιγμή εσωτερικής αδυναμίας του. Άρα οι Αθηναίοι τουλάχιστον από άποψη αλλαγής πολιτεύματος δεν κινδυνεύουν, αντίθετα με τη λογική του Δημοσθένη. Ας σημειωθεί πως και ο Πελοποννησιακός πόλεμος έλαβε επιπλέον μορφή πολιτειακής σύγκρουσης, λόγω του διαφορετικού πολιτεύματος των δύο πρωταγωνιστών. Ωστόσο, κανείς δεν πίστευε σοβαρά πως οι μεν ήταν οι Καλοί, οι δε οι Κακοί –γι’ αυτό και η Αθήνα, στο τέλος, απέμεινε με τη Σάμο ως μόνη σύμμαχο...

§ 21-24. Ο ρήτορας καταφεύγει στην Ηθικολογία, ώστε να πείσει για τη βοήθεια. Πρέπει οι Αθηναίοι να συμπεριφερθούν στους ατυχούντες, όπως θα απαιτούσαν να τους συμπεριφερθούν οι άλλοι. Άλλωστε, δεν πρέπει να χαρούν⁶⁴ για τη συμφορά των πρώην συμμάχων του, διότι «*τὸ μέλλον ἄδηλον ἅπασι*». Επομένως, πέρα από το Συμφέρον, ακόμη και στην πολιτική χωρά η ανθρωπιά⁶⁵.

Το ιστορικό παράδειγμα που ακολουθεί είναι ισχυρό διότι αναφέρεται στο πρόσφατο αθηναϊκό παρελθόν και, μάλιστα, στην ιδιαίτερα ευαίσθητη περίοδο των Τριάκοντα. Αυτοί είχαν απαιτήσει απ’ τις πόλεις όπου κατέφευγαν οι αυτοεξόριστοι δημοκρατικοί να τους παραδίδουν πίσω στην Αθήνα, με τις συνέπειες προφανείς. Τότε πόλεις όπως το Άργος αγήφησαν τη θέληση των ισχυρών και βοήθησαν⁶⁶ ποικιλοτρόπως τους δημοκρατικούς Αθηναίους. Ο Δημοσθένης δημιουργεί πάθος αλλά και ήθος, τόσο σχετικά με τους Αργείους, όσο και, αντιθετικά, με τους Αθηναίους.

Πράγματι, με τη ρητορική ερώτηση «δεν είναι ντροπή», αντιθέτει τη σημερινή απροθυμία για συνδρομή με ένα Κράτος όπως των Αργείων που, επί Τριάκοντα, έφτασαν να διώξουν τους φορτικούς πρέσβεις των Λακεδαιμονίων και άρα υπήρχε πιθανότητα να υποστούν με την άποψη στάση τους πολλά. Οι Αθηναίοι λοιπόν, θα ανεχτούν να αδρανήσουν όταν άλλοι, κάποτε, τους βοήθησαν στην ανάγκη τους;

⁶⁴ Η δυνατότητα να κάνεις κακό στον εχθρό σου ήταν βασική επιδίωξη στην αρχαία ελληνική κοινωνία. Επομένως δεν πρέπει να συγχέεται η γνώμη του Δημοσθένη με τη δική μας, χριστιανική κοσμοαντίληψη. Απ’ την άλλη, η πιθανότητα να συμβεί και σε σένα στον ίδιο ό, τι τώρα υφίσταται ο εχθρός, οδήγησε την καθημερινή πρακτική των ανθρώπων σε περισυλλογή και αυτοσυγκράτηση. Τα συναισθήματα του ακροατηρίου επομένως στηρίζονταν στο *άντιπεπονθός*, στην ανταπόδοση των ίσων.

⁶⁵ Δάλκος Κ. (1999): 172, όπου επισημαίνεται το συμφέρον διότι «ο καιρός δεν είναι *επιτήδειος* και το μέλλον *άδηλον*».

⁶⁶ Πόλεις όπως το Άργος, η Ήλις, τα Μέγαρα και η Θήβα και περιέθαλψαν φυγάδες και τους ενίσχυσαν οικονομικά. Άλλωστε, ο Θρασύβουλος ξεκίνησε να αποκαταστήσει τη δημοκρατία απ’ τη Θήβα.

Μέσω της σύγκρισης αποδεικνύεται πως σε τίποτε οι Αθηναίοι δε μοιάζουν με τους Αργείους ως προς την ισχύ. Εκείνοι είχαν ηττηθεί πολλές φορές απ' τους Λακεδαιμονίους –μάλιστα, τους είχαν γείτονες. (Υπονοείται εδώ πως οι Πέρσες είναι πολύ μακριά απ' την Αθήνα). Οι Αθηναίοι *πάλι*, θα φοβηθούν έναν βάρβαρο ή μια γυναίκα; Αυτοί ποτέ δεν ηττήθηκαν ούτε απ' τους υπηκόους του Πέρση! Και εδώ ο ρήτορας κολακεύει αφενός το ακροατήριο, το παρακινεί αφετέρου και αφήνει ακόμη ένα μικρό υπονοούμενο περί προδοτών που εξυπηρετούν τους Πέρσες⁶⁷ αλλά δεν κατορθώνουν ούτε κι έτσι να τους εξυπηρετήσουν. Και αμέσως προσθέτει ακόμη ένα ιστορικό παράδειγμα πασίγνωστο και απ' αυτά που συσπειρώνουν σε πνεύμα πατριωτισμού: την εκστρατεία των Μυρίων, θρυλική πορεία μέσα στην αγανή Ασία και περιπέτεια με αίσιο πέρας.

Η αναφορά στον Φίλιππο είναι η μοναδική στον Λόγο, όπου παρουσιάζεται πως οι Αθηναίοι δεν τον λογαριάζουν και υποτιμούν τη δραστηριότητά του. Με τη ρητορική ερώτηση «*πρὸς τίνας παραταζόμεθα;*» ο Δημοσθένης προβάλλει ένα σημαντικό ζήτημα για κάθε μεγάλη δύναμη, την ανάγκη δράσης κάθε φορά που τα ζωτικά της συμφέροντα το επιτάσσουν. Προφανώς η διαφοροποίηση από τη φιλειρηνική παράταξη του Εύβουλου σχηματοποιείται και, ήδη το ίδιο έτος, 451 π.Χ., ο ρήτορας θα εκφωνήσει τον Α΄ Φιλιππικό. Ενώ αφενός εδώ δείχνει πως δεν είναι εφικτό μια ισχυρή δύναμη να προσποιείται την αδιάφορη όταν συμβαίνουν γεγονότα στρατιωτικά – διπλωματικά, ταυτόχρονα, ασκεί έμμεσα κριτική προς την άλλη άποψη.

§ 25-29. Ο Δημοσθένης επιτίθεται στους αντιπάλους, που προφανώς διατύπωσαν αντιρρήσεις σχετικά με τη νομιμότητα της επέμβασης στη Ρόδο. Ο τρόπος που διατυπώνει τη σκέψη του περιλαμβάνει και τους Πέρσες, αλλά και τους εν Αθήναις υποστηρικτές της έννομης τάξης. Ειδικότερα, θεωρεί πως δεν είναι δυνατόν να μιλά κανείς για τήρηση των συνθηκών, τη στιγμή που αυτοί που θα πληγούν (δηλ. οι Πέρσες, στην περίπτωση που οι Αθηναίοι εκστρατεύσουν στη Ρόδο) ήδη έχουν παραβιάσει την υποχρέωση να μην εισχωρούν στην ξένη επικράτεια. Εδώ, αναμφίβολα ο Δημοσθένης έχει δίκαιο. Στην ίδια παράγραφο (25), χρησιμοποιώντας

⁶⁷ Δυστυχώς το πνεύμα της εποχής ήταν τέτοιο, ώστε τα περσικά χρήματα ήταν αποδεκτά όχι μόνο για δωροδοκίες, όπως υπονοεί εδώ ο Δημοσθένης, αλλά και για δημόσιες δαπάνες ή πολέμους.

ειρωνεία αλλά και, αδιόρατα, υπαινιγμό⁶⁸ για μη τήρηση των ελληνικών συμφερόντων, υπονοεί πως όσοι μιλούν στην Εκκλησία περί τυχόν παραβίασης της Ανταλκιδείου, δεν υπηρετούν το συμφέρον.

Οι *ἄτεχνοι πίστεις* που ακολουθούν (§ 26) διατηρούν το άρωμα της ελλιπούς φιλοπατρίας των αντιπάλων ρητόρων. Πράγματι έχει πάλι δίκαιο ο Δημοσθένης όταν επισημαίνει πως κακώς παραβιάστηκε η Ανταλκίδειος απ' τους Βυζαντίους, που κατέχουν αντικανονικά κτήσεις του Βασιλέως, τη Χαλκηδόνα και τη Σηλυμβρία. Το παράδειγμα όμως αυτό δε χρησιμοποιείται όπως προηγουμένως (§ 9) με τη Σάμο, περί μη κινδύνου περσικής αντίδρασης, αλλά ως παράδειγμα κακών συμβούλων στην Αθήνα: η ρητορική ερώτηση λοιδορεί άμεσα όχι τους Βυζαντίους που κατακρατούν «ξένη»⁶⁹ κτήση, αλλά όσους εδώ υποδεικνύουν την τήρηση της νομιμότητας. Άραγε, γιατί στο Βυζάντιο δε βρίσκεται κανείς να συμβουλευσει τήρηση της νομιμότητας; Απάντηση: διότι εδώ προφανώς υπάρχουν προδότες!

Η παράγραφος 27 κλείνει με το παράδειγμα του Μαύσωλου, που ούτε εκεί βρέθηκε κανείς να τον συμβουλευσει να μην επέμβει στη Ρόδο, διότι τάχα αυτό θα ήταν κατά του πνεύματος των συνθηκών. Το ήθος των Βυζαντίων και Περσών (της Καρίας) αναβιβάζεται στα ύψη με την παρατήρηση πως και αν κάποιος συμβούλευε τέτοια νομότυπα στα μέρη εκείνα, ουδείς θα πειθόταν. Δίδαγμα: κατά τον Δημοσθένη το ζήτημα δεν είναι να προσποιείται κανείς πως τηρεί τις συνθήκες, αλλά να έχει το σθένος να υπηρετεί το μακρόπνοο συμφέρον της πόλης και του ελληνισμού. Η αντίθεση με τους αντιπάλους ρήτορες λογικά προκαλεί στο κοινό ανάλογα πάθη.

Έρχεται λοιπόν ο Δημοσθένης (§ 28) να εκθέσει ευθέως τις περί δικαίου και συνθηκών απόψεις του. Πρέπει, επαναλαμβάνει, να σπεύσουν στη Ρόδο να αποκαταστήσουν στην εξουσία τους δημοκρατικούς. (Σημείωση: δεν λέει την αρνητική πράξη, να διώξουν τους Κάρεις, αλλά τη θετική, «κατάγειν»). Εφόσον κάποιος πιστέψει ότι τούτο δεν είναι δίκαιο⁷⁰, πρέπει πάντως να γίνει, έχοντας στον

⁶⁸ Σχολ.: «ἀντί δὲ τῆς ἀντιθέσεως τὴν διαβολὴν τὴν κατὰ τῶν ῥητόρων ἔθηκεν εἰπὼν· 'εἰσὶ δὲ τινες, ὧν Ἰθηναῖοι, παρ' ὑμῖν δεινότατοι τὰ δίκαια λέγειν ὑπὲρ τῶν ἄλλων πρὸς ὑμᾶς'. τίνα δὲ ἔστι τὰ δίκαια ἢ ὑπὲρ τῶν ἄλλων, οὐ κατέστησεν ἡμῖν φανερά».

⁶⁹ Στην ελληνική όμως συνείδηση φυσικά και ορθώς οι Βυζάντιοι έκαναν ό, τι μπορούσαν ώστε να αποσπούν κτήσεις από τον Πέρση. Ας σημειωθεί, πως ο Δημοσθένης δεν ικανοποιείται με την κίνηση τω Βυζαντίων διότι θεωρεί και τις δύο πόλεις στη σφαίρα επιρροής της Αθήνας –ωστόσο, εδώ το κέντρο βάρους πρέπει να πέσει πάνω στους ανεπαρκείς πολιτικούς του αντιπάλους.

⁷⁰ Η κίνηση εκδίωξης περσικών φρουρών φυσικά δεν ήταν άδικη. Πιθανόν αμφιλεγόμενη είναι η παρέμβαση στα εσωτερικά μιας άλλης πόλεως-Κράτους, με την υποστήριξη της παράταξης των δημοκρατικών έναντι των ολιγαρχικών. Εν ολίγοις, οι «πασιφιστές» των Αθηνών θα διακήρυξαν στην

νου τα παραδείγματα που ήδη ειπώθηκαν (=όσους δεν τήρησαν ήδη τις συνθήκες, τους Βυζαντίους, αλλά προπαντός τους ιδίους τους Πέρσες στη Ρόδο). Με *σχήμα συγχωρήσεως ή συνδρομής* ο ρήτορας καλύπτει ακόμη κι αυτή τη σκέψη. Η επίθεση εκ του αντιθέτου χρειάζεται, ώστε να εξασφαλιστεί κάθε ενδεχόμενη σκέψη του ακροατηρίου: μέχρι τώρα επιχειρηματολογήσες για το συμφέρον της Αθήνας και για το Δίκαιο· εμείς δεν ενδιαφερόμαστε για το Δίκαιο, άρα γιατί να σε ακούσουμε; Εδώ λοιπόν, προβάλλεται ανερυθρίαστα⁷¹ το επιχείρημα περί του *ἀδίκως πράττειν*: όλοι κάνουν άδικες πράξεις, εάν εγώ δεν κάνω, τούτο είναι απόδειξη απραξίας και ανανδρίας. *Αίδως* είναι το συναίσθημα που επιθυμεί να μεταφέρει στους ακροατές, διότι θα έπρεπε να ντρέπονται που δεν πράττουν ό, τι οφείλουν για την πόλη και την Ελλάδα, δηλ. για το Συμφέρον. Εάν ουδείς διέπραττε αδικίες, τότε μόνο οι Αθηναίοι θα έπρεπε να ντρέπονται.

Οι ηθικολόγοι ασφαλώς δυσφορούν στην ανάγνωση τέτοιων εκφράσεων, λησμονώντας σίγουρα πως ο ρεαλισμός και η Ανάγκη είναι που τις περισσότερες φορές ωθούν τα Κράτη στις αποφάσεις τους. Ειδικά μία μεγάλη δύναμη όπως η Αθήνα, εμφάνισε διπλό πρόσωπο κατά τη μακρά περίοδο ηγεμονίας της. Ως προς τους συμμάχους της, εκμεταλλεύτηκε τους πόρους τους μέσω της υπεροπλίας της και συχνά λησμόνησε τις περί την ισότητα συμμαχικές υποχρεώσεις⁷². Άρα, στα λόγια αυτά πρέπει να ομολογηθεί πως δεν είναι ο Δημοσθένης που αναγνωρίζεται ως ο μοναδικός κυνικός. Ως προς την υπόθεση βεβαίως της Δημοκρατίας και της ελευθερίας, πανθομολογούμενο είναι πως όντως η Αθήνα αποτελεί παράδειγμα ήθους και ορθής συμπεριφοράς. Αυτή η ελευθερία πιθανόν αφορούσε πρωτίστως την ίδια, ωστόσο και οι σύμμαχοί της επωφελήθηκαν από το δημοκρατικό πολίτευμα⁷³. Τέλος, η αναγνώριση αυτής της διάστασης στην εξωτερική πολιτική απ' τον Δημοσθένη, δεν

Εκκλησία πως όχι μόνο δεν πρέπει να παραβούν την Αντακίδειο με την παρουσία τους στη Ρόδο, αλλά και να μην «αδικήσουν» την νήσο επεμβαίνοντας πολιτικά. Το δεύτερο επιχείρημα έχει περισσότερη ισχύ από το πρώτο.

⁷¹ Σχολ.: «[ἤν] ἡ δὲ μεταχείρισις βίαιος καὶ Θουκυδίδειος, εἰλημμένη ἐκ τῆς Κλέωνος δημηγορίας (Θουκ. 3, 37—40): οἷον γὰρ ἐκεῖνου περὶ Μιτυληναίων τὸ διανόημα, τοιοῦτον καὶ τὸ Δημοσθένους ἐνθάδε. ἀξιοῖ γὰρ κάκεῖνος, εἰ μὲν δικαία εἶη ἡ ἀρχή, δικαίως κολάζεσθαι καὶ Μιτυληναίους, εἰ δὲ ἄδικος, ἀδίκως· χρὴ γὰρ πρὸς τὸ συμφέρον αὐτοὺς πολιτεῦεσθαι. οὕτως ἤδη καὶ ὁ Δημοσθένης ἐνθάδε φαίνεται ἀξιῶν μὲν μάλιστα κατὰ τὸ δίκαιον ἐλευθεροῦν τοὺς Ῥοδίους». Τουλάχιστον ο Δημοσθένης εδώ δεν έχει την απανθρωπιά του Κλέωνος, του οποίου η δημηγορία επαναλαμβάνει την άποψη του Περικλή για την αθηναϊκή ηγεμονία ως μορφή τυραννίδας: «...οὐ σκοποῦντες ὅτι τυραννίδα ἔχετε τὴν ἀρχὴν καὶ πρὸς ἐπιβουλεύοντας αὐτοὺς καὶ ἄκοντας ἀρχομένους, οἱ οὐκ ἐξ ὧν ἂν χαρίζηθε βλαπτόμενοι αὐτοὶ ἀκροῶνται ὑμῶν, ἀλλ' ἐξ ὧν ἂν ἰσχύι μᾶλλον ἢ τῇ ἐκείνων εὐνοίᾳ περιγένησθε».

⁷² Θουκ. Β, 63: «ὡς τυραννίδα γὰρ ἤδη ἔχετε αὐτήν, ἣν λαβεῖν μὲν ἄδικον δοκεῖ εἶναι, ἀφεῖναι δὲ ἐπικίνδυνον».

⁷³ Ἄς μην λησμονοῦνται οἱ *δεκαρχίεις* που καταπιεστικότητα επέβαλε ἡ Σπάρτη στις πόλεις, κατὰ τὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου.

αναιρεί κατά βάση την ορθότητα των προτάσεών του: ήταν άδικο να εκδιώξουν από τη Ρόδο τους Κάρεις; Ήταν άδικο να επιδιώξουν την αποκατάσταση της Δημοκρατίας στο νησί; Επιπλέον τις θωρακίζει με την συναίνεση εκείνων των πολιτών που πέρα από τη Ρητορική περί Ηθικής ήταν απλώς ρεαλιστές.

Η ωμή διατύπωση της πολιτικής πραγματικότητας ολοκληρώνεται στην παράγραφο 29, όπου ο Δημοσθένης περιγράφει τις συνθήκες μεταξύ των Κρατών ως προϊόντα επιβολής του ισχυρότερου σε βάρος του πιο αδύνατου. Άρα, οι συνθήκες δεν έχουν καμία αξία, υπονοεί ο ρήτορας και απλώς χρειάζονται στον εκάστοτε ισχυρό ώστε να προωθήσει το συμφέρον του. Δίδαγμα: οι Αθηναίοι ας εκστρατεύσουν στη Ρόδο, υπηρετώντας το συμφέρον της δημοκρατίας και του ελληνισμού, αδιαφορώντας για μια συνθήκη που δεν εξυπηρετήσε παρά μόνο το συμφέρον εκείνου που την προκάλεσε, δηλ. του Πέρση βασιλιά.

Η συνθήκη αυτή, η Ανταλκίδειος, συγκρίνεται εδώ με μία άλλη περίφημη, που σημάδεψε τη συνείδηση των Ελλήνων του 4^{ου} αι. αντιθετικά. Καμία από τις δύο δεν ονομάζεται παρά με την πόλη που την προκάλεσε. Η πρώτη, που υπέγραψε η Αθήνα, είναι βέβαια η λεγόμενη Καλλίειος ή Κιμώνειος του 449 π.Χ. και θεωρήθηκε σπουδαία⁷⁴ αφενός διότι τερμάτισε τους περσικούς πολέμους αλλά και διότι κατέστησε το Αιγαίο ελληνική λίμνη. Μετά την ειρήνη που η Σπάρτη προκάλεσε, αυτή του Ανταλκίδα (387 π.Χ.), ο ελληνισμός συνεχώς προέβαινε στη σύγκριση και σώζεται πληθώρα κειμένων όπου διεκτραγωδείται η κατάντια της Ελλάδας. Άρα, ο ρήτορας προκαλεί θυμό στο ακροατήριο με την υπενθύμιση της επονείδιστης συνθήκης και καθόλου δεν βλάπτει το ήθος του ως άδικο ή παράνομο.

§ 25-29. Ο Δημοσθένης οδηγούμενος προς την κορύφωση του Λόγου του θα εκτοξεύσει δημαγωγικές κατηγορίες εναντίον όσων αντιτίθενται στα συμφέροντα της πόλης. Αυτά ορίζονται στενά ως η επικράτηση της δημοκρατίας παντού στις

⁷⁴ Διόδ. Σικελ., 12, 12, 4: «αὐτονόμους εἶναι τὰς κατὰ τὴν Ἀσίαν Ἑλληνίδας πόλεις ἀπάσας, τοὺς δὲ τῶν Περσῶν σατράπας μὴ καταβαίνειν ἐπὶ θάλατταν κατωτέρω τριῶν ἡμερῶν ὁδόν, μηδὲ ναῦν μακρὰν πλεῖν ἐντὸς Φασήλιδος καὶ Κυανέων· τὰτα δὲ τοῦ βασιλέως καὶ τῶν στρατηγῶν ἐπιτελούντων, μὴ στρατεύειν Ἀθηναίους εἰς τὴν χώραν, ἧς βασιλεὺς [Ἄρταξέρξης] ἄρχει». Το κείμενο παραδίδεται και από τον *Αριστόδημο*, FGhH 104: 2A:493-503. fr. 1. Οι όροι που αναφέρονται είναι: α) οι ελληνικές πόλεις της Ασίας θα παραμείνουν αυτόνομες. β) οι Πέρσες σατράπες δε θα πλησιάζουν προς τη θάλασσα εγγύτερα από απόσταση τριών ημερών. γ) περσικές τριήρεις δε θα προχωρούν πέρα από την πόλη Φάσηλις στη Λυκία (νότιο όριο της περιοχής απαγόρευσης) και πέρα από τις Κυανές και Χελιδονίους νησίδες στην είσοδο του Βοσπόρου (βόρειο όριο της περιοχής απαγόρευσης). δ) οι Έλληνες, εφόσον τηρούνται οι όροι, δε θα επιτίθενται στην επικράτεια του βασιλιά. Η ιστορικότητα της συνθήκης έχει αμφισβητηθεί, οι νεότεροι πάντως την αποδέχονται.

ελληνικές πόλεις. Έτσι οι Αθηναίοι, ενώ μπορούν να αναγνωριστούν ως οι προστάτες της ελευθερίας όλων (π.χ. εκστρατεύοντας προς βοήθεια των Ροδίων) έχουν διπλό εμπόδιο να υπερπηδήσουν: α) τον πολεμικό αγώνα αυτόν καθεαυτό, β) τις αντίπαλες φωνές στην πόλη.

Οι φωνές αυτές πιθανόν έχουν χρηματιστεί, ισχυρίζεται ο ρήτορας, ολοκληρώνοντας στον Λόγο αυτό την δυσφήμιση περί δωροδοκίας. Αξίζει να προσεχθεί πως οι υπαινιγμοί αυτοί είναι ταχείς, σύντομοι και, εννοείται, αναπόδεικτοι. Αφήνουν όμως βαριά τη σκιά να αιωρείται και είναι αποτελεσματικοί, επιτρέποντας έτσι στον Δημοσθένη σε επόμενους Λόγους να κάμει κατάχρηση αυτής της μορφής πολιτικής λαιδορίας.

Το δημοσθένειο ήθος πάντως διακρίνεται στη μομφή που αποδίδει στην αθηναϊκή Εκκλησία, θέλοντας να παροτρύνει τους πολίτες στην ψήφιση της πρότασής του. Τους μέμφεται πως έχουν κι αυτοί ευθύνη που οι αντίπαλοι προτείνουν μη συμφέρουσες προτάσεις. Αυτός ο τόπος, χαρακτηριστικός του Δημοσθένη, συμβάλλει και στον δικό του αυτοπροσδιορισμό, μολοντί αποφεύγει τον έπαινο προς το πρόσωπό του· έστω και σιωπηρά βέβαια γίνεται η σύγκριση.

Οι παράγραφοι 32-33 πάντως, όπου επικρίνεται η στάση του αθηναϊκού δήμου, αποτελούν «αντιπολιτευτικό πυροτέχνημα», διότι η επίκριση δε σχετίζεται, όπως θα περίμενε κανείς, με την αδράνεια του πλήθους, ή τη ροπή του να αναμένει κολακειές ή να αφαιρεί, θορυβώντας, την παρρησία απ' τους δυσάρεστους ρήτορες. Συλλήβδην χαρακτηρίζονται ως ολιγαρχικοί όλοι όσοι έχουν αντίθετη γνώμη από τον ρήτορα (=αρνούνται βοήθεια προς τη Ρόδο). Εμφανίζεται η λογική ακολουθία: α) οι Ρόδιοι ζητούν αποκατάσταση της δημοκρατίας στο νησί, β) δε συμφωνούν όλοι οι πολιτικοί σ' αυτό· συμπέρασμα: όσοι δε συμφωνούν είναι ολιγαρχικοί!

Ο τρόπος που επικρίνονται οι Αθηναίοι είναι συγκινησιακός, με αναλογία από τη στρατιωτική ζωή: οι λιποτάκτες της θέσης στον πόλεμο υφίστανται *ἀτιμίαν*. Όσοι λιποτακτούν από την πολιτική θέση τους, θα έπρεπε ομοίως να υφίστανται το ίδιο, δηλ. να μην τους ακούει κανείς στην Εκκλησία. Ποια είναι η πολιτική θέση τους; Μα η πατροπαράδοτη πολιτική της Αθήνας, δηλ. η δημοκρατία. Αυτός ο συμφυρμός εννοιών, κατά τον οποίο α) η απροθυμία εκστρατείας στη Ρόδο ταυτίζεται με το ολιγαρχικό κόμμα και β) το ολιγαρχικό κόμμα ταυτίζεται με τους εχθρούς του λαού, αποτελεί δημαγωγικό τέχνασμα, ώστε να ωθήσει το ακροατήριο στον θυμό. Το

κόμμα του Εύβουλου, που διαχειρίστηκε με σύνεση (αλλά και αποφυγή πολεμικών περιπετειών) τα οικονομικά του Κράτους, περιελάμβανε στους κόλπους του κυρίως συντηρητικούς δημοκράτες και μετριοπαθείς ολιγαρχικούς. Δε θα έπρεπε να τους θεωρεί κανείς αντιδημοκράτες με τυραννικές τάσεις ή, χειρότερα, να τους στερεί τον λόγο, όπως ο Δημοσθένης απαιτεί.

§ 34-35. Με *σχήμα παρασιωπήσεως* διέκοψε το κατηγορητήριο και τη λαιδορία σε βάρος των αντιπάλων. Ο Λόγος οδηγείται στην ολοκλήρωση και η παράγραφος 34 συνδέει την Πίστιν με τον Επίλογο. Χαρακτηριστικό για το είδος της πρώιμης πολιτικής ρητορείας του Δημοσθένη είναι η σχετική έλλειψη πάθους, που τόσο καταλυτικά πλημμυρίζει μετέπειτα έργα του. Έτσι, εκφράσεις που δηλώνουν μέτρο επικρατούν σ' αυτό το σημείο, ώστε το ακροατήριο να έχει την αίσθηση πως είναι στη δική του ευχέρεια να λαμβάνει αποφάσεις, δεν άγεται και φέρεται από τον ρήτορα: «*ἴσως μὲν οὖν, ἐὰν δυνηθῆτ', τᾶλλ' ἂν ἴσως σχοίη*». Η ανάγκη για σωστές πράξεις τονίστηκε και στον πρόλογο, επαναφέρεται και στο τέλος. Με ήπιο τόνο και φέροντας ως παράδειγμα τα τρόπαια των προγόνων⁷⁵, ο ρήτορας κλείνει, παραινώντας να τα μιμηθούν και όχι απλώς να τα θαυμάζουν (*σχήμα αντίθεσης*).

Το ότι οι Αθηναίοι δεν πείστηκαν, όπως προείπαμε, δε μειώνει την προσπάθεια του ρήτορα, που σταδιακά καθιερώνεται στην πολιτική σκηνή, έστω ηττώμενος. Πιθανόν ούτε ο ίδιος πίστευε πως θα πείσει το πλήθος για μια περιπέτεια που δεν είχε άμεσα οφέλη –έθεσε όμως το στίγμα του, μακριά απ' την ακολουθούμενη έως τότε εσωστρεφή πολιτική. Οπωσδήποτε, ο ίδιος αξιοποίησε κλασσικούς Τόπους, όπως το συμφέρον και το πάθος.

⁷⁵ Yunis H. (2003): 417. «*Πώς μπορεί να χαρακτηριστεί εγκληματικά αποτυχημένη η πολιτική του Δ., εφόσον οι νεκροί της Χαιρώνειας μμούνται το παράδειγμα των προγόνων;*». Το βάρος του αθηναϊκού παρελθόντος, καταδεικνύει ο Yunis, κυριαρχούσε στη σκέψη του Δημοσθένη έως και τη Χαιρώνεια.

3.3. Υφολογικά - Σχήματα Λόγου

§ 1. «ἐγώ»: Στον Λόγο απαντάται 12 συνολικά φορές⁷⁶, ενώ σε άλλους δημοσθενικούς λόγους η συχνότητα ποικίλλει, κυρίως σε σχέση με το είδος και την προσωπική εμπλοκή (110 φορές στον *Περὶ Στεφάνου*).

«ὑπάρχειν ἐγνωκότες»: η περίφραση για έμφαση.

§ 3. «φανήσεται δ' ὁ Μαύσωλος, φάσκων ἀφηρημένος, οἱ δ' ἀποδείξαντες Χῆροι καὶ Βυζάντιοι οὐ βεβοηθηκότες, ὑμεῖς δ', οὐς ἐφοβοῦντο, αἴτιοι»: η πύκνωση της σύνταξης βοηθά στην ταχεία κατανόηση της στόχευσης του ρήτορα ως προς την Πρόθεση. Τρία Υποκείμενα, με αντίστοιχες κατηγορηματικές μετοχές· συγχρόνως δύο μετοχικές φράσεις και μία αναφορική πρόταση αποδιδόμενες στα υποκείμενα: ο Δημοσθένης αποφεύγει την Ισοκρατική ισορροπία.

«φίλος φάσκων»: η παρήχηση για να δειχθεί η αντίφαση.

§ 17. «πολλοὺς ὑμεῖς πολέμους πεπολεμήκατε»: παρήχηση του π και του λ· σχήμα ετυμολογικό.

§ 17. «ὑπὲρ τίνων οὖν ἐστίν; πρὸς μὲν ... πρὸς δέ»: σχήμα υποφοράς και ανθυποφοράς.

«ἢ περὶ γῆς μέρους ἢ ὄρων ἢ φιλονικίας ἢ τῆς ἡγεμονίας»: πολυσύνδετο.

§ 17-18. «ὑπὲρ μὲν τούτων οὐδενός, ὑπὲρ δὲ...»: αντίθεση και επαναφορά.

«πρὸς μὲν γὰρ ἐλευθέρους ... νομίζω, πρὸς δ' ὀλιγαρχομένους ... νομίζω»: δύο αντίθετες έννοιες αντιστοιχούνται πλήρως· ομοιοτέλετο.

«ὀλίγοι πολλοῖς καὶ ζητοῦντες ἄρχειν τοῖς μετ' ἰσηγορίας ζῆν ἡρημένοις»: τέσσερις ὀροι αποτελούν δύο αντιθετικά ζεύγη: ολιγαρχικοί – δημοκρατικοί, πνεύμα κυριαρχίας – πνεύμα ισότητας.

§ 19. «καὶ πάντων ἀνθρώπων ὀλίγου δέω λέγειν»: επιδιορθώνει την υπερβολή του πάντων.

«εἰς ἐλευθερίαν τὰ πράγματα' ἐξάγοντας»: εικόνα και μεταφορά.

§ 22. «μνησθήσομαι βραχύ τι»: χαρακτηριστική έκφραση ανακούφισης του ακροατηρίου και δείγμα προφορικότητας του κειμένου.

§ 23. «ὑμεῖς δ' ὄντες Ἀθηναῖοι βάρβαρον ἄνθρωπον, καὶ ταῦτα γυναῖκα, φοβήσεσθε;»: αγανάκτηση μέσω της ρητορικής ερώτησης.

«εἰ γὰρ κεκράτηκε ... κεκράτηκεν»: κύκλος, στην αρχή και το τέλος της περιόδου.

⁷⁶ Τα στατιστικά στοιχεία με τη βοήθεια του Thesaurus Linguae Graecae, στην ηλεκτρονική έκδοση Museus. Χρήσιμος παραμένει και ο Index Demosthenicus από τον Preuss S., Leipzig 1892.

§ 24. «πρὸς τίνας παραταζόμεθα»;: ρητορική ερώτηση.

§ 25. «δίκαια»: πέντε φορές επαναλαμβάνεται μόνο σ' αυτή την παράγραφο η λέξη, δείγμα πως ο Δημοσθένης ανησυχεί για την ισχύ των αντίπαλων επιχειρημάτων. Στον Λόγο συνολικά απαντάται 20 φορές.

§ 31. «ἀκονιτεί»: Στον Δημοσθένη απαντάται μόνο τρεις φορές. Από το κόνις, τη σκόνη της παλαίστρας. Πρβλ. κονίστρα.

§ 33. «τῶν μὲν συμμάχων - τῶν δὲ πολιτευομένων»: αντίθεση.

ἐχθρὸν καὶ φίλον - οὓς ἴστε σαφῶς ἠρημένους
τοὺς κρινεῖν ὁμομοκότας - τοὺς τῆς πόλεως ἐχθροὺς } χιαστό

νομίζετ'- τούτους πιστοτάτους
εὐνουστάτους - ἠγεῖσθε } χιαστό

§ 34. «Ἀλλὰ γὰρ οὐχ ὅ τι τις... ἀλλ' ἀφ' ὁποίων»: σχήμα κατ' ἄρσιν καὶ θέσιν.

«ἀφ' ὁποίων λόγων ἢ πράξεως ποίας»: χιαστό.

«τοῦτ' ἔργον εὐρεῖν»: ρητορική ἔμφαση.

§ 35. «ὅταν τις ἐπαινῆ καὶ διεξίῃ καὶ λέγῃ»: πολυσύνδετο και ομοιοτέλετο.

«οὐχ ἵνα ...ἀλλ' ἵνα»: αντίθεση.

Η γενική αίσθηση για το ὕφος στον εἶδος της πρώιμης συμβουλευτικής ρητορείας είναι πως ακόμη ο Δημοσθένης δεν έχει εισάγει το έντονο πάθος που συνδυάζεται από βίαιες εκφράσεις σε συνδυασμό με αντίστοιχο περιεχόμενο⁷⁷. Αναζήτησε ἤδη την απομάκρυνση απ' την επιρροή της Ισοκρατικής ισορροπίας στις περιόδους. Κάποιες στιγμές⁷⁸ την ανακαλεί, αλλά η γενική εντύπωση είναι πως επιθυμεί να μην προκαλέσει αρνητικές εντυπώσεις στην Εκκλησία με μία εξεζητημένη παρουσία. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τα σχήματα λόγου που ενδεικτικά παραθέσαμε: μάλλον μετρημένα, με την ανάγκη να προωθηθεί κυρίως το περιεχόμενο παρά η επίδειξη.

⁷⁷ Κωνσταντινόπουλος (2014): «Εκεί η ισοκρατική συμμετρία παραχωρεί την θέση της στην δύναμη της επιχειρηματολογίας και στην παθιασμένη εναλλαγή βραχέων και μακρών περιόδων που διατηρούν ωστόσο μια υποβλητική ρυθμικότητα στον λόγο».

⁷⁸ § 33: «νῦν δὲ ...πιστοτάτους ἠγεῖσθε».

4. ΕΠΙΔΕΙΚΤΙΚΗ ΡΗΤΟΡΕΙΑ

4.1 Έπιτάφιος (LX)

Η Τυπική Διάρθρωση ενός Επιτάφιου Λόγου

- α) Προοίμιο: τα λόγια είναι ανεπαρκή για τον έπαινο τέτοιων κατορθωμάτων.
- β) Έπαινος: στερεότυπα μυθολογικά και ιστορικά στοιχεία: ο έπαινος των προγόνων και των επιτευγμάτων τους, αλλά και των ίδιων των νεκρών, με την καταγωγή και το έργο τους.
- γ) Συμβουλές παρηγοριάς στους συγγενείς των νεκρών.

Η Διάρθρωση του Επιτάφιου του Δημοσθένη

Ο Λόγος διαιρείται σε έξι μέρη⁷⁹.

§ 1-3: Σημασία Επιταφίου – Δυσκολία επαίνου με τα λόγια.

Ο ρήτορας εκθέτει τη σημασία των Επιταφίων και τη δυσκολία επαίνου με λόγια. Όσοι περιφρονούν την ύλη τιμούνται από την πόλη. Θα επαινεθεί και η ανδρεία αλλά και η καταγωγή, η ανατροφή, ο βίος.

§ 4-14: Αυτοχθονία – Καταγωγή-πρόγονοι – Μυθικά / ιστορικά κατορθώματα.

§ 4-5: Έπαινος της αυτοχθονίας των Αθηναίων. Έπαινος της γης και των καρπών της.

§ 6-8: Κατορθώματα των προγόνων. Αμύνθηκαν Αμαζόνες – Εύμολπο, βοήθησαν Ηρακλείδες και Ικέτιδες.

§ 9: Οι ποιητές ύμνησαν πολλά μυθικά θέματα, τώρα θα επαινεθούν οι πλησιέστεροι πρόγονοι των νεκρών, δηλ. οι μετασχόντες στα Μηδικά.

§ 10-11: Σύγκριση Μηδικών με Τρωικά, ανωτερότητα των πρώτων.

⁷⁹ Ακολουθούμε τη διαίρεση κατά Worthington I. (2006): 23/4, αλλά η δομή έχει επικαλύψεις και μη σταθερή πορεία. Αυτό θεωρήθηκε τεκμήριο μη αυθεντικότητας, αν και δεν είναι ασύνηθες στον Δημοσθένη, π.χ. στον *Περί Παραπρεσβείας*.

§ 12: Ζητεί να ενώσει στον έπαινο παρελθόν με παρόν, γι' αυτό μιλά για τους προγόνους, όχι από αδυναμία επαίνου των τωρινών.

§ 13-14: Ζητά την καλή προαίρεση των ακροατών, διότι ο στολισμός γίνεται όχι με μέσα υλικά, αλλά με λόγια και αυτά για να είναι επιτυχή, έστω και μέτρια, χρειάζονται καλή διάθεση.

§ 15-26: Οι παρόντες νεκροί. Η στάση τους στη μάχη.

§ 15-16: Καλή ανατροφή στη νεότητα.

§ 17-18: Ως ώριμοι ήταν σοφοί. Αυτό αποδείχτηκε διότι προειδοποίησαν μόλις εμφανίστηκε κίνδυνος και, όταν τέλος πείστηκαν οι άλλοι Έλληνες να βγουν απ' την απροθυμία τους, τούτοι προσέφεραν και το σώμα τους.

§ 19: Εκτός των νικητών, και οι νεκροί νίκησαν. Οι πρώτοι ευνοήθηκαν απ' τις διαθέσεις του θείου, αυτοί εδώ υπέμειναν την ειμαρμένη κάνοντας το καθήκον τους.

§ 20: Ο Φίλιππος δεν εισέβαλε στην Αττική εξαιτίας των ανδρείων νεκρών μας, φοβούμενος μη συναντήσει παρόμοιο θάρρος.

§ 21-22: Η νίκη των εχθρών δεν οφείλεται στη γενναιότητά τους, αλλά στην Τύχη και την εμπειρία του ηγέτη τους. Από το δικό μας στρατόπεδο, ευθύνη έχουν οι ηγέτες των Θηβαίων που δεν αξιοποιήθηκε η συμμαχική ισχύς.

§ 23-24: Η ελευθερία της Ελλάδας στηριζόταν σ' αυτούς. Αφού πέθαναν, κανείς δεν αντιμετώπισε τον εχθρό. Η ψυχή της Ελλάδας χάθηκε, σβήστηκε το φως του κόσμου...

§ 25-26: Τους νεκρούς ενέπνεε το δημοκρατικό πολίτευμα. Οι ολιγαρχικοί αντιθέτως επιβάλλουν φόβο, αλλά όχι αίσθηση καθήκοντος. Λόγω της παρρησίας που παρέχει η Δημοκρατία εξάλλου, ακούγονται επικρίσεις ενάντια σ' όποιον κάνει το κακό. Αγωνίστηκαν οι νεκροί λοιπόν, έχοντας *αίδώ*, για να μην τους επικρίνει ουδείς.

§ 27-31: Οι 10 Αθηναϊκές φυλές και τα μυθολογικά πρότυπά τους.

§ 32-34: Οι νεκροί είναι ευτυχείς στη χώρα των νεκρών.

§ 32-33: Παρόλο που οι οικείοι θρηγούν την απώλεια, οι νεκροί άφησαν δόξα μακρά, σε αντάλλαγμα μιας σύντομης ζωής. Μέριμνα του Κράτους για τους υπολειπόμενους. Ευτυχείς οι νεκροί, με επαίνους από τη πόλη και τους συνέλληνες.

§ 34: Στον Κάτω Κόσμο θα είναι πάρεδροι των θεών, εάν υποθέσουμε πως οι εδώ τιμές ισχύουν και εκεί.

§ 35-37: Παραμυθία προς τους οικείους και αποχώρηση.

§ 35-37: Η παρηγοριά είναι δύσκολη. Καλό είναι οι γονείς να φέρουν τις τιμές με αξιοπρέπεια, άσχετα με την κακή τύχη τους. Αίτιος της λύπης τους ο θεός, οι ίδιοι οι νεκροί ωστόσο οικειοθελώς αναδέχτηκαν το επικίνδυνο έργο.

4.2. Πολιτικές θέσεις

α) Εισαγωγικά

Το θέρος του 338 π.Χ. ο Δημοσθένης οδήγησε τον κοινό συνασπισμό των νοτίων Ελλήνων κατά του Φιλίππου στη Χαιρώνεια. Τα αποτελέσματα ήταν συντριπτικά για το συνονθύλευμα πόλεων που κάποτε στάθηκαν φοβεροί εχθροί μεταξύ τους, όπως η Θήβα με την Αθήνα: ο έμπειρος Φίλιππος, συνεπικουρούμενος και από τον πρωτοεμφανιζόμενο ως διοικητή του ιππικού Αλέξανδρο, διέλυσε την αντίπαλη παράταξη. Σύμφωνα με τον Διόδωρο⁸⁰, σκοτώθηκαν περισσότεροι από 1000 Αθηναίοι και τουλάχιστον 2000 αιχμαλωτίστηκαν. Ο ίδιος ο Δημοσθένης χλευάστηκε ότι το έβαλε στα πόδια (όπως και χιλιάδες άλλοι, ωστόσο), σύμφωνα με την λοιδωρία των Αισχίνη και Δεινάρχου⁸¹.

Αυτή η έκβαση της αντιμακεδονικής πολιτικής του ρήτορα δεν εμπόδισε τους Αθηναίους να του αναθέσουν την εκφώνηση του Επιτάφιου προς τιμήν των νεκρών της μάχης. Είναι βέβαια αλήθεια πως ακόμη δεν είχαν φανεί πλήρως τα αποτελέσματα της μάχης, ούτε οι σύγχρονοι γνώριζαν για την ισχύ του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου όσα εμείς ταυτίζουμε σε σχέση με το ορόσημο αυτό, της ολοκληρωτικής μακεδονικής επικράτησης επί των νοτίων Ελλήνων. Άλλωστε, ο Φίλιππος διπλωματικότερα απελευθέρωσε χωρίς λύτρα τους αιχμαλώτους και, ενώ οι Αθηναίοι ετοιμάζονταν για πολιορκία, απλώς ανανέωσε τη συνθήκη ειρήνης μαζί τους! Τη συνθήκη αυτή διαπραγματεύτηκαν οι Αισχίνης, Δημάδης και Φωκίων, κι αν ήταν καταλληλότερος ο Δημοσθένης στα διπλωματικά. Ωστόσο δεν επήλθε ακόμη ο παραμερισμός του: εκλέχτηκε στη επιτροπή για τη συντήρηση των τειχών (αυτών που θα συγκρατούσαν τον Φίλιππο) και στη διαχείριση του Ταμείου των Θεωρικών.

Πολιτικά όμως η Αθήνα σταδιακά θα περάσει στο περιθώριο, αφού ο Φίλιππος έχει τα χέρια του ελεύθερα, ώστε την επόμενη χρονιά να συγκαλέσει στην Κόρινθο συνέδριο για την περσική εκστρατεία του. Ενώ ο Δημοσθένης θα παραμένει ενεργός πολιτικά για τα επόμενα 16 έτη, στη πράξη λίγα θα μπορεί να κάμει.

⁸⁰ Διόδ. Σικελ., 16.86.5.

⁸¹ Ο T.T.B.Ryder (2000): 89, σημ. 71, απορρίπτει ως άδικη την κατηγορία. Την αποδέχεται ο MacDowell D. M. (2009): 372. Η τάση πάντως είναι να αξιολογείται όχι η τυχόν στρατιωτική του ικανότητα (που μάλλον δεν είχε), αλλά ο σχεδιασμός και η ευθύνη της στρατηγικής χάραξης.

Ο Λόγος αυτός αθετείται⁸² ως μη γνήσιος ήδη από τον Διονύσιο Αλικαρνασσία, νεότεροι φιλόλογοι όμως τείνουν να τον αποδεχτούν. Δεν παραδίδει βέβαια το δημοσθένειο πάθος της περιόδου, αντίθετα ακολουθεί τη συνηθισμένη πορεία των Επιταφίων που εκφωνούνταν στα πλαίσια της κρατικής τελετής για τους νεκρούς από πολέμους. Ήταν μία ευκαιρία για την αθηναϊκή κοινωνία⁸³ να επιβεβαιώνει τη συνοχή της⁸⁴: αφενός να παρηγορεί με αξιοπρέπεια τους οικείους, διαβεβαιώνοντάς τους για την Πρόνοια που θα απολάμβαναν τα τέκνα και οι γονείς, αφετέρου να παραδειγματίζει τους παριστάμενους μετοίκους και πολίτες με το γενναίο φρόνημα και αίσθημα καθήκοντος των νεκρών. Τέλος, να μεταδίδει στην υπόλοιπη Ελλάδα, μέσω των περαστικών ξένων, τη δυνατότητα της κοινωνίας τους να συνεχίζει παρά τις απώλειες.

⁸² Πρβλ. ανωτέρω σημ. 31.

⁸³ Ήταν η μόνη πόλη που είχε συνήθεια εκφώνησης Επιταφίου, πρβλ. Δημ. *Πρὸς Λεπτίνην* 141: «μόνοι τῶν πάντων ἀνθρώπων ἐπὶ τοῖς τελευτήσασι δημοσίᾳ [καὶ ταῖς ταφαῖς ταῖς δημοσίαις] ποιεῖτε λόγους ἐπιταφίους».

⁸⁴ Carey Chr. (2007): 243.

β) Η Ρητορική

§ 1. Τυπικό άνοιγμα για Επιτάφιο: τα λόγια σίγουρα είναι κατώτερα του έργου τέτοιων ανδρών, άρα εύλογα ο ρήτορας προβληματίζεται για την επιτυχία του λόγου του. Έτσι, έμμεσα ζητάει συγγνώμη εάν δεν ικανοποιήσει τις προσδοκίες. Ο Πρόλογος σε τέτοια έργα δε στοχεύει στην *εὐμάθειαν*, επιδιώκει όμως την *εὐνοιαν* των ακροατών, ώστε να ακολουθήσει και η *πρόσεξις*. Αυτή η τελευταία μάλλον ήταν εξασφαλισμένη, λόγω της συγκινησιακής φόρτισης της περίπτωσης. Το ρητορικό σχήμα να παραδέχεται την αδυναμία να ανταποκριθείς στα κατορθώματα των νεκρών μοιάζει υπερβολικό και αντιφατικό, αφού τότε δεν έπρεπε να εκφωνείται ο λόγος! Στο υπόβαθρο κρύβεται η γνωστή αντίθεση *λόγος – πράξις* και υιοθετήθηκε και απ' τον Θουκυδίδη (B 35), εκεί όμως η ψυχολογική ανάλυση του προφίλ των ακροατών είναι μνημειώδης.

§ 2. «Η πρόθεση της πόλης να τιμήσει τους νεκρούς των πολέμων διαφαίνεται και απ' την προσεκτική επιλογή του ρήτορα που θα εκφωνήσει τον Επιτάφιο⁸⁵ λόγο τους». Εάν το καλοσκεφτεί κανείς, τούτο δεν ακούγεται και πολύ ευχάριστο στα αυτιά, ως δηλωτικό έλλειψης μετριοφροσύνης. Φαίνεται πως θέλει να τονίσει τη μέριμνα της πόλης ώστε όλα να είναι ευπρεπή, γι' αυτό και επαινεί τέτοιους νεκρούς που απήφησαν τα υλικά αγαθά, επιλέγοντας δόξα και επαίνους: αφού τέτοιοι δρόμο διάλεξαν, η πόλη αξιώνει να τους τιμήσει ικανοποιητικά. Πάντως μπαίνει κανείς σε πειρασμό να διαγνώσει θουκυδίδεια ανάμνηση (B 34), όπου πριν ξεκινήσει ο Περικλής τον λόγο, ο ιστορικός δίνει τις πληροφορίες για το έθιμο, αλλά και το ποιόν του ρήτορα: «άνηρ ήρημένος υπό τῆς πόλεως, ὃς ἂν γνώμη τε δοκῆ μὴ ἀξύνετος εἶναι καὶ ἀξιῶσει προήκη, λέγει ἐπ' αὐτοῖς ἔπαινον...» Εάν ο ρήτορας είχε πρόθεση να παραπέμψει στον Περικλή, τότε έκαμε εσφαλμένη συσχέτιση.

§ 3. *Πρόθεσις*. Εάν ο έπαινος αφορούσε μόνο την ανδρεία, θα σταματούσε αμέσως μόλις την περιέγραφε. Όμως πρόκειται για πρόσωπα με καταγωγή, εκπαίδευση και βίο άριστο, άρα θα ήταν ντροπή για τον ομιλητή να τα παραλείψει. Προφανώς ο πόλεμος αναδεικνύει, στην οπλιτική φάλαγγα, πρόσωπα κάθε είδους καταγωγής και ίσως χαρακτήρα, κατά τα λοιπά, ταπεινού. Όφειλε λοιπόν ο Επιτάφιος να οδηγήσει σε έπαινο καθολικό (άρα και ψεύτικο για την πλειοψηφία των νεκρών) της αρετής, ώστε

⁸⁵ Και όχι επικήδειο, διότι η ταφή των οστών, μετά την καύση των σωμάτων, έγινε στο πεδίο της μάχης. Ο Επιτάφιος εκφωνείται προς το τέλος του έτους, μετά τη μεταφορά των οστών στην Αθήνα.

να αποκλειστεί η περίπτωση της τυχαίας ανάδειξης. Έτσι ο λόγος πράγματι δε θα αφήσει αμφιβολίες για την ποιότητα των πράξεων, που αλλιώς μπορούν να αιτιολογηθούν ως προϊόντα εξαναγκασμού, συμβατικής τήρησης των κανόνων επιστράτευσης ή, χειρότερα, ανικανότητας για μάχη επιβίωσης!.. Η μέθεξη στα λεγόμενα βέβαια εξαρτάται από το ποιόν του ακροατηρίου και μόνο.

§ 4. Η αυτοχθονία των Αθηναίων αφορά όχι μόνο κάποιον θνητό πρόγονο, αλλά συνολικά την κοινή πατρίδα που τους γέννησε όλους και άρα όλοι ανάγουν την καταγωγή στους στην Αττική. Η περήφανη αυτή ιδέα, που και σ' άλλους Επιτάφιους⁸⁶ αναφέρθηκε, επιτρέπει πίστη σε κοινό παρελθόν και άρα στενούς συνεκτικούς δεσμούς. Οι πολίτες που σε άλλες πόλεις γίνονται δεκτοί στο *Κοινόν* είναι σαν τα θετά τέκνα –μόνοι οι Αθηναίοι είναι παιδιά γνήσια του εδάφους τους⁸⁷.

§ 5. Η αυτοχθονία θεμελιώνεται με ένα επιχείρημα *λήψεως ζητουμένου*: κάθε μητέρα παρέχει τροφή για να αναπτυχθεί το νεογέννητό της. Η Αττική, ως μητέρα των κατοίκων της, φρόντισε να τους παράσχει καρπούς πρωτοειδωμένους στην ανθρωπότητα: την ελιά και τα δημητριακά⁸⁸. Εάν σκεφτούμε σήμερα την οικονομική σημασία αυτών των προϊόντων για την τότε Αθήνα, αντιλαμβανόμαστε τη δύναμη του συλλογισμού.

§ 6-8. Οι πατέρες και οι πρόγονοι των παρόντων ποτέ δεν αδίκησαν κανέναν αλλά και αμύνθηκαν σε όποιον επιχείρησε να κάμει εισβολή. Έτσι, οι Αμαζόνες και ο στρατός του Εύμολπου απωθήθηκαν πέρα απ' τα σύνορα και της Αττικής και της Ελλάδας. Βοήθησαν όμως και τους κατατρεγμένους απογόνους του Ηρακλή που τους κυνηγούσε ο Ευρυσθέας. Όταν πάλι ο Κρέων δεν επέτρεπε να ταφούν οι *ἐπτά ἐπὶ Θήβας*, δηλ. οι Αργείοι που έσπευσαν σε βοήθεια στη Θήβα, όμοια ο Θησεάς συμπαραστάθηκε στις *ικέτιδες* συζύγους τους.

§ 9. Ο ρήτορας τώρα θα περάσει στη νεότερη εποχή. Έως τώρα απέφυγε να αναφερθεί σε μυθικά γεγονότα⁸⁹ και στάθηκε μόνο σε ό, τι ύμνησαν οι ποιητές⁹⁰ ή

⁸⁶ Θουκ. 2. 36.

⁸⁷ Η κάθοδος των Δωριέων ήταν γνωστή και στους αρχαίους, άρα οι Ίωνες της Αττικής πίστευαν πως ο τόπος ήταν χωρίς επιμειξίες, κάτι που διατράνωναν και με μύθους όπως του Κόδρου.

⁸⁸ Ο μύθος για τη μονομαχία Ποσειδώνα – Αθηνάς δημιούργησε την ελιά, ενώ η Δήμητρα πρόσφερε τα δημητριακά.

⁸⁹ Αυτό δεν είναι αλήθεια. Εννοεί πως τα λεγόμενά του αντλούν από τους ποιητές ή τους συγγραφείς πραγματειών-λογογράφους, σε αντιδιαστολή με τον ακατέργαστο μυθολογικό όγκο που διακινούνταν προφορικά. Ωστόσο από μόνα τους τα θέματα της §8, κι αν ακόμη απηχούν ιστορικά γεγονότα, είναι χαμένα μέσα στην αχλύ του μύθου.

περιέγραψαν σε πραγματείες τους συγγραφείς. Επιδιώκει έτσι να προβάλλει την αξιοπιστία των λεγομένων του, διότι πιθανόν να αμφέβαλαν οι ακροατές στο άκουσμα μυθολογικών στοιχείων. Επιπλέον με τα πιο σύγχρονα γεγονότα (και κυρίως τα Μηδικά που πράγματι μυθοποιήθηκαν τον 5^ο-4^ο αι.), έρχεται χρονικά πιο κοντά στον ακροατή και η πειθώ γίνεται ισχυρότερη.

§ 10-11. Εξαιρετική σύνοψη σε δύο παραγράφους των Μηδικών, κατά τα οποία η Ελλάδα απαλλάχτηκε απ' τις δύο περσικές εκστρατείες. Το μεγαλύτερο όμως μέρος καταλαμβάνει η σύγκριση με τα Τρωικά, όπου η πρόσφατη σύγκρουση αποδεικνύεται ανώτερη: τότε, οι καλύτεροι άνδρες όλης της χώρας με δυσκολία κατάφεραν να εκπορθήσουν μέσα σε 10 χρόνια μία ισχυρή τοποθεσία, ενώ αυτοί νίκησαν τον στόλο που ήρθε απ' όλη την Ασία δύο φορές. Αίσθημα περηφάνιας και ανώτερου ήθους μεταφέρεται στον ακροατή στη διαβεβαίωση πως οι κοντινοί πρόγονοι έπραξαν ανώτερα απ' τους ομηρικούς ήρωες! Στο βάθος απηχείται η μεθοδική αποκαθήλωση του Τρωικού μεγαλείου απ' τον Θουκυδίδη⁹¹.

§ 12. Κατέφυγε στο παρελθόν όχι επειδή δυσκολεύεται να επιδαψιλεύσει επαίνους στους τωρινούς νεκρούς. Περισσότερο είναι η επιθυμία να παρουσιάσει κοινότητα τωρινών –παλαιών όχι μόνο στο γένος (καταγωγή), αλλά και στους επαίνους. Το νόημα: ήταν αξιοθαύμαστοι οι παλαιοί και για την υψηλή καταγωγή τους αλλά και για τις άξιες πράξεις τους. Αυτό ακριβώς συνδέει και τους νυν με τους τότε. Η παράγραφος αυτή είναι μεταβατική και πιθανόν φλύαρη. Ίσως απηχεί την καλή μεν κατάρτιση του συγγραφέα, αλλά όχι γνήσια αίσθηση φυσικότητας.

§ 13-14. Το ίδιο θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε και για τις επόμενες δύο παραγράφους που απευθύνονται στους ακροατές ζητώντας την καλή τους προαίρεση. Η αιτιολογία για αυτή τη διακοπή του ειρμού είναι πως μια και ο στολισμός γίνεται όχι με χρήμα (ή ιππικούς αγώνες ή άλλο θέαμα)⁹² αλλά με λόγια, αυτά για να πετύχουν τον σκοπό τους πρέπει να βρουν καλοδιάθετους ακροατές, που θα παράσχουν *εὔνοιαν*. Αυτά λέγονται διότι ο ρήτορας πρόκειται να περάσει στο μέρος του Επιταφίου όπου θα επαινεθούν οι παρόντες νεκροί, κάτι που ίσως εγείρει

⁹⁰ Αναφέρεται αφενός σε έργα επικής και δραματικής ποίησης, όπου υπήρχε *απαγγελία κατὰ μέτρον*, ή λυρικής ποίησης, όπου υπήρχε τραγούδι με μουσική συνοδεία.

⁹¹ Θουκ. Α 9-12, *Αρχαιολογία*: «τά τε πρό τούτων ἀσθενῆ ἦν καὶ αὐτά γε διῆ ταῦτα, ὀνομαστότατα τῶν πρὶν γενόμενα, δηλοῦνται τοῖς ἔργοις ὑποδεέστερα ὄντα τῆς φήμης καὶ τοῦ νῦν περὶ αὐτῶν διὰ τοὺς ποιητὰς λόγου κατεσχηκότος».

⁹² §8: «εἰ μὲν εἰς χρημάτων δαπάνην ἢ τιν' ἄλλην θεωρίαν ἰππικῶν ἢ γυμνικῶν ἄθλων ἐτάχθην κοσμηῆσαι».

επιφυλάξεις αξιοπιστίας ή παράπονα⁹³ ελλιπούς παρουσίας του έργου τους⁹⁴. Στην παράγραφο χρησιμοποιείται προς απόδειξη η Γνώμη, δηλ. ο Κοινός Τόπος –εξ ου και ο Ενεστώτας.

§ 15-16. Ο ρήτορας θα επιχειρήσει να δείξει στον λόγο του την ίδια τάξη που οι νεκροί εμφάνισαν στη ζωή τους. Η νεανική τους ηλικία λοιπόν, για να ξεκινήσει απ' την αρχή, είχε καλή ανατροφή, όπως και κάθε μετέπειτα στάδιο της ζωής τους. Ξεχώρισαν στις αρετές, ευαρεστώντας γονείς, φίλους, συγγενείς. Αυτοί τους ανακαλούν σήμερα κάθε φορά που βλέπουν κάποιον να τους μοιάζει.

§ 17-18. Κατά την ωριμότητά τους παρουσιάστηκαν ως σοφοί, ενώ στο τέλος της πορείας τους στη ζωή ως ανδρείοι. Με το ένα δείχνεται τι είναι καλό, με το άλλο διορθώνεται και σώζεται η κατάσταση. Η σοφία τους κατά τον ρήτορα αποδείχτηκε όταν παρουσιάστηκαν κίνδυνοι στην πόλη και αυτοί και διέκριναν⁹⁵ και πρότειναν τι έπρεπε να γίνει. Όταν πείστηκαν οι Έλληνες, αν και ειρωνεύονταν αρχικά, τότε οι άνδρες της Αθήνας (και οι νεκροί βέβαια μαζί τους) δεν εφείσθησαν χρημάτων και κινδύνων ώστε να πετύχει ο αγώνας. Δε λυπήθηκαν ούτε και τη ζωή τους.

Οι δύο αυτές ενότητες είναι έτσι τεχνικά δομημένες ώστε να επαινεθούν αφενός οι νεκροί για τη φρόνησή τους, αλλά και για να αναδειχθούν πολιτικά ζητήματα της εντελώς πρόσφατης επικαιρότητας. Δεν είναι άσκοπη η επισήμανση⁹⁶ πως πιθανόν εδώ μιλάει ο Δημοσθένης προβάλλοντας τον δικό του αγώνα και τη λυσσαλέα αντιμακεδονική στάση του. Πάντως ο τρόπος του είναι λεπτός, διακριτικός και καθόλου εριστικός. Γενικότερα, άλλωστε, από τον Λόγο αυτόν ελλείπει η εριστικότητα και το γνωστό δημοσθένειο πάθος.

§ 19. «Κάποιος, εκ των πραγμάτων, θα έπρεπε να νικήσει»: Με τον ανώδυνο αυτό τρόπο ξεπερνιέται ο σκόπελος πως η πόλη έχασε - δεν έχουμε δηλ. μόνο το στενάχωρο γεγονός της απώλειας ανθρώπων, αλλά την αδυσώπητη πραγματικότητα της ήττας. Έντεχνα ο ρήτορας εστιάζει παράκεντρα.

⁹³ Δεν πρέπει να παραβλέπεται η επιδεικτική διάσταση τους Επιτάφιου Λόγου. Γνωρίζουμε και απ' τον Περικλή πως παρίστατο ένα ετερόκλητο πλήθος, αστών και ξένων, και όλοι αυτοί μάλλον είχαν συμπεριφορά θεατή παρά θρηγούντος. Έπρεπε λοιπόν να ακουστούν και σκέψεις που εμπύχωναν ένα ευρύτερο ακροατήριο αλλά και παρουσίαζαν το κοινό πνεύμα της πόλης την εκάστοτε στιγμή. Ας ληφθεί υπόψη και η έννοια του *θεάματος*, ως προσφορά προς το κοινό μίας ακόμη τελετής –έπρεπε επομένως να τηρείται ένα τυπικό. Για τον ακροατή επιδεικτικών Λόγων ως *θεωρόν*, Pernot L. - Kallendorf Cr. (2013): 152-56.

⁹⁴ Ρητορική Β' βιβλίο, κεφ. 18: «τὸ μὲν αὖξιν οικειότατον τοῖς ἐπιδεικτικοῖς».

⁹⁵ § 18: «γὰρ εἴ τις ἐφύετο κοινὸς πᾶσιν κίνδυνος τοῖς Ἕλλησιν, οὗτοι πρῶτοι προείδοντο καὶ πολλὰκίς εἰς σωτηρίαν ἅπαντας παρεκάλεσαν, ὅπερ γνῶμης ἀπόδειξις ἐστὶν εὖ φρονούσης».

⁹⁶ Worthington I. (2006): 30.

Οι νεκροί και των δύο αντίπαλων είναι νικητές εξίσου. Η νίκη κρίθηκε απ' τις διαθέσεις του *δαίμονος*, του θεού. Όμως οι νεκροί έπραξαν το καθήκον τους και υπέμειναν την ειμαρμένη. Η παρούσα κατάσταση λοιπόν δεν είναι παρά αποτέλεσμα παραγόντων εξωανθρώπων, του θείου και της Τύχης⁹⁷. Άρα, καμία ευθύνη για το αρνητικό αποτέλεσμα δε φέρουν.

§ 20-22. Έπαινος των νεκρών με βάση τα γεγονότα που ακολούθησαν εκ των υστέρων: οι Μακεδόνες δεν εισέβαλαν στην Αττική διότι, ερχόμενοι σε επαφή με τους νεκρούς (και τους συμπολεμιστές τους βέβαια, αυτό όμως αποσιωπάται χάριν της μονοπρόσωπης εστίασης), γνώρισαν το αθηναϊκό σθένος και, άρα, δεν προχώρησαν μετά τη Χαιρώνεια να υποτάξουν την Αττική. Αυτό λοιπόν το χρωστάμε στους νεκρούς! Και η ειρήνη όμως που ακολούθησε⁹⁸ φανερώνει πως ο Φίλιππος, ηγέτης των νικητών, θαύμασε το θάρρος τους και θέλησε να γίνει σύμμαχος με τους συγγενείς των νεκρών παρά να θεμελιώσει μία μονοκρατορία στην Ελλάδα. Είναι ενδιαφέρον από ψυχολογικής πλευράς πως ούτε ο Φίλιππος⁹⁹ υβρίζεται –το θεώρησαν σημάδι μη δημοσθένειο– αλλά και η ειρήνη γίνεται δεκτή μάλλον με ανακούφιση, παρά ως αποτέλεσμα επιβολής. Είναι βέβαια γεγονός πως άλλες πόλεις υπέστησαν τιμωρία απ' τον Φίλιππο, σε αντίθεση με τους Αθηναίους¹⁰⁰.

§ 21-22. Ανάλυση της μάχης της Χαιρώνειας και του αποτελέσματός της. Εδώ απομακρύνεται ο ρήτορας απ' τους νεκρούς και μονολογεί φιλοσοφικά πάνω στον κύριο παράγοντα νίκης των αντιπάλων. Όχι δεν ήταν η ανδρεία των στρατιωτών τους. (Εάν ήταν, αυτόματα και ο Επιτάφιος θα έχανε το αντικείμενό του). Δύο ήταν οι παράγοντες, η Τύχη που προαναφέρθηκε και ο ηγέτης τους: «τῆ παραδόξω καὶ χαλεπῆ τύχῃ κατωρθωκέναι καὶ τῆ τοῦ προεστηκότος αὐτῶν ἐμπειρία καὶ τόλμῃ». Ο Δημοσθένης ποτέ βέβαια δε δίστασε να παρουσιάσει τον Φίλιππο με τις ικανότητες που πίστευε πως είχε.

Μένει στην § 22 να κατηγορηθούν βαριά (μόνο) οι επικεφαλής των Θηβαίων, διότι δεν αξιοποίησαν σωστά τη μεγάλη δύναμη που συγκεντρώθηκε στα χέρια τους.

⁹⁷ «τῆ τύχῃ πέπονθε τὸ συμβαῖνον, οὐχὶ τὴν ψυχὴν ἡττηται τῶν ἐναντίων». Πρβλ. και Worthington I. (2006): 31, όπου επισημαίνεται η παρουσία της *Τύχης* και στον *Περὶ Στεφάνου*, § 194, 207-8, 253-55, 303, 306.

⁹⁸ Cambridge Ancient History, vol. IV, 782.

⁹⁹ Το όνομα του Φιλίππου στον Επιτάφιο δεν αναφέρεται ούτε μία φορά.

¹⁰⁰ Η Θήβα ανέκτησε τους νεκρούς και αιχμαλώτους της μόνο με την καταβολή λύτρων, δέχτηκε μακεδονική φρουρά στην Καδμεία, αποκατέστησε τους εξόριστους φιλομακεδόνες και υπέστη διακυβέρνηση από μία ολιγαρχία 300 ανδρών: Cambr. Ancient History, vol. IV, 782.

Πιθανόν έτσι να θέλει να τιμήσει την απώλεια των ανδρών του Ιερού Λόχου, που υπέστησαν την ορμή του μακεδονικού ιππικού. Δευτερευόντως, δεν επιμερίζεται ευθύνη στην αθηναϊκή πλευρά, ούτε ως ηγεσία¹⁰¹ ούτε ως οπλίτες. Πάντως δομικά η υποενότητα αυτή απομακρύνθηκε από τον άμεσο στόχο του επαίνου των προκείμενων νεκρών.

§ 23-24. «Χωρίς υπερβολή η ελευθερία της Ελλάδας στηριζόταν σ' αυτούς. Απ' την ώρα άλλωστε που χάθηκαν, κανείς δεν αντιστάθηκε στον εχθρό». Δεν ακούγεται και πολύ κολακευτικό κάτι τέτοιο για τους ζωντανούς, αλλά ο ρεαλισμός της κατάστασης επιτρέπει να περάσει χωρίς διαμαρτυρίες, την ώρα μάλιστα που σε έναν Επιτάφιο απόλυτες εκφράσεις δεν ήταν ασυνήθιστες. Η επόμενη παράγραφος μάλιστα συμπυκνώνει τον έπαινο με λογοτεχνική υπερβολή, αποκαλώντας τους νεκρούς¹⁰² «ψυχή της Ελλάδας που χάθηκε, φως του κόσμου που έσβησε». Ασφαλώς διατύπωση αυτού του είδους ξεφεύγει από το επίπεδο του ρεαλισμού και μένει μόνο η εντύπωση του υψηλού και (λιγάκι νεφελώδους) θαυμασμού: «έν σκότει καὶ πολλῇ δυσκλείᾳ πᾶς ὁ πρὸ τοῦ ζῆλος τῶν Ἑλλήνων γέγονεν».

§ 25-26. Έπαινος του πολιτεύματος. Συγκρίνοντας βέβαια με τον περικλειικό έπαινο της αθηναϊκής δημοκρατίας, έχουμε ένα χλωμό υποπροϊόν: εκεί το πολίτευμα εκθειάστηκε ως η μαγιά που μεταπλάθει την πόλη και το άτομο, εδώ απλώς είναι η αφορμή για να πράττεις το ορθό.

Έτσι, οι ολιγαρχίες μόνο φόβο υποβάλλουν στους πολίτες και, όταν έρθει η ώρα να προσφέρουν, συχνά δεν το κάνουν αφού μπορούν να εξαγοράσουν όποιον θα μπορούσε να τους επικρίνει για την ελλιπή πατριωτική (ή, εννοείται, άλλη πολιτική) δράση τους. Άρα το ολιγαρχικό πολίτευμα και διεφθαρμένους ηγέτες έχει και πολίτες με χαμηλή συναίσθηση του καθήκοντος¹⁰³.

¹⁰¹ Μολονότι η στρατηγική τέχνη των νοτίων Ελλήνων ήταν βέβαια υψηλού επιπέδου, ωστόσο ο στρατός τους δεν είχε σημαντική πολεμική εμπειρία για 20 έτη τουλάχιστον, σε αντίθεση με τους Μακεδόνες που απ' το 358 π.Χ. συνεχώς πολεμούσαν: Worthington Ian (2014): 86.

¹⁰² Πρβλ. Αριστ., *Ρητορική* 1365 a «οἷον Περικλῆς τὸν ἐπιτάφιον λέγων, τὴν νεότητα ἐκ τῆς πόλεως ἀνηρήσθαι ὡσπερ τὸ ἔαρ ἐκ τοῦ ἔνιαυτοῦ εἰ ἐξαιρεθεῖη». Στον Επιτάφιο του Περικλέους που έχουμε, δεν αναφέρεται πάντως τέτοια έκφραση. Στη μετάφραση της Loeb (βλ. επόμενη σημείωση), σ. 24, παρατίθεται η παλαιότερη παραπομπή στον Κικέρωνα, *De Amicitia* XIII 47: "solem enim e mundo tollere videntur qui amicitiam e vita tollunt", «διότι τον ήλιο απ' τον κόσμο φαίνονται να βγάζουν όσοι τη φιλία απ' τη ζωή βγάζουν». Πιθανόν ο Κικέρων να είχε δει αρκετές φορές τέτοιες λογοτεχνικές παρομοιώσεις.

¹⁰³ Πρβλ. Dewitt N.W., N.J. Dewitt (1949): 26, όπου προτείνεται η ιδέα πως εννοεί τα ολιγαρχικά καθεστώτα που οι Σπαρτιάτες ίδρυσαν στα υποτελή κράτη τους.

Αντίθετα, στη δημοκρατία υπάρχει παρρησία, που επιτρέπει να ακούγονται επικρίσεις εναντίον των πάντων. Ακόμη και άνθρωποι που δε θα έλεγαν ποτέ οι ίδιοι κακή κουβέντα, χαίρουν να ακούν άλλους να λένε. Με πόση ακρίβεια μεταφέρει εδώ ο Δημοσθένης τη χαιρεκακία του πλήθους, που ηδονίζεται να ακούει συκοφαντίες ακόμη και αν είναι ψεύτικες! Ο ίδιος άλλωστε αργότερα θα ταλαιπωρηθεί, αλλά και ταλαιπώρησε άλλους (ο Αισχίνης ήταν ένας απ' αυτούς) χρησιμοποιώντας κατά κόρον την πολιτική λαιδορία... Οι νεκροί, αποφεύγοντας την πιθανότητα να αποκτήσουν κακό όνομα, αγωνίστηκαν γενναία. Η πειθώ έτσι στους νόμους συμβαδίζει¹⁰⁴ με την *αιδώ*. Κλείνοντας εδώ ο ρήτορας τον έπαινο των νεκρών παρουσιάζει το πολίτευμα εντός του οποίου έζησαν και τους ώθησε να πράξουν το χρέος τους. Άξιο προσοχής πάντως είναι πως δεν αναφέρει ως κίνητρο τον φόβο μήπως χάσουν ένα τέτοιο πολίτευμα.

§ 27-31. Ο κατάλογος που ακολουθεί είναι ο μοναδικός που διασώζει πλήρως τα ονόματα των 10 αττικών φυλών¹⁰⁵, μετά τη μεταρρύθμιση από τον Κλεισθένη, στα 508 π. Χ. Το κείμενο είναι αλήθεια πως δε σχετίζεται στέρεα με τη δομή του Επιταφίου, κι αυτό είναι ένας βασικός λόγος που το έργο νοθεύεται. Πάντως μπορεί να θεωρηθεί μία *carpatio benevolentiae* προς το πλήθος, μέρος του οποίου ήταν οι νεκροί. Η ιδέα είναι πως αυτοί φιλοτιμήθηκαν απ' τους γενάρχες της φυλής εκάστου και έτσι εμφάνισαν παρόμοιο ήθος την ώρα της μάχης. Παρόλο που μοιάζει ως μια κουραστική καταλογογράφηση, διατηρεί μία προσωπική χροιά, αφού έτσι κάθε Αθηναίος θα ακούσει για τη δική του φυλή και θα συγκινηθεί να αναγνωρίσει –αν και όχι ονομαστικά– τον νεκρό του. Ειδικότερα κατά παράγραφο, οι πολίτες κάθε φυλής μιμήθηκαν:

§ 27. Η φυλή Έρεχθίδης τον γενάρχη της Έρεχθέα. Αυτός θυσίασε τις Ύακυνθίδες, τις κόρες του, για να σώσει την Αθήνα απ' την εισβολή του Εύμολπου. (πνεύμα θυσίας).

¹⁰⁴ Θουκ. 2. 37: «τὰ δημόσια διὰ δέος μάλιστα οὐ παρανομοῦμεν, τῶν τε αἰεὶ ἐν ἀρχῇ ὄντων ἀκροάσει καὶ τῶν νόμων». Το *δέος* πρέπει να εννοηθεί ως εσωτερικός σεβασμός και όχι τυφλή υποταγή από φόβο τιμωρίας. Για τέτοια φοβία κατηγορούνταν οι υπήκοοι ολιγαρχιών της ανατολής ή στις ελληνικές τυραννίδες.

¹⁰⁵ Οι βασικές πληροφορίες για τη μεταρρύθμιση του Κλεισθένη και τη δομή των φυλών στο Cambridge Ancient History, vol. IV, 316-19. Κάθε φυλή είχε τον δικό της επώνυμο ήρωα, έφερε το όνομά του και θεωρούνταν ο μυθικός της πρόγονος και προστάτης άγιος. Ο Κλεισθένης υπέβαλε στο μαντείο των Δελφών έναν κατάλογο με 100 αττικούς ήρωες και η Πυθία διάλεξε 10 απ' αυτούς ως επώνυμους ήρωες (Αθηναίων Πολιτ., 21.6): «ταῖς δὲ φυλαῖς ἐποίησεν ἐπωνύμους ἐκ τῶν προκριθέντων ἑκατὸν ἀρχηγῶν, οὓς ἀνεῖλεν ἡ Πυθία δέκα».

§ 28. Η φυλή *Αίγηις* τον γενάρχη της Θησέα, γιο του βασιλιά Αιγέα. Αυτός αναγνωριζόταν ως ο θεμελιωτής της δημοκρατίας στην Αθήνα. (αγάπη για τη δημοκρατία).

Η φυλή *Πανδιονίς* από τον γενάρχη της Πανδίονα μιμήθηκε τις κόρες του Πρόκνη και Φιλομήλα, που τιμώρησαν τον Τηρέα. (τιμωρό πνεύμα).

§ 29. Η φυλή *Λεοντίς* από τον γενάρχη της Λεώ μιμήθηκε τις κόρες του που θυσιάστηκαν για την πατρίδα. (πνεύμα θυσίας).

Η φυλή *Άκαμαντίς* μιμήθηκε τον γενάρχη της Ακάμαντα, που ταξίδεψε στην Τροία για χάρη της μητέρας του. (πνεύμα προστασίας των γονέων).

§ 30. Η φυλή *Οίνηις* είχε πρότυπο την Σεμέλη, κόρη του Κάδμου. Απ' αυτήν γεννήθηκε ο Διόνυσος, που σωστά –λόγω της πένθιμης περιστασης– δεν αναφέρεται το όνομά του. Γιος του ήταν ο *Οίνεύς*, γενάρχης της φυλής. Άρα, κατά την μάλλον εξεζητημένη σύνδεση του Δημοσθένη¹⁰⁶, οι πολίτες της φυλής θα έπρεπε να πολεμήσουν για τη Θήβα, της οποίας ιδρυτής ήταν ο Κάδμος, αλλά και για την Αθήνα, ένας ήρωας της οποίας ήταν ο Οινέας, εγγονός του Κάδμου. (πνεύμα αγωνιστικό).

Η φυλή *Κεκροπίς* μιμήθηκε τον γενάρχη της Κέκροπα, που φερόταν μισός δράκοντας, μισός άνθρωπος. Η ισχύς του ξεπηδούσε απ' την ιδιότητα του θηρίου, η σοφία του απ' την ιδιότητα του ανθρώπου. Σ' αυτόν θέλησαν να μοιάσουν και ως προς τα δύο (πνεύμα αγωνιστικό – άμιλλας, αλλά και σοφίας).

§ 31. Η φυλή *Ίποθωντίς* μιμήθηκε τον αρχηγό της Ίποθώντα, γιο του Ποσειδώνα και της Αλόπης. Δύο φορές εκτέθηκε εγκαταλειμμένος και τις δύο σώθηκε, πίνοντας γάλα φοράδας. Άρα, εδώ ο Δημοσθένης αποδίδει στη φυλή πνεύμα επιβίωσης και επιμονής¹⁰⁷.

Η φυλή *Αϊαντίς* μιμήθηκε τον αρχηγό της Αϊαντα, που είναι γνωστή από τα έπη η στάση του όταν δεν του έδωσαν τα όπλα του Αχιλλέα (πνεύμα αξιοπρέπειας).

¹⁰⁶ Dewitt N.W., N.J. Dewitt (1949): 30.

¹⁰⁷ Δεν είναι βέβαιο τι θέλει να αποφύγει με τη φράση: «ἄν, τὸ πρέπον φυλάττων ἐγὼ τῷδε τῷ καιρῷ, τὸ σαφὲς εἰπεῖν ὑπερβαίνω». Πιστεύεται πως αναφέρεται στη σκυθική καταγωγή της μητέρας του, διότι η χρήση γάλακτος φοράδας ήταν γνωστή ως συνήθεια σκυθική (Dewitt N.W., N.J. Dewitt (1949): 31). Πιθανότερο μάς φαίνεται να εννοεί ένα θρησκευτικό-μυθολογικό θέμα, γνωστό στο ακροατήριο αλλά άγνωστο σε μας, όπως και στην § 30.

Η φυλή Άντιοχίς μιμήθηκε τον αρχηγό της Άντιοχο¹⁰⁸, και θέλησε να ζει με τρόπο άξιο, αλλιώς να πεθάνει (πνεύμα αξιοπρέπειας).

§ 32. Οι συγγενείς ασφαλώς είναι αξιολύπητοι που έχασαν τέτοιους ανθρώπους, το ίδιο και η πόλη που στερήθηκε τέτοιους πολίτες. Οι ίδιοι, ωστόσο, είναι ευτυχισμένοι. Να μία παρηγορητική ιδέα που μπορεί να ανακουφίσει τους ζωντανούς, επιδέξια τοποθετημένη από τον Δημοσθένη προς το τέλος του λόγου. Δεν έχασαν και πολλά, μόνο μία σύντομη ζωή! Η καλή φήμη τους όμως θα είναι παντοτινή βεβαιωνόμαστε, με αντιθετική παράταξη του χρονικού διαστήματος: «ἀντὶ μικροῦ χρόνου πολὺν καὶ τὸν ἅπαντ' εὐκλειαν ἀγήρω καταλείπουσιν». Το πιο σημαντικό για έναν Επιτάφιο: η επίσημη δήλωση πως το Κράτος θα αναθρέψει τα ορφανά και θα γηροκομήσει τους γονείς. Έτσι, επιβεβαιώνεται η αξία της αυτοθυσίας και η παρηγοριά αποκτά επίσημο και ψυχολογικά στέρεο χαρακτήρα. Γνώριζαν άριστα οι αρχαίοι ρήτορες την ανθρώπινη ψυχοσύνθεση που, στην απώλεια, με τρόπο ερωτά: «κι εγώ τι θ' απογίνω;» Οι ίδιοι οι *περιλειπόμενοι* θα έχουν δίπλα στην υλική προστασία και την φήμη των συγγενών που χάθηκαν, «κέρδος» διπλό, αν πρέπει κανείς να προσφέρει τέτοιες προσφορές.

§ 33-34. Οι δύο παράγραφοι εστιάζουν στην ευτυχία των νεκρών. Απαλλάχτηκαν από αρρώστιες και λύπες, στοιχεία του ανθρώπινου βίου και λυπηρά και για όλους κοινά. Δέχονται, αντιθέτως, μεγάλες τιμές και οι ζωντανοί τους ζηλεύουν και οι συγγενείς τους τους κατευοδώνουν με αίσθημα στέρησης και όλη η Ελλάδα πενθεί μαζί –ίσως και όλη η οικουμένη¹⁰⁹. Στο Κάτω Κόσμο εύλογα θα έλεγε κανείς (ας προσεχθεί η δυνητική ευκτική *ἂν φήσαι*: ποιος είναι βέβαιος...) πως βρίσκονται πάρεδροι των θεών, όπως οι παλαιότεροι αγαθοί άνδρες στις Μακάρων Νήσους. Ο ρήτορας αισθάνεται την ανάγκη να αιτιολογήσει τέτοια μεγαλεπήβολη προοπτική, μήπως δυσπιστήσει το ακροατήριο. Έτσι, σπεύδει να παρατηρήσει πως οι τιμές που προβλέπει κρίνονται κατ' αναλογία με τις επίγειες πρακτικές: κανείς δεν τα είδε ούτε έφερε αγγελία από εκείνους, αλλά υποθέτουμε πως οι εδώ τιμές ισχύουν και εκεί.

¹⁰⁸ Μάλλον ούτε ο ίδιος ο Δημοσθένης ξέρει πολλά για τον Αντίοχο (όπως και εμείς άλλωστε), γι' αυτό και η τόσο βιαστική αναφορά. Μητέρα του Αντίοχου ήταν η Μήδα, κόρη του Φύλα, βασιλιά των Δρυόπων και πατέρα του ο Ηρακλής (OCD, με τις παραπομπές στους Διόδωρο Σικελιώτη, Πausανία).

¹⁰⁹ Θουκυδ. Β 43: «ἀνδρῶν γὰρ ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος, καὶ οὐ στηλῶν μόνον ἐν τῇ οἰκείᾳ σημαίνει ἐπιγραφή, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ μὴ προσηκούσῃ ἄγραφος μνήμη παρ' ἐκάστῳ τῆς γνώμης μᾶλλον ἢ τοῦ ἔργου ἐνδiciaitᾶτα».

Ίσως μία τέτοια παρατήρηση δείχνει αταίριαστη ή και μειώνει τη βεβαιότητα μεταθανάτιων τιμών στον Κάτω Κόσμο¹¹⁰. Άλλωστε, αντίστοιχος μετριασμός του επαίνου για τα στρατιωτικά δεν παρατηρήθηκε.

§ 35-37: Ο ρήτορας πάλι στρέφεται στους ζωντανούς, συγγενείς και φίλους των νεκρών. Αν και είναι δύσκολη η παρηγοριά¹¹¹, ωστόσο είναι καλό οι γεννήτορες να φέρουν αυτές τις τιμές με αξιοπρέπεια, άσχετα με την κακή τους τύχη. Επίσης να φροντίσουν να είναι ίδιοι (αναφορά κυρίως στους νεότερους, αλλά και στους γεροντότερους, ως προς τα ηθικά χαρακτηριστικά). Τούτο ηγεί παραινετικό αλλά και με τη δέουσα αυστηρότητα, αφού ο ρήτορας, πάντοτε επίλεκτο μέλος της αθηναϊκής κοινωνίας, οφείλει να απευθύνει λόγο σωφρονιστικό και παραινετικό προς το πλήθος.

Άρα, δεν πρόκειται για λόγο παράταιρο¹¹², αντιθέτως είναι η συμπεριφορά που θα προκαλούσε στους νεκρούς τη μεγαλύτερη ευχαρίστηση. Ο ρήτορας επανέρχεται εδώ για να συγκρίνει την απώλεια αφενός, με τη δόξα και τις τιμές που θα λαμβάνουν οι γονείς. Οι νέοι επίσης αν και ορφανοί, κληρονομούν πατρική δόξα: οι αντιθετικές συγκρίσεις κυριαρχούν, ώστε να ελαφρύνει η ψυχή. Όμοια αντιτίθεται ο αίτιος του κακού που έχουμε εμπρός μας: είναι ο θεός και, ως άνθρωποι, επιβάλλεται να υποταχθούμε στη θέλησή του· πρόκειται όμως για την ελεύθερη ανθρώπινη βούληση που οδήγησε στην επιλογή του αγώνα και του «*τιμίου και καλοῦ*». Ας προσεχθεί η φιλοσοφική προσέγγιση του Δημοσθένη: *μολονότι ο δαίμων μάς έστειλε το λυπηρόν, οι άνθρωποι είχαμε τη δυνατότητα να επιλέξουμε και επιλέξαμε κάτι που μάς εξυψώνει και μάς εγκαθιστά σε θέση ανώτερη*. Πρόκειται εμφανώς για θεολογία επηρεασμένη από τις φιλοσοφικές ζυμώσεις της εποχής.

Κλείνοντας ο ρήτορας ξεπροβοδίζει τους παρισταμένους με τη συνήθη προτροπή να τελέσουν τα νενομισμένα όπως τον θρήνο και, ακολούθως, ας αποχωρήσουν.

Στην επιδεικτική ρητορεία του λοιπόν ο Δημοσθένης αποκλίνει του είδους ως προς το ότι επαινεί προπαντός τους νεκρούς και όχι την πόλη, όπως κυρίως συνηθιζόταν. Πώς άλλωστε θα μπορούσε να γίνει αλλιώς, τη στιγμή που οι συγγενείς γνωρίζουν την ήττα, άρα δεν μπορούν να πειστούν για το μεγαλείο της πόλης; Η

¹¹⁰ Παρόμοια επιφυλακτικότητα και στον Ύπερείδη, 14: «*εἰ δ' ἔστιν αἴσθησις ἐν Ἄιδου καὶ ἐπιμέλεια παρὰ τοῦ δαιμονίου, ὥσπερ ὑπολαμβάνομεν, εἰκὸς τοὺς ταῖς τιμαῖς τῶν θεῶν καταλυομένας βοηθήσαντας πλείστης ἐπιμελείας καὶ κηδεμονίας ὑπὸ τοῦ δαιμονίου τυγχάνειν*».

¹¹¹ Πρβλ. Θουκυδ. 2.44: «*χαλεπὸν μὲν οὖν οἶδα πείθειν ὄν*».

¹¹² Πρβλ. Θουκυδ. 2.45, την παραίνεση προς τις γυναίκες, που πιθανόν σήμερα να δυσαρεστούσε ένα ακροατήριο γενικά ευαίσθητο προς την ιδιωτικότητά του.

σύγκριση με τον περικλειϊκό Επιτάφιο δεν είναι σκόπιμη ως προς αυτό, διότι ο Επιτάφιος στην αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου βρήκε την Αθήνα σε εντελώς διαφορετική κατάσταση απ' αυτόν, της ήττας στη Χαιρώνεια. Αναπόφευκτα ο έπαινος στρέφεται σε πρόσωπα, αφενός τους ίδιους τους νεκρούς, αφετέρου στα πρότυπά τους, δηλ. στους μυθικούς ήρωες.

Ας σημειωθεί κλείνοντας, πως ο ρήτορας, σε έναν απ' τους δύο Έπιταφίους¹¹³ που εκφωνήθηκαν απ' τον ίδιο τον συγγραφέα τους, κάνει αναφορά και στο πρόσωπό του.

¹¹³ Ο άλλος είναι του Υπερείδη, προς τιμήν του στρατηγού Λεωσθένη, που έπεσε κατά τον Λαμιακό πόλεμο, το 322 π. Χ.

4.3. Υφολογικά - Σχήματα Λόγου

§ 1. «έμοί»: Στον Λόγο απαντάται 1 μόνο φορά, ενώ το *ἐγὼ* δύο όλες κι όλες. Υφολογικά νομίζουμε πως αυτό δείχνει την πρόθεση του ρήτορα να απομακρυνθεί από την προσωπική εμπλοκή αλλά και την αυτοπροβολή¹¹⁴.

«πῶς οὐκ ...καταλελοίπασιν;»: συχνές ρητορικές ερωτήσεις, προς ενίσχυση των λεγομένων.

§ 2. «περὶ τοὺς ἐν τῷ πολέμῳ τελευτῶντας»: υπερβατό (και ακολουθεῖ πληθώρα).

«εἰδυῖα γὰρ τὰς κτήσεις καὶ ἀπολαύσεις ὑπερεωραμένας, τὴν ἐπιθυμίαν οὖσαν»: πολυσύνδετο.

§ 3. Οι συνεχείς υποθετικοί λόγοι (ο δεύτερος μπορεί να θεωρηθεί και αιτιολογική πρόταση) δημιουργούν αίσθηση πολυπλοκότητας και συμβάλλουν στην επιδίωξη του ρήτορα να δοθεί μεγαλειώδης τόνος.

«ἐπειδὴ δὲ καὶ γεγενῆσθαι καλῶς καὶ πεπαιδεῦσθαι σωφρόνως καὶ βεβιωκέναι φιλοτίμως»: πολυσύνδετο.

§ 4. «ἐξ ἧσπερ ἔφουσαν, ταύτην ὄκησαν καὶ τοῖς ἐξ αὐτῶν παρέδωκαν»: ομοιοτέλετο.

«δικαίως ἂν τις ὑπολάβοι τοὺς μὲν ἐπήλυδας ἐλθόντας καὶ πολίτας προσαγορευομένους ὁμοίους εἶναι τοῖς εἰσποιητοῖς τῶν παίδων, τούτους δὲ γνησίους πολίτας εἶναι»: Αντίθεση και πολυσύνδετο.

«ἐπήλυδας πόλεις πολίτας προσαγορευομένους εἰσποιητοῖς παίδων πατρίδος πολίτας»: παρήχηση του π η έμφαση στο πολίτης.

§ 5. «ὄπερ ἦδ' ἡ χώρα πεποίηκεν»: ενώ προηγείται μακροπερίοδος λόγος, με σκέψη μάλλον πολύπλοκη και χρήση επιχειρηματολογίας, η απόληξη είναι σύντομη, ώστε να φανεί ολοκάθαρο το συμπέρασμα (πρβλ. το τέλος της §3: «ἄρξομαι δ' ἀπὸ τῆς τοῦ γένους αὐτῶν ἀρχῆς»).

§ 6. Κλασικό παράδειγμα του δημοσθένειου Ὑφους: προηγείται η μετοχική ή η απαρεμφατική πρόταση (όπως εδώ) και ακολουθεῖ, ως επιστέγασμα, το Ρήμα¹¹⁵: «ἃ δὲ καὶ τοῖς εἰδόσιν χρήσιμ' ἀναμνησθῆναι καὶ τοῖς ἀπείροις κάλλιστ' ἀκοῦσαι, καὶ ζῆλον ἔχει πολὺν καὶ μῆκος λόγου ἄλυπον, ταῦτ' ἐπὶ κεφαλαίων εἶπεῖν πειράσομαι».

§ 7. «εἶπεῖν πειράσομαι παρόντα πρόγονοι πατέρες ἐπάνω προσηγορίας ὑπὸ»: παρήχηση του π.

§ 8. «οὐ μόνον ... ἀλλὰ καὶ»: σχήμα κατ' ἄρσιν καὶ θέσιν.

¹¹⁴ Πρβλ. ανωτέρω, σελ. 58.

¹¹⁵ Για τη θέση του Ρήματος στον Δημοσθένη πρβλ. ανωτέρω, σελ. 37.

§ 9. Ολόκληρη η § 9 λειτουργεί ως μεταβατική: κλείνει το περιεχόμενο έως εκείνο το σημείο και προεκθέτει τι θα ακολουθήσει εφεξής (εδώ: τα ιστορικά γεγονότα). Η δομή είναι υποδειγματική μεν, μπορεί ωστόσο να κατηγορηθεί ως «σχολική» εφαρμογή ενός υποδειγματικού εκπαιδευόμενου¹¹⁶: «τῶν μὲν οὖν εἰς μύθους ἀνενηνεγμένων ἔργων πολλὰ παραλιπῶν τούτων ἐπεμνήσθην... ἃ δὲ ... ταῦτ' ἤδη λέξω».

§ 10. Όλη η παράγραφος στηρίζεται σε νοηματικές αντιθέσεις.

§ 12. Συνεχῆ υπερβατά σχήματα δίνουν όγκο στον λόγο.

«εἰ γὰρ ἀμυχανώτατος ἦν», «εἰ τῆς ἀλλήλων ἀρετῆς μετάσχοιεν»: δύο υποθέσεις σε μία παράγραφο, με τη δεύτερη αντεστραμμένη (=προηγείται η απόδοση)· δείγμα εκζήτησης και αναζήτησης εντυπωσιασμού. Άλλες δύο ακολουθούν στην επόμενη παράγραφο.

§ 13. «τὸν τάφον»: συνεκδοχή.

§ 14. «ὁ μὲν γὰρ ...ἔχει ...καὶ κρατοῦσιν ...κἂν μηδεὶς βούληται· ἡ δὲ τῶν λόγων πειθῶ ...προσδεῖται, καὶ ...δόξαν ἤνεγκε καὶ χάριν προσποιεῖ, ἄνευ δὲ ταύτης, κἂν ὑπερβάλῃ τῷ λέγειν καλῶς, προσέστη τοῖς ἀκούουσιν»: Ο Ενεστώτας για να δηλώσει αόριστη επανάληψη, σε γνωμική έκφραση. Οι δύο Αόριστοι, ομοίως, (ἤνεγκε - προσέστη) γνωμικοί.

§ 17. «ἡ τῶν οἰκείων καὶ φίλων μνήμη»: υπερβατό.

«ἔστιν γάρ, ἔστιν ἀπάσης ἀρετῆς ἀρχή»: επαναφορά.

«καὶ τῇ μὲν δοκιμάζεται ...τῇ δὲ σώζεται»: επαναφορά.

§ 19. «εἰς πείραν ἦλθον ἀγῶνος»: η περίφραση για έμφαση· μεταφορά.

«μοι δοκοῦσιν οἱ τελευτῶντες ἐν τάξει τῆς μὲν ἥττης οὐ μετέχειν, νικῶν δ' ὁμοίως ἀμφοτέροι»: χιαστό.

«τὴν εἰμαρμένην ἔσχεν»:

§ 20. «τῆς χώρας μὴ ἐπιβῆναι τοὺς πολεμίους»: εικόνα.

«πρὸς τῇ τῶν ἐναντίων ἀγνωμοσύνη τὴν τούτων ἀρετὴν»: αντίθεση.

«ὑπολαμβάνοντες ...ἀπαντήσεσθαι, ...λαβεῖν»: αντίθεση.

«τὸν τῶν ἐναντίων κύριον»: η περίφραση αυτή είναι αντονομασία και αποσιώπηση (εννοεί τον Φίλιππο). Η επιλογή είναι εξηγήσιμη, διότι ο Φίλιππος είναι που άμεσα ευθύνεται για τον θάνατο των προκειμένων νεκρών.

¹¹⁶ Ο Carey Chr. (2007): 242, απορρίπτει ως νόθο τον λόγο λέγοντας: «ο συγγραφέας ἤξερε τον Δημοσθένη του»!

§ 21. «ὁ τῶν ἐναντίων ἡγεμῶν»: Ὁ, τι και πριν, αντονομασία και αποσιώπηση για τον Φίλιππο.

§ 23. «ἢ πάσης τῆς Ἑλλάδος ἄρ' ἐλευθερία ἐν ταῖς τῶνδε τῶν ἀνδρῶν ψυχαῖς διεσφύζετο»: υπερβολή. Η § 24 επίσης, βρίθει υπερβολών.

§ 24. «εἴ τις ... τὸ φῶς ἐξέλοι ... ὁ βίος ἂν γένοιτο, οὕτω τῶν ἀνδρῶν ἀναιρεθέντων ... ὁ ζῆλος γέγονεν»: υποδειγματική ισοκρατική ισομέρεια.

§ 25. «αἱ δὲ δημοκραταίαι πολλά τ' ἄλλα καὶ καλὰ καὶ δίκαι' ἔχουσιν»: πολυσύνδετο.

§ 26. «καὶ γὰρ οἱ μηδὲν ἂν εἰπόντες αὐτοὶ βλάσφημον ἄλλου γε λέγοντος χαίρουσιν ἀκούοντες»: γνωμικό.

§ 27. «Ἄ ὑπῆρχεν ... εἴρηται, γένος, παιδεία, συνήθεια, ὑπόθεσις»: πρόταξη του Υποκειμένου για ἔμφαση, ασύνδετο.

§ 27-31. Χαρακτηριστική σ' αὐτή τη διήγησιν εἶναι η χρήση απλῶν συντακτικά προτάσεων, ὥστε η επιχειρηματολογία να εἶναι διαυγής. Με τις ρητορικές ερωτήσεις ερμηνεύει την ἐπιλογή των ἀνδρῶν κάθε φυλῆς να πολεμήσουν ἀντάξια των ἐπωνύμων ηρώων.

«τῆς δ' ὄν οὐ πρόπον ἐστὶν ὀνομάζειν ἐπὶ τοῦδε τοῦ τάφου»: αποσιώπηση.

§ 30. «ἤδεσαν Κεκροπίδαι τὸν ἑαυτῶν ἀρχηγόν»: αντονομασία = τον Κέκροπα.

§ 31. «τὸ πρόπον φυλάττων ἐγὼ τῶνδε τῶ καιρῶ, τὸ σαφὲς εἶπειν ὑπερβαίνω»: αποσιώπηση.

«ἀβίωτον ἡγήσατο τὸν βίον»: σχῆμα ετυμολογικό.

§ 34. «οὓς γὰρ ἅπασα ... εὐδαίμονας νομίζεσθαι;»: πρόταξη του Αντικειμένου για ἔμφαση, Ρητορική Ερώτηση.

«οὓς παρέδρους εἰκότως ἂν τις φῆσαι»: το οὓς χρησιμοποιεῖται στην ἀρχή της περιόδου δευτέρη φορά, για να τονιστούν τα τιμώμενα πρόσωπα.

§ 36. «τῶν οἰκειοτάτων γηροτρόφων»: αντονομασία ἐννοοῦνται τα (νεκρά) τέκνα.

«ἀγήρωσ τιμὰς»: προσωποποίηση.

§ 37. «λυπηρὸν παισὶν ὀρφανοῖς γεγενῆσθαι πατρός· καλὸν δέ...»: ἀντίθεση.

Γενικότερα το εἶδος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τη συνεχή χρήση ἀντιθέσεων. Η ἐπιλογή του συγγραφέα εἶναι αὐτὸ να γίνεται εἴτε μέσω του περιεχομένου, εἴτε μέσω ἀντιθετικῶν συνδέσμων. Η ἐπιδεικτική λειτουργία ἐτσι του Ἐπιταφίου ολοκληρώνεται στα αὐτιά των ἀκροατῶν, ὡς ἓνα λογοτεχνικό και υφολογικά προσεγμένο

δημιούργημα¹¹⁷. Η γενική αίσθηση του έργου απέχει βέβαια από τους δημοσθενικούς λόγους που προηγήθηκαν. Δεν υπάρχει πάθος, αναφωνήσεις, επίθεση στο ήθος του αντιπάλου (εδώ ο Φίλιππος, που εύσχημα αποσιωπάται δύο φορές), μετάβαση από περιόδους πολύπλοκες σε συντομότητες. Μάλλον επιδιώχθηκε η ισορροπία και αξιοπρέπεια που επέβαλε η τελετή: ρητορικές ερωτήσεις, επιχειρήματα στηριγμένα σε υποθετικούς λόγους, ποικίλα αντιθετικά σχήματα, απλή γενικά συντακτική δομή με αγάπη στην κατηγορηματική μετοχή και διπλή ή τριπλή απαρεμφατική εξάρτηση.

Ο ρήτορας, ενώ αποφεύγει τη χρήση της προσωπικής αντωνυμίας, εμφανίζεται μέσω του α' ενικού προσώπου σε ρόλο βεβαιωτικό – καθοδηγητικό. Δεν είναι ο τιτάνιος Δημοσθένης που κατακεραυνώνει τον Μακεδόνα, ούτε ο επικριτικός προς το ακροατήριο ρήτορας που διαπαιδαγωγεί. Είναι ο άνθρωπος που εκφωνεί τα νενομισμένα και κεκανονισμένα προς θλιμμένους πολίτες. Κατά βάση ο Δημοσθένης δεν ακούγεται μέσα στο έργο· μήπως όμως ακριβώς αυτός ήταν ο στόχος του ρήτορα;

¹¹⁷ Carey Chr. (2007): 243, όπου το προσεγμένο επίπεδο λόγου αιτιολογείται με την απαλλαγή του ρήτορα από την «πρόσοψη» του ερασιτεχνισμού που επιβαλλόταν να παρουσιάζει στους δικανικούς λόγους.

5. ΔΙΚΑΝΙΚΗ ΡΗΤΟΡΕΙΑ

5.1. *Περὶ τῆς Παραπρεσβείας (XIX)*

5.1.1. **Ιστορικά Στοιχεία: Φίλιππος, Φιλοκράτειος ειρήνη.**

Ο Φίλιππος Β΄ της Μακεδονίας (359-336 π.Χ.) είχε μία σειρά από εξαιρετικές επιτυχίες: Κατατρόπωσε τους Ιλλυριούς (358), κατέλαβε την Αμφίπολη και την Πύδνα (357), ενθυλάκωσε τον χρυσό του Παγγαίου και κατέβηκε τόσο νότια όσο η Μεθώνη (354).

Στη νότια Ελλάδα ενεπλάκη στον Ιερό πόλεμο¹¹⁸ μεταξύ Φωκέων και Βοιωτών, για την κηδεμονία της Δελφικής αμφικτιονίας και έμμεσα την ηγεμονία στην κεντρική Ελλάδα. Κατά την εαρινή πυλαία του 356 π.Χ. οι Βοιωτοί κατηγορήσαν επιφανείς Φωκείς ότι είχαν διαπράξει ιεροσυλίες στους Δελφούς: αποτέλεσμα ήταν η καταδίκη τους («καθιέρωσις»), αλλά οι Φωκείς απάντησαν με την κατάληψη των Δελφών. Η παρέμβαση του Φιλίππου στο πλευρό των Βοιωτών οδήγησε, το 352, στη συντριβή των Φωκέων. Η μακεδονική κυριαρχία παγιώθηκε στη Θεσσαλία, ο βασιλιάς όμως βρήκε τις Θερμοπύλες κλεισμένες προς το νότο από συμμαχική δύναμη Φωκέων μαζί με Αθηναίους οπλίτες και οπισθοχώρησε.

Εκτός της κατάκτησης της Ολύνθου (348) πέτυχε να επεκτείνει την κυριαρχία του στις πόλεις της Χαλκιδικής και, ενώ η Αθήνα κινήθηκε εναντίον του καθυστερημένα, πέτυχε και έκανε ολόκληρη την Εύβοια να αποστατήσει από την Αθήνα. Η Αθήνα υποχρεώθηκε να υπογράψει τη Φιλοκράτειο ειρήνη (346), που ήταν μια αποδοχή των τετελεσμένων και της παρουσίας των Μακεδόνων στη νότια Ελλάδα.

Οι πρεσβείες των Αθηναίων για τη Φιλοκράτειο ειρήνη.

Η πρώτη πρεσβεία προς τον Φίλιππο αναχώρησε νωρίς το 346 (τον μήνα Γαμηλιώνα ή Ανθεστηριώνα, δηλ. Ιανουάριο ή Φεβρουάριο)¹¹⁹. Μέλη της ήταν οι

¹¹⁸ Πρόκειται για τον Γ΄ Ιερό Πόλεμο, 356-346 π.Χ. Αναλυτική έκθεση στον Buckler J. (2003): 385-429.

¹¹⁹ Ενημέρωση για το αθηναϊκό ημερολόγιο στον Sealey R. (1993): 268.

Φιλοκράτης, αυτός που πρότεινε στην Εκκλησία την πρεσβεία, ο (τότε) υποστηρικτής του *Δημοσθένης*, ο *Αισχίνης* και άλλοι επτά. Η επιστροφή της πρώτης πρεσβείας έγινε αργά τον Ανθεστηριώνα ή ενωρίς τον Ελαφηβολιώνα (δηλ. Φεβρουάριο ή Μάρτιο).

Ο *Δημοσθένης* εκφώνησε έναν λόγο όπου επαινούσε το έργο της πρεσβείας και ιδιαιτέρως του *Αισχίνη* και πρότεινε την έκδοση ψηφίσματος επαινετικού προς τους πρέσβεις για τον ρόλο τους. Κανένα νέφος δε σκίαζε εκείνη τη στιγμή τις σχέσεις των συμπρέσβων. Στο επόμενο διάστημα η αθηναϊκή Βουλή συζητούσε έντονα τη στάση και τις επιθυμίες της από τον *Φίλιππο*. Οι Σύμμαχοι ζητούσαν να περιληφθούν και αυτοί στη συνθήκη ειρήνης, ώστε να είναι ασφαλείς. Ο *Φίλιππος* αρνούσαν να αναγνωρίσει ως συμμάχους των Αθηναίων κυρίως τους *Φωκείς*, που η χώρα τους ήταν ο φύλακας των *Θερμοπυλών* και του δρόμου προς την Αθήνα.

Οι αντιπρόσωποι του *Φιλίππου* επέμειναν στη μη απόδοση της *Αμφίπολης* και επέσειαν τον κίνδυνο του πολέμου. Ο *Αισχίνης* και ο *Εύβουλος* συμβούλευσαν την αποδοχή των μακεδονικών όρων, υπό το φόβο της καταστροφής. Η Συνθήκη λοιπόν, αποφασίστηκε να μείνει όπως την πρότεινε ο *Φιλοκράτης*: «έκατέρους ἔχειν ἅ ἔχουσιν».

Στο μεταξύ ο *Φίλιππος* εκστράτευε στη *Θράκη*. Οι Αθηναίοι αποφάσισαν να στείλουν δεύτερη πρεσβεία να υπογράψει με τον *Φίλιππο* οριστική ειρήνη, που αναχώρησε στις 3 Μουνυχιώνος (Απριλίου). Έφτασαν στην *Πέλλα*, αλλά μόλις 50 ημέρες μετά συναντήθηκαν με τον *Μακεδόνα*. Είχε ήδη πετύχει τα σχέδιά του στη *Θράκη* και σχεδίαζε πλέον να κατεβεί νότια. Υπέγραψε μέσω αντιπροσώπων του την ειρήνη. Οι Αθηναίοι έφτασαν στις 13 Σκιροφοριώνος (Ιούνιος-Ιούλιος) στην πόλη τους, μετά από δυο μήνες και πλέον. Ο *Δημοσθένης* αποστασιοποιήθηκε από το έργο της Β΄ Πρεσβείας και εφεξής θα είναι αντίπαλος του *Αισχίνη*.

Στις 23 Σκιροφοριώνος ο *Φίλιππος* κατέλαβε τις *Θερμοπύλες* και τη *Φωκίδα*. Τρίτη πρεσβεία αναχώρησε στις 27 Σκιροφοριώνος. Δεν είχαν φτάσει παρά στη *Χαλκίδα*, όταν πληροφορήθηκαν τα περί τη *Φωκίδα* κι αποφάσισαν να επιστρέψουν στην Αθήνα, που ανέμενε άμεση εισβολή. Ωστόσο, η πρεσβεία διατάχτηκε να αναχωρήσει κανονικά.

Πρέσβεις εκλέχτηκαν ξανά και ο *Αισχίνης* ήταν ανάμεσά τους αυτήν τη φορά. Η Γ΄ πρεσβεία (Δ΄ κανονικά, δοθείσης της εκλογής νέων πρέσβων) έφτασε στη

Μακεδονία και εκεί έμαθαν τις αποφάσεις της Δελφικής Αμφικτιονίας, όπου ο Φίλιππος θα αντικαθιστούσε τους Φωκείς ως μέλος, οι φωκικές πόλεις διαλύονταν σε μικρά χωριά χωρίς πολιτική υπόσταση και οι κάτοικοι της Κορώνειας και του Ορχομενού πωλούνταν ως δούλοι. Οι πόλεις τους υπάγονταν στην εξουσία των Θηβαίων εφεξής. Επέστρεψαν πίσω, ενώ ο Αισχίνης κατηγορείται από τον Δημοσθένη πως συνόδευσε τον Φίλιππο στη Θήβα για τα επινίκια.

Ο Αισχίνης ήταν ο μόνος στην Αθήνα που μίλησε θετικά για την εξέλιξη. Απ' την άλλη η άρνηση των Αθηναίων να δεχθούν τα γεγονότα, θα σήμαινε πόλεμο. Συμβιβάστηκαν με την ολοφάνερη στρατηγική και διπλωματική ήττα τους¹²⁰:

α) απέτυχαν να σώσουν απ' την καταστροφή τους συμμάχους τους Φωκείς¹²¹.

β) απέτυχαν να μειώσουν τη δύναμη της Θήβας.

γ) απέτυχαν να ξαναπάρουν στον έλεγχό τους την Αμφίπολη ή την Εύβοια.

δ) ο Φίλιππος απέκτησε προγεφύρωμα στην Κεντρική Ελλάδα.

Έτσι, οι περισσότεροι Αθηναίοι, τελειώνοντας το 346, θεωρούσαν ως σφάλμα τη Φιλοκράτειο Ειρήνη. Ήταν θέμα χρόνου να αναζητήσουν ευθύνες.

Η Δίκη κατά του Αισχίνη

Η κατηγορία που ο Δημοσθένης απηύθυνε (το 346 π.Χ.) εναντίον του Αισχίνη εντασσόταν στη «*γραφή παραπρεσβείας*». Ωστόσο, τόσο ο Δημοσθένης όσο και ο Αισχίνης αποκαλούν τη διαδικασία «*εϋθυνα*¹²²». Κατηγοροι ήταν ο Δημοσθένης, ο Τίμαρχος και ένας τρίτος, άγνωστος σε εμάς σήμερα. Ο Αισχίνης όμως επιτέθηκε στον Τίμαρχο με *Αντιγραφὴν*¹²³ για μία προγενέστερη προς την Εκκλησία πρότασή του. Στηρίχθηκε ειδικότερα στον έκλυτο νεανικό βίο του Τιμάρχου. Ο Τίμαρχος

¹²⁰ Sealey R. (1993): 194 κ.εξ.

¹²¹ Ο J. R. Ellis, στο Cambridge Ancient History, vol. VI., (1994), σσ. 758-9, αμφιβάλλει για το αναμφισβήτητο των κερδών του Φιλίππου. Αντίθετα, θεωρεί πως έλαβε μέτρα ώστε οι Θηβαίοι να μην προβούν σε ακρότητες σε βάρος των Φωκέων.

¹²² Ο όρος συζητείται από τον Macdowell D. (2003⁴): 262-5. Πρβλ. και OCD «εϋθυνα», σελ. 577 .

¹²³ Ο όρος απαντάται στον Πολυδεύκη (8,58), ως η αντεπίθεση ενάντια σε κατηγορία: «αντιγραφὴ δέ, ὅταν τις κρινόμενος ἀντικατηγορῆ».

έχασε την υπόθεση¹²⁴ παρά την υποστήριξη του ουσιαστικού υποκινητή του, του Δημοσθένη και υπέστη *ἀτιμίαν*.

Το 343 π.Χ. ο Φίλιππος παράμενε εχθρός απειλητικός για την πόλη. Ο Υπερείδης υπέβαλλε *εἰσαγγελίαν* εναντίον του Φιλοκράτη, του βασικού πρωτεργάτη της ειρήνης¹²⁵ πως δεν πρότεινε τα άριστα για τον Δήμο των Αθηναίων αλλά έλαβε και δώρα από τον Φίλιππο. Ο Φιλοκράτης αποδέχτηκε πως έλαβε δώρα, θεωρώντας όμως την υπόθεση χαμένη έφυγε από την πόλη και έτσι ξέφυγε τη θανατική ποινή που τελικά του επιδικάστηκε εν τη απουσία του. Τότε ο Δημοσθένης ανακίνησε κατά του Αισχίνη τις κατηγορίες ξανά και έτσι, πριν το τέλος του 343, μίλησε στο Δικαστήριο των θεσμοθετών, προκαλώντας επιπροσθέτως τους υποστηρικτές του Αισχίνη: τον Εύβουλο, τον στρατηγό Φωκίωνα, τον Ναυσικλή κ.ά.

¹²⁴ Macdowell D. (2003⁴): 268. Η *ἀτιμία* που υπέστη ο Τίμαρχος ήταν συνέπεια ενός είδους *δοκιμασίας*, αφού το πρόβλημα ουσιαστικά ήταν εάν ο Τίμαρχος ορθώς ή παρανόμως έφερε τον τίτλο του ρήτορα.

¹²⁵ Υπερείδης *Υπέρ Εύξιππου* 29-30: «ρήτορα ὄντα λέγειν μὴ τὰ ἄριστα τῷ δήμῳ τῷ Ἀθηναίων χρήματα λαμβάνοντα καὶ δωρεὰς παρὰ τῶν τάναντία πραττόντων τῷ δήμῳ».

5.2. Ο Λόγος «Περὶ Παραπρεσβείας»

Λόγω του εκτενέστατου κειμένου ο λογικός ειρμός εύκολα χάνεται. Έχουν διατυπωθεί λοιπόν ποικίλες γνώμες σχετικά με το πότε γράφηκε ο λόγος: πριν ή μετά τη δίκη; Τον 19^ο αι., οι φιλόλογοι ζήτησαν να λύσουν το πρόβλημα με μεταθέσεις παραγράφων-χωρίων. Ο R. MacDowell συζητάει εκτενώς τις πιθανότητες και, όπως και ο Φώτιος¹²⁶ χίλια τόσα χρόνια πριν, καταλήγει πως «το πλήρες κείμενο γράφτηκε πριν τη δίκη και κατόπιν δεν έγινε αντικείμενο επεξεργασίας και αναθεωρήσεων¹²⁷» - δείγμα πως ο Δημοσθένης αρχικά δεν προτίθετο να κυκλοφορήσει τον λόγο.

Το Α' μέρος του λόγου διακρίνεται από συνοχή και εύκολα αντέχει στην κριτική. Ο Δημοσθένης απαριθμεί τα καθήκοντα των πρέσβων και αντιθέτει την προηγούμενη στάση του Αισχίνη, που ήταν αντίθετος προς τον Φίλιππο, με τη στάση του απ' την κοινή πρεσβεία στη Μακεδονία και εξής, όπου μετετράπη σε φανατικό οπαδό του. Φαίνεται λοιπόν πως οι πρώτες 178 παράγραφοι του έργου γράφτηκαν ώστε να εκφωνηθούν όπως ήταν και ο ρήτορας σχεδίαζε να προσθέσει απ' τις παραγράφους 179-343, όσο υλικό μπορούσε, εφόσον είχε χρόνο. Μάλλον όμως τις θεωρούσε δευτερεύουσας σημασίας και δεν πίστευε πως θα προλάβαινε να τις εκφωνήσει¹²⁸.

Η δομή του έργου αποτελεί το αδύνατο σημείο και του λόγου συνολικά αλλά και της κατηγορίας: πρώτα ο Δημοσθένης περιγράφει την αναφορά του Αισχίνη στην Εκκλησία, όπου έδωσε μια παραπλανητική εντύπωση για τις προθέσεις του Φιλίππου· περιγράφει επίσης και τις συνέπειες αυτής της αναφοράς για τη Φωκίδα. Κατόπιν περιγράφει τη συμπεριφορά του αντιπάλου του ως πρεσβευτή και τη βεβαιότητά του πως πρόδωσε στον Φίλιππο την Αθήνα. Ασφαλώς αυτό γίνεται ώστε το ακροατήριο να επηρεαστεί ψυχολογικά αφενός, αλλά και γιατί ο Δημοσθένης δεν έχει πραγματική απόδειξη για τη διαθορά του αντιπάλου του. Άρα; Παρουσιάζει σε αντίστροφη σειρά τα γεγονότα, οπότε εκ του αποτελέσματος συνάγεται πως ο Αισχίνης είχε διαφθαρεί.

¹²⁶ Φώτιος, *Μυριόβιβλος*, 265. 491 b: «Μάλιστα δὲ ὁ κατ' Αἰσχίνου λόγος παρέσχεν αἰτίαν ἐν ὑπομνήμασι καταλελειῖσθαι οὕτω τὴν ἐργασίαν ἀπειληφῶς τελείαν, διότι καὶ ἅ πρὸς τὴν κατηγορίαν πολλὴν ἔσχε τὴν ἀμυδρότητα καὶ κουφότητα, ἐπὶ τῇ τελευτῇ τοῦ λόγου παρέθετο· ὅπερ οὐκ ἂν περιεῖδεν ὁ ρήτωρ, εἰς ἐξέτασιν ἀκριβεστέραν τῶν ἰδίων λόγων καταστάς».

¹²⁷ MacDowell D.(2000): 26

¹²⁸ MacDowell D.(2000): 27

Στο Β΄ μέρος του λόγου υπάρχουν ζωηρά σημεία αφήγησης και επιχειρηματολογίας. Κυριαρχεί η πολιτική λαιδορία, με λίγα στοιχεία και πολλές ύβρεις. Το επεισόδιο με τον Σάτυρο αντιτίθεται με τη συμπεριφορά του Αισχίνη, που εξευτέλισε μία Ολύνθια γυναίκα. Επιδεικνύεται και η κάκιστη πολιτική (για τους Αθηναίους) του Φιλίππου στην Όλυνθο, αλλά και ο χαρακτήρας του: ένας άθλιος μεθύστακας. Ανθρώπινες στιγμές ζωγραφίζονται εκεί όπου ο Πυθοκλής αποφεύγει να συναντήσει τον Δημοσθένη (διότι τον αντιπολιτεύεται), όταν ο Αισχίνης κατηγορείται πως συμμετείχε σε ανάρμοστες τελετές που οργάνωνε η μητέρα του¹²⁹, ή όταν υφίσταται σαρκασμούς ως τριταγωνιστής. Στην εποχή μας ιδιαίτερη αξία έχουν οι φιλολογικές παραπομπές, διότι μαρτυρούν την πρόσληψη των προηγούμενων κλασικών. Έτσι, εκτός απ' τις συχνότατες αναφορές στον Όμηρο, ο Δημοσθένης αναφέρεται σε δύο εκτενή αποσπάσματα, ένα από την Αντιγόνη και ένα από τον Σόλωνα, δηλώνοντας πως ο Αισχίνης όφειλε να μιμηθεί και να διδαχθεί από το υψηλό περιεχόμενό τους.

Η Διάρθρωση του Λόγου¹³⁰

Προοίμιο, 1-8: εστιάζοντας στην προσοχή των ενόρκων δήλωση του κατηγορητηρίου.

Διήγησις – Πίστις 9-177

9-16 : Η στήριξη του Αισχίνη στον Φιλοκράτη μετά την πρώτη πρεσβεία.

17-71 : Οι ψεύτικες υποσχέσεις του Αισχίνη και του Φιλοκράτη μετά τη Β' Πρεσβεία: κατάληψη των Θερμοπυλών και καταστροφή της Φωκίδας από τον Φίλιππο.

72-82 : Πρόβλεψη της άμυνας του Αισχίνη για τη συμπεριφορά του μετά τη δεύτερη Πρεσβεία.

83-97 : Η θέση της Αθήνας με τις Θερμοπύλες στα χέρια του Φιλίππου και τους Φωκείς κατεστραμμένους.

98 -130 : Ο Αισχίνης δωροδοκήθηκε από τον Φίλιππο: αποτυχία να καταγγείλει Φίλιππο και Φιλοκράτη.

131 - 149 : Αναγκαία η τιμωρία του Αισχίνη για να καλύψουν τις απώλειες της Αθήνας και για την εξάλειψη της διαφθοράς.

¹²⁹ MacDowell D. (2000): 289. Εννοείται πως τέτοιες τελετές, ανατολικής προέλευσης, περιείχαν ηθικώς διεφθαρμένα τελετουργικά και δρώμενα, όπου ένα παιδί δεν έπρεπε να παρίσταται.

¹³⁰ H. Yunis (2005): 120-1.

150 -177 : Καθυστέρηση να λάβουν τους όρκους του Φιλίππου κατά τη διάρκεια της Δεύτερης πρεσβείας· λύτρα του Δημοσθένη για τους κρατούμενους απ' την Όλυνθο (166 -173).

177-181 : **Επανάληψη** του κατηγορητηρίου.

Πίστις: 182-301

182-191 : Διάμειψη αντεπιχειρημάτων του Αισχίνη

192 - 240 : Υβριστική επίθεση : η ολύνθια γυναίκα (196 -198)· το οικογενειακό υπόβαθρο του Αισχίνη (199-201)· Η ακεραιότητα του Δημοσθένη έναντι της διαφθοράς του Αισχίνη (202-236)· οι αδελφοί του Αισχίνη (237-240).

241-257 : Δίωξη του Αισχίνη από τον Τίμαρχο· παραπομπές σε ποιητές.

258 -287 : Η διαφθορά σε όλη την Ελλάδα· όφελος από την καταδίκη του Αισχίνη και το προηγούμενο που θα αποτελέσει.

288 -301 : Επίθεση κατά του Εύβουλου, κύριου υποστηρικτή του Αισχίνη.

Έναρξη Επιλόγου: 302-336

302 - 314: Μετακύλιση του Αισχίνη από πιστό πολίτη σε προδότη (πρβλ. 9-16).

315-331 : Το σχέδιο του Φιλίππου να προσλάβει προδότες για να εξαπατήσει την Αθήνα· επανάληψη της βασικής αφήγησης από την πλευρά του Φιλίππου

332-336 : Απώλειες της Αθήνας που προκλήθηκαν από τον Αισχίνη (βλ. 83-97).

337-340 : Αγνοήστε τον λόγο του Αισχίνη και την απατηλή φωνή του.

341-343 : **Συμπέρασμα** : η ανάγκη να τον καταδικάσουν βάσει πραγματικών και ηθικών δεδομένων.

5.3. Πολιτικές θέσεις

α) Οι κατηγορίες

α) η δεύτερη αποστολή των Αθηναίων πρέσβων έφτασε στην Πέλλα μετά από ταξίδι 23 ημερών και δεν βρήκε εκεί τον Φίλιππο, τον οποίο περίμενε ένα μήνα. Υπήρξε σκόπιμη κωλυσιοεργία με ευθύνη των Αισχίνη και Φιλοκράτη για να δοθεί χρόνος στον βασιλιά της Μακεδονίας να φέρει εις πέρας τις επιχειρήσεις που είχε αναλάβει τότε στη Θράκη.

β) με υπαιτιότητα του Αισχίνη στη συμφωνία ειρήνης δεν μπήκε ο όρος «έκατέρους ἔχειν τὰ ἑαυτῶν» (τον επιθυμούσε η Αθήνα). Μπήκε αντίθετα ο όρος του Φιλίππου: «έκατέρους ἔχειν ἃ ἔχουσι».

γ) η αθηναϊκή πρεσβεία πήρε τους όρους του Φιλίππου στις Φερές της Θεσσαλίας (όχι στην Πέλλα). Στις Φερές πήγε ο Φίλιππος με ισχυρή στρατιωτική δύναμη, κάτι που συνιστούσε απειλή και για την Αθήνα και για τους συμμάχους της Φωκείς.

δ) ο Δημοσθένης εισηγήθηκε στον δήμο να καταλάβει αθηναϊκός στρατός τις Θερμοπύλες, για να σταματήσει πιθανή προέλαση των Μακεδόνων, προστατεύοντας έτσι τους Φωκείς, αλλά και την Αθήνα. Με παρέμβαση όμως του Αισχίνη η εισήγηση δεν έγινε δεκτή.

ε) στις Φερές, ένας από τους Αθηναίους πρέσβεις, ο Δερκόλος, και ο υπηρέτης του Δημοσθένη, αντιλήφθηκαν τον Αισχίνη να βγαίνει νύχτα από τη σκηνή του Φιλίππου.

στ) ο Φίλιππος κατέστρεψε τους Φωκείς και έθεσε υπό τον έλεγχό του την Κεντρική Ελλάδα. Αυτό προκάλεσε πανικό στην Αθήνα, όπως ήταν φυσικό. Ο Αισχίνης εντούτοις δεν πανικοβλήθηκε. Πήγε στους Δελφούς όπου γιόρτασε τη μακεδονική νίκη με τον Φίλιππο και τους Θηβαίους¹³¹.

Για να υπερασπιστεί τον εαυτό του, την ίδια μέρα, ο Αισχίνης εκφώνησε τον λόγο Περί Παραπρεσβείας και μόλις που γλύτωσε την καταδίκη με τριάντα (30) ψήφους διαφορά.

¹³¹ Ίσως, ως προς αυτό, ο Δημοσθένης να τον αδικεί. Δεν αποκλείεται να πήγε στους Δελφούς ως μέλος αντιπροσωπείας και ως το κατεξοχήν ενδεικνυόμενο πρόσωπο να εκπροσωπήσει την Αθήνα. Στον Jaeger W. (1984): 196, εκτίθεται η άποψη πως η στάση του Αισχίνη εξηγείται ως μία διαφορετική οπτική της εξωτερικής πολιτικής –όχι ως προδοσία.

β) Η επιχειρηματολογία

Προοίμιο, 1-8 : εστιάζοντας στην προσοχή των ενόρκων· δήλωση του κατηγορητηρίου.

§1-2: Ο ρήτορα επιδιώκει την *πρόσεξιν* αναφέροντας όσους τυχόν προσέγγισαν τους δικαστές εκτός του χώρου του δικαστηρίου, ώστε να τους επηρεάσουν: απόδειξη πως η υπόθεση είναι σημαντική. Ο Αισχίνης ομοίως απέκλεισε έναν απ' τους *εϋθνους*¹³² της εξέτασης και τριγυρίζει απειλώντας, κάτι που είναι φθοροποιοό για τα συμφέροντα του κράτους, οι λειτουργοί του να αποφεύγουν την *εϋθναν*.

§4-7: Η απαίτηση απ' τους πρεσβευτές είναι πολλαπλή. Σ' αυτήν εστιάζει ο ρήτορας, εδώ είναι το βάρος του λόγου: κάποιος προδότης πρεσβευτής πρέπει να τιμωρηθεί. Άρα συχνά θα τονιστεί η αντίθεση με το χρέος των πρεσβευτών, που αφορά: α) τι αναγγέλλουν, β) τι προτείνουν στον λαό να πράξει, γ) τι οι ίδιοι έπραξαν ως προς τις εντολές που είχαν απ' τη Συνέλευση, δ) πώς διαχειρίστηκαν τον χρόνο που τους ήταν διαθέσιμος¹³³ να ενεργήσουν.

§8, Πρόθεσις: Ο υποθετικός λόγος είναι συνήθης στις *προθέσεις*, όπου ο ρήτορας στην υπόθεση αναφέρει τι ζητά να αποδείξει, ενώ στην απόδοση τολμηρά προκαλεί να μην τον θεωρούν άξιο εκτίμησης εάν δεν το καταφέρει. (πρβλ. *Υπέρ Μαντιθέου* §3, με πολύ καλύτερη όμως δομή, διότι ο Λυσίας εκεί φιλοδοξεί όχι μόνο να αποδείξει την αθωότητα, αλλά και να αποδώσει ανώτερο ήθος στον μεν, διαβολή στον δε!)

Διήγησις – Πίστις, 9-177.

9-16 : Η στήριξη του Αισχίνη στον Φιλοκράτη μετά την πρώτη πρεσβεία.

§9-10: Η ύποπτη συμπεριφορά του Αισχίνη φαίνεται απ' το παράδοξο πως ήταν αρχικά στην τάξη των αντιμακεδόνων, κατηγορώντας κι όσους δέχονται χρήματα απ' τον Φίλιππο! Ο λαός λοιπόν με προσδοκίες τον εξέλεξε, να πάνε

¹³² Macdowell D. M. (2003⁴): 262/3: πρόκειται για δέκα πολίτες εκλεγμένους με κλήρο, υπεύθυνους για τη διερεύνηση επίμεμπτης διαγωγής των αρχόντων. Προηγούνταν ο έλεγχος από τους δέκα λογιστές και συνηγόρους, για το οικονομικό σκέλος της διακυβέρνησης.

¹³³ Οι απαιτήσεις όπως παρουσιάζονται απ' τον Δημοσθένη συνιστούν ένα ρεαλιστικό «καθηκοντολόγιο» που όντως ανταποκρίνεται σε ένα ευνομούμενο Κράτος.

πρεσβευτές στον Φίλιππο για ειρήνη. Ο ρήτορας αρχίζει να χτίζει τις επιθέσεις επί του ήθους.

§14: Ο Δημοσθένης επιδιώκει την πειθώ μέσω της *Διήγησης*¹³⁴, που φροντίζει εφεξής να την κοσμήσει με εικόνες και ζωντανή δράση. Εδώ επιχειρεί να παραθέσει από στήθους τα λόγια του Αισχίνη, ώστε με τη ζωντάνια να αρχίσει να δημιουργεί αγανάκτηση (*πάθος*)¹³⁵.

§16: Επίθεση στο ήθος, συνοδευόμενη μάλιστα με ύβρεις, βασικό στοιχείο απαξίωσης του αντιπάλου εφεξής στον λόγο: ο Αισχίνης πρότεινε κατά των Κοινών και αποδεκτών Τόπων¹³⁶, εδώ της μίμησης των προγόνων αλλά και της βοήθειας προς τους συνέλληνες.

17-71 : Οι ψεύτικες υποσχέσεις του Αισχίνη και του Φιλοκράτη μετά τη Β' Πρεσβεία: κατάληψη των Θερμοπυλών και καταστροφή της Φωκίδας από τον Φίλιππο.

§17-22: Εκτίθεται η ομιλία του Αισχίνη και «*πώς πρώτα άρχισε να γεννιέται μέσα στον Δημοσθένη η έχθρα προς εκείνον*¹³⁷». Ο Δημοσθένης διαφοροποιείται απ' τη Φιλοκράτειο, που τη θεωρεί αποτυχία.

§23-24: Ανέρχεται στο βήμα να απαντήσει αλλά δεν του παρέχεται παρηγορία και ισηγορία, αφού οι αντίπαλοι «*φώναζαν, μ' έκοβαν, κορόιδευαν, γελούσαν*». Η ζωντάνια της εικόνας δημιουργεί για τον Δημοσθένη ανώτερο ήθος, ενώ προϊδεάζει αρνητικά για τους φιλομακεδόνες. Με μαεστρία εδώ ο Δημοσθένης δεν τους απευθύνει ψόγο –*κάτι που βέβαια ποτέ δε φοβήθηκε*- αλλά, με ψυχολογική εμβάθυνση, τους δικαιολογεί¹³⁸. Σπεύδει πάντως να εξασφαλιστεί απέναντί τους: «*εάν με ρωτήσετε γιατί δε μάς προειδοποίησες, να ποια ήταν η στάση σας προς εμένα τότε!...*»

¹³⁴ Carey Chr. (1994): 38, εστιάζει στη συμβολή της Διήγησης στη δόμηση ενός κατάλληλου ήθους.

¹³⁵ *Ρητορική Βιβλίο Α'*, κεφ. 1: «οὐ γὰρ δεῖ τὸν δικαστὴν διαστρέφειν εἰς ὄργην προάγοντας ἢ φθόνον ἢ ἔλεον». Η απαίτηση αυτή του Αριστοτέλη αγνοείται παντελώς βέβαια, διαχρονικά!

¹³⁶ «ὡς οὔτε τῶν προγόνων ὑμᾶς μεμνήσθαι δεοί οὔτε τῶν τὰ τρόπαια καὶ τὰς ναυμαχίας λεγόντων ἀνέχεσθαι, νόμον τε θήσειν καὶ γράψειν μηδενὶ τῶν Ἑλλήνων ὑμᾶς βοηθεῖν, ὅς ἂν μὴ πρότερος βεβηθηκῶς ὑμῖν ᾖ».

¹³⁷ §17: «καὶ ὅσαι περὶ τούτων ἐμοὶ πρὸς τοῦτον ἀπέχθεται συνέβησαν βουλομένῳ κωλύειν».

¹³⁸ §24: «νή τοὺς θεοὺς εἰκός τι παθεῖν ἔμοιγε δοκεῖτε· τίς γὰρ ἂν ἠνέσχετο, τηλικαῦτα καὶ τοσαῦτ' ἔσεσθαι προσδοκῶν ἀγαθά, ἢ ταῦθ' ὡς οὐκ ἔσται λέγοντός τινος, ἢ κατηγοροῦντος τῶν πεπραγμένων τούτοις;».

§27: Εισάγεται η κατηγορία δωροδοκίας. Καλούνται οι δικαστές να συγκρίνουν την αρχική στάση του Αισχίνη προς τον Φίλιππο με την ύστερη, μετά τη Φιλοκράτειο¹³⁹. (Προφανώς ο Δημοσθένης εμμένει μόνο στην εκδοχή της δωροδοκίας και ουδόλως συζητά το ενδεχόμενο¹⁴⁰ να άλλαξε ο Αισχίνης και οι συμπρέσβεις γνώμη διότι έτσι συνέφερε εκείνη τη στιγμή...)

§29: Εισάγεται η περιγραφή των παθημάτων των Φωκέων, παραδοσιακών συμμάχων της Αθήνας.

§31-34: Υπενθυμίζεται το ασυνήθιστο γεγονός πως οι πρεσβευτές δεν τιμήθηκαν απ' τη Βουλή, δείγμα πως η πρεσβεία που υπέγραψε τη Φιλοκράτειο δεν έτυχε ευμενούς υποδοχής –η πόλη ψυχράνθηκε με τους λειτουργούς της. Ο Δημοσθένης ασφαλώς αυτοεξαιρείται απ' την πιθανότητα συνενοχής διότι, με τον ερχομό της πρεσβείας, διαφώνησε με τα πεπραγμένα.

§36-39: Διαβάζεται από τον γραμματέα επιστολή του Φιλίππου όπου «απολογείται» πως τάχα αυτός καθυστέρησε τους πρεσβευτές απ' το να συγκεντρώσουν όλους τους όρκους απ' τους εμπλεκόμενους στη Φιλοκράτειο. Ο Δημοσθένης παρατηρεί (χωρίς ωστόσο καμία απόδειξη) πως πρόκειται για χαλκευμένη από τον Αισχίνη¹⁴¹ επιστολή, όπου τα βάρη ρίχνονται σ' αυτό που δε μπορεί να αποκρούσει τις αιτιάσεις: είναι και απών και ισχυρός¹⁴²!

§44: Η απόδειξη πως οι πρεσβευτές (πλην Δημοσθένη) δεν ήθελαν να σωθούν οι Φωκείς συνάγεται απ' το ότι διατυμπάνιζαν πως εξαιρούνται. Το νόημα είναι πως ενώ αρχικά κανείς δεν αντιλαμβανόταν πως υπάρχει πρόθεση σε βάρος των Φωκέων, οι εξελίξεις συνηγορούν πως οι πρεσβευτές έδρασαν ώστε ο Φίλιππος να έχει χέρια ελεύθερα από συνθήκες γι' αυτούς.

§45-46: Διάλογος που φέρνει πάλι στο προσκήνιο με δραματοποίηση την αντίθεση ρήτορα και φιλομακεδόνων. Σαφείς υπαινιγμοί σε βάρος της Εκκλησίας για στέρηση του λόγου απ' τον Δημοσθένη, ενώ ο Αισχίνης χυδαία απαιτήσε να μην

¹³⁹ Efsthathiou Ath. (2004): 404, σημ. 35, όπου διατυπώνεται η πεποίθηση πως ο Αισχίνης δε δωροδοκήθηκε, ακριβώς ελλείπει επαρκών αποδείξεων.

¹⁴⁰ Η απουσία αποδείξεων είναι βέβαια ενοχλητική, μειώνεται πάντως εάν αποδεχτούμε πως ήταν αγαπητή τακτική στους λογογράφους – ρήτορες η έμφαση στα εικότα, διότι και περισσότερη τέχνη απαιτούσαν αλλά και επέσυραν τον θαυμασμό του ακροατηρίου. Πρβλ. Gagarin M. (2003): 42-8, όπου γίνεται ιστορική αναδρομή στη χρήση εικότων ήδη πριν τον Γοργία.

¹⁴¹ §38: «λέγε δ' αὐτοῖς αὐτὴν τὴν ἐπιστολήν, ἣν ἔγραψε μὲν οὗτος, ἔπεμψε δ' ἐκεῖνος».

¹⁴² §37: «ὄν οὐκ ἐμέλλεθ' ὑμεῖς, οἶμαι, δυνήσεσθαι κολάσαι».

επιδιώξει μελλοντικά να προσποριστεί οφέλη απ' τα θετικά της συνθήκης. Τότε ο Φικλοκράτης είπε την περιβόητη φράση σε βάρος του Δημοσθένη, που ο ίδιος παραθέτει: «μάλ' ὑβριστικῶς 'οὐδέν,' ἔφη, 'θαυμαστόν, ὃ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, μὴ ταῦτ' ἐμοὶ καὶ Δημοσθένει δοκεῖν· οὗτος μὲν γὰρ ὕδωρ, ἐγὼ δ' οἶνον πίνω.' καὶ ὑμεῖς ἐγελάτε». Αξίζει να προσεχθούν οι λεπτές μομφές σε βάρος του πλήθους, τις οποίες ο Δημοσθένης στους συμβουλευτικούς λόγους τις τονίζει περισσότερο.

§47: Λοιδορία¹⁴³ για το ψήφισμα του Φιλοκράτη: παρέδωσαν τους Φωκείς στον Φίλιππο και στους Θηβαίους...

§49: Η τεκμηρίωση για το πώς παγίδευσαν τους Αθηναίους στην υπόθεση των Φωκέων: ο Φιλοκράτης έθεσε την εξής πρόνοια στο ψήφισμα: «ἐὰν δὲ μὴ ποιῶσι Φωκεῖς ἃ δεῖ καὶ παραδιδῶσι τοῖς Ἀμφικτύουσιν τὸ ἱερόν, ὅτι βοηθήσει ὁ δῆμος ὁ Ἀθηναίων ἐπὶ τοὺς διακωλύοντας ταῦτα γίνεσθαι».

§53: Πρόκληση πάθους: η αντίδραση των Φωκέων μόλις πληροφορήθηκαν τι προέβλεπε το ψήφισμα του Φιλοκράτη. Οι ταλαίπωροι είχαν την ψευδαίσθηση πως οι αθηναίοι πρεσβευτές ποτέ δε θα λάμβαναν μέτρα κατά της Φωκίδας...

§55: το πάθος ωθείται στα ύψη με την παρατήρηση πως αιώνια ντροπή θα καλύπτει την Αθήνα που υπέγραψε αυτή τη συνθήκη σε βάρος συμμάχων της με τέτοιο άνθρωπο (=τον Φίλιππο).

§57: ωραία παρένθετη εικόνα της λειτουργίας του Δικαστηρίου: «περὶ ὧν δ' ἂν τις ἀντιλέγη τούτων, ἀναστὰς ἐν τῷ ἔμῳ ὕδατι εἰπάτω». Ας μιλήσει στον δικό μου χρόνο!

§57-60: εδώ οι ημερομηνίες συμβάλλουν στον πένθιμο και δραματικό τόνο της Διήγησης. Η ζωντάνια της προφορικής άθροισης¹⁴⁴ συμβάλλει στην πειθώ: τίποτε δεν είναι προσχεδιασμένο. Ας σημειωθεί η προχειρότητα των αθροίσεων, που υποβάλλει έλλειψη απομνημόνευσης και, άρα, φυσικότητα.

§61: η αιτία της καταστροφής των Φωκέων: όχι επίθεση κατά μέτωπο ή πολιορκία, αλλά τυφλή εμπιστοσύνη στους πρεσβευτές...

¹⁴³ §47: «μόνον οὐκ ὀπίσω τῷ χεῖρε δῆσαντες».

¹⁴⁴ §57-60: «ἐλαφηβολιῶνος ἐνάτη ἐπὶ δέκα ἐγένετο», «τρίτη ἐπὶ δέκα τοῦ σκιροφοριῶνος μηνός», «τῆ ἕκτη ἐπὶ δέκα ἐγένετο τοῦ σκιροφοριῶνος», «ἀπὸ τοίνυν ταύτης πεμπτὰα λογίζομαι», «οὐκοῦν εἰκάς», «ἀπὸ γὰρ τῆς ἕκτης εἰς ταύτην πέμπτη γίγνεται. ὑστέρᾳ τοίνυν δεκάτη, ἐνάτη, ὀγδόη», «τῆ τετράδι φθίνοντος ἠκκλησιάζετε», «πέμπτην εἶναι ταύτην ἡμέραν [ἐλογίζετ'] ἀφ' οὗ γεγόνασιν αἱ σπονδαί. ὀγδόη τοίνυν, ἐβδόμη, ἕκτη, πέμπτη, τετράς· αὐτὸ συμβαίνει εἰς ταύτην εἶναι πέμπτην».

§62-66: Με τρεις συνεχείς αναγνώσεις συνθηκών ο ρήτορας και δημιουργεί ζωηρή εντύπωση αλλά και παίρνει ανάσα, που είναι απαραίτητη σε τόσο εκτεταμένο λόγο.

§65: Έντονο πάθος προκαλείται με την εικόνα της ερήμωσης στους Δελφούς και τους εκτοπισμένους κατοίκους.

§66: Οι πρόγονοι που ανακαλούνται ως πρότυπο, ασφαλώς φέρνουν ρίγη ανατριχίλας: τι θα ψήφιζαν άραγε, αν έρχονταν στη ζωή; Ακόμη και ο φόνος με λιθοβολισμό δε θα προκαλούσε στους παλαιούς την αίσθηση πως μιάνθηκαν εάν τον επέβαλαν σε ανθρώπους σαν αυτούς τους πρέσβεις... Ντροπή, αυτοί (=οι Φωκείς) που κάποτε μας γλίτωσαν να έχουν κακή τύχη εξαιτίας αυτών εδώ (=δε φταίει λοιπόν μόνο ο Αισχίνης, αλλά όλοι οι φιλομακεδόνες πρεσβευτές).

§67-71: Τυχερός ο Φίλιππος και για τις επιτυχίες του και γιατί βρήκε πονηρούς ανθρώπους να πετύχει τους σκοπούς του. Η κατάρα που ο Δημοσθένης ζητά να διαβαστεί δημιουργεί πάθος και φόβο στο κοινό, διότι προφανώς αναφέρεται¹⁴⁵ σε όλους όσους αθετούν τον όρκο και την πίστη τους στο Κράτος¹⁴⁶.

72-82 : Πρόβλεψη της άμυνας του Αισχίνη για τη συμπεριφορά του μετά τη δεύτερη Πρεσβεία.

Υποφορά: ο ρήτορας ακολουθεί τη σκέψη των αντιπάλων του ώστε προκαταβολικά να προϊδεάσει το ακροατήριο υπέρ του και να μην είναι ανυποψίαστο στα λεγόμενα του Αισχίνη. Χαρακτηριστικές φράσεις: §72 «εις τοίνυν τοῦτ' ἀναιδεΐας καὶ τόλμης αὐτὸν ἤξειν ἀκούω», §80 «ἔτι τοίνυν τοιοῦτό τι μέλλειν αὐτὸν ἀκούω λέγειν».

§80: Αν ερωτήσει ο Αισχίνης γιατί δεν τον κατηγορούν οι Φωκείς αλλά ο Δημοσθένης, η απάντηση είναι πως δεν τολμούν για να μην προκαλέσουν έχθρες – άρα ο Δημοσθένης ορθώς μεριμνά για την υπόθεσή τους, που είναι και της Αθήνας υπόθεση.

¹⁴⁵ MacDowell D. (2000): 238.

¹⁴⁶ Eidinow Esth. (2007): 165-90, όπου εκτίθενται τα σχετικά με τις δημόσιες / δικανικές κατάρες στο επίσημο Κράτος.

83-97 : Η θέση της Αθήνας με τις Θερμοπύλες στα χέρια του Φιλίππου και τους Φωκείς κατεστραμμένους.

§84: Απειλή εισβολής: ο ρήτορας προκαλεί φόβο. Οι Φωκείς κρατούσαν τις Θερμοπύλες και, ως σύμμαχοί μας, απασχολούσαν βόρεια από εμάς τους Θηβαίους και τον Φίλιππο. Τώρα ποιος;

§88-91: Υποφορά: ο Αισχίνης θα προσπαθήσει να πλέξει το εγκώμιο της ειρήνης και ίσως αντιτείνει στις εναντίον του κατηγορίες: «Μήπως και τώρα δεν έχουμε 300 τριήρεις και, στο μέλλον, πάλι δε θα τις έχουμε;» Η ενδεδειγμένη στάση, εξηγεί ο ρήτορας, είναι πως μολονότι πράγματι κάποια θέματα πήγαν καλά, ωστόσο η γενική διπλωματική θέση εξασθένησε. Ας σημειωθεί εδώ πως γι' αυτό δεν είναι απαραίτητα υπαίτιοι οι πρεσβευτές, μα η γενική κατάσταση της πόλης.

§92-93: Ο ρήτορας ως διδάσκαλος: με ενθυμήματα υποδεικνύει πώς θα έπρεπε να ερωτούν τον Αισχίνη. Τα φανταστικά¹⁴⁷ αυτά ερωτήματα με τις απαντήσεις τους είναι ιδιαίτερα υποβλητικά, σαν να παριστάμεθα σε σκηνή ανάκρισης.

§95-97: Υποφορά: Ο ρήτορας φοβάται πως ο κατηγορούμενος θ' απολογηθεί για την ειρήνη και όχι για τις κάκιστες συνέπειές της, άρα θα ξεφύγει. Όμως η ειρήνη αποκτήθηκε απ' τους στρατηγούς, ενώ οι (κακοί) όροι της απ' τους πρεσβευτές¹⁴⁸.

98 -130 : Ο Αισχίνης δωροδοκήθηκε από τον Φίλιππο: αποτυχία να καταγγείλει Φίλιππο και Φιλοκράτη.

§98-101: Το χρέος των πολιτικών, ένας Κοινός Τόπος. Η ανεπάρκεια δεν τιμωρείται, φέρει μέσα της την ανοησία, όμως δεν χρίζει ποινής. Η πόλη κανέναν δεν υποχρεώνει να σπεύσει να την υπηρετήσει ως πολιτικός. Εάν έλθει, οι πολίτες τον ακούν ευμενώς και, εφόσον αποτύχει λόγω ανοησίας, δε θα 'πρεπε να τιμωρηθεί αλλά, αν την προδώσει, ο θάνατος είναι η πρέπουσα ποινή.

§109-110: «Κανείς δεν άκουσε τον Αισχίνη να κατηγορεί τον Φίλιππο. Αυτό είναι απόδειξη ενοχής, ότι δηλ. πληρώθηκε». Ασφαλώς η κατηγορία αυτή από τον Δημοσθένη μένει μετέωρη.

¹⁴⁷ §92/3: «ἦν ἡμῖν πόλεμος πρὸς Φίλιππον; ἦν. ἐνταῦθ' ἐγκαλεῖ τις Αἰσχίνην; βούλεται τις τούτου κατηγορεῖν περὶ τῶν ἐν τῷ πολέμῳ πραχθέντων; οὐδὲ εἶς».

¹⁴⁸ §92/3: «εἰρήνη μὲν οὖν δι' ἐκείνους, ἐπικίνδυνος δὲ καὶ σφαλερὰ καὶ ἄπιστος διὰ τούτους γέγονεν δωροδοκήσαντας».

§114-120: Η καταδίκη του Φιλοκράτη για δωροδοκία. Απόδειξη για την προδοσία του ήταν τα πολλά έξοδά του: πουλούσε σάρι, έχτισε σπίτι, διέθετε ξυλεια, άλλαζε χρήματα στις τράπεζες. Κατ' αναλογίαν και ο Αισχίνης έχει δωροδοκηθεί.

Στην κατηγορία κατά του Φιλοκράτη ο Δημοσθένης υποστήριξε πως ασφαλώς και άλλοι πρεσβευτές θα έχουν δωροδοκηθεί, δεν μπορεί μόνο ένας. Προκάλεσε να σηκωθεί όποιος διαφωνεί με τον Φιλοκράτη και να το δηλώσει –για ποικίλους λόγους, κανείς δε διαφοροποιήθηκε. Ο Αισχίνης όμως δεν είχε κάποιον απ' αυτούς τους λόγους. (Εδώ η κατηγορία αδυνατίζει εμφανώς, αφού η απαίτηση να εμφανιστεί ο κατηγορούμενος ένοχος δείχνει βεβαιασμένη: ο Δημοσθένης θεωρεί πως τα γεγονότα από μόνα τους¹⁴⁹ είναι απόδειξη προδοσίας, κι ας μην υπάρχουν μαρτυρίες. Ο καθένας πρέπει ωστόσο να αντιλαμβάνεται πως στην πολιτική, η έκβαση των γεγονότων κάποτε ξεπερνάει τις καλές προθέσεις).

§120: Η πιθανότερη απόδειξη πως ο λόγος εκφωνήθηκε όπως είναι: «ὄς γὰρ ἀγῶνας καινοὺς ὥσπερ δράματα, καὶ τούτους ἀμαρτύρους, πρὸς διαμεμετρημένην τὴν ἡμέραν αἰρεῖς διώκων»¹⁵⁰.

§121-128: Διήγησις, με την περιγραφή της 3^{ης} πρεσβείας. Ο μεν Δημοσθένης αρνήθηκε να συμμετάσχει σε κάτι με το οποίο διαφωνούσε, ενώ ο Αισχίνης προφασίστηκε ασθένεια. Είναι ενδιαφέρουσα η κατηγορία κατά του αντιπάλου: ο Αισχίνης παρέμεινε στην Αθήνα ώστε να μπλοκάρει κάθε τυχόν δική μου ενέργεια που θα παραβίαζε στην Εκκλησία τα ήδη αποφασισθέντα. Στην §127 ωστόσο ο λόγος του ηχεί βαρύτατα καταδικαστικός, με τον Αισχίνη να βαδίζει ως πρεσβευτής σε μία πρεσβεία όπου δεν είχε οριστεί¹⁵¹ και με την εξήγηση που δίνεται: πήγε να απολαύσει τα επίχειρα της προδοσίας του... Η §128 πάντως συνιστά βαρύτατο ηθικό κατηγορητήριο κατά του Αθηναίου πρεσβευτή Αισχίνη που συνέτρωγε στα συμπόσια με τον Φίλιππο και ευχόταν υπέρ των συμφερόντων εκείνου. Ενδιαφέρον είναι πως η αξιολόγηση αφήνεται στον ακροατή, χωρίς επίθετα κ.λπ.

¹⁴⁹ §120: «Καὶ τίς μου καταμαρτυρεῖ, φήσει, δῶρα λαβεῖν; [τοῦτο γάρ ἐστι τὸ λαμπρόν]. τὰ πράγματ', Αἰσχίνη, ἅπερ πιστότατ' ἐστὶν ἀπάντων, καὶ οὐκ ἔνεστ' εἰπεῖν οὐδ' αἰτιάσασθαι ὡς ἢ πεπεισμέν' ἢ χαριζόμενά τῷ ἐστὶ τοιαῦτα».

¹⁵⁰ MacDowell D. (2000): 22, όπου και διαφωνεί με τον Worthington για τη διάρκεια μίας δίκης. Ο πρώτος θεωρεί πως διαρκούσε μόνο μία ημέρα, ο δεύτερος ίσως και παραπάνω. Όπως και να 'χει, φαίνεται πως τέτοια διαμάχη μπορούσε να κάμει το ακροατήριο να ανεχτεί λόγο τόσο εκτεταμένο.

¹⁵¹ Harris, E. M. (1995): 268, όπου απορρίπτεται η κατηγορία ότι ο Αισχίνης δεν εκλέχτηκε ως πρεσβευτής γι' αυτή την πρεσβεία και, άρα, κακώς συμμετέσχε.

131 - 149 : Αναγκαία η τιμωρία του Αισχίνη για να καλύψουν τις απώλειες της Αθήνας και για την εξάλειψη της διαφθοράς.

§132: «*Πώς δεν είναι ντροπή, απ' τη μια...*»: το ενθύμημα ηθικού χαρακτήρα, ώστε να προκαλέσει σύγκριση αντίθετων στάσεων του κοινού της πόλης.

§134: Υποφορά: Ο Αισχίνης θα πει ίσως πως υπάρχει κίνδυνος ν' αρχίσει έχθρα με τον Φίλιππο. Δεν πρέπει η πόλη ωστόσο η πόλη να σκέφτεται πώς θα ευχαριστήσει τον Φίλιππο, αλλά πώς θα τιμωρήσει όσους (=Αισχίνης) την έφεραν στο σημείο αυτό.

§136: Θαυμάσια περιγραφή του λαού, που δείχνει ταυτόχρονα πως αψηφά τις τυχόν επιπτώσεις που θα είχε στην ψυχολογία τους τέτοια ωμή παραδοχή: «*ὁ μὲν δῆμός ἐστιν ἀσταθμητότατον πρᾶγμα τῶν πάντων καὶ ἀσυνθετότατον, ὥσπερ ἐν θαλάττῃ κῦμ' ἀκατάστατον, ὡς ἂν τύχη κινούμενον*».

§137-142: Εάν οι προδότες του Φιλίππου πάθαιναν ό, τι παλαιότερα οι υπέρ του Βασιλέως προδότες, τότε δε θα έδινε χρήματα σε κανέναν –αυτό εννοείται είναι και το συμφέρον της πόλης. Το ιστορικό παράδειγμα των Θηβαίων στηρίζει τα λεγόμενα του Δημοσθένη και αντιθέτει αρνητικά τη στάση των Αθηναίων πρεσβευτών: οι Θηβαίοι πρεσβευτές ως ανιδιοτελή άτομα κέρδισαν την πρόοδο της πόλης τους, που κυριάρχησε χάρη στη συνδρομή του Φιλίππου.

§145-146: Οι Αθηναίοι πρεσβευτές απόλαυσαν υλικά αγαθά (πρβλ. όσα προαναφέρθηκαν στις §114-120) και οι συμφορές των συμμάχων τους έγιναν κέρδος. Η αντίθεση ήθους είναι ισχυρή.

150 -177 : Καθυστέρηση να λάβουν τους όρκους του Φιλίππου κατά τη διάρκεια της Δεύτερης πρεσβείας: λύτρα του Δημοσθένη για τους κρατούμενους απ' την Όλυνθο.

§150-165, Διήγησις: Η καθυστέρηση παρουσιάζεται μαζί με τα αποτελέσματά της: εφόσον έπαιρναν έγκαιρα τον όρκο του Φιλίππου, λόγω δέσμευσης αυτός δε θα κατακτούσε τις θρακικές πόλεις. Εάν αρνούνταν να ορκιστεί, θα ειδοποιούσαν τους Αθηναίους ώστε να είναι υποψιασμένοι για τη δολιότητά του και να μη χαθούν Θερμοπύλες και Φωκίδα. Ο Δημοσθένης παραθέτει και ψήφισμα που ο ίδιος είχε προκαλέσει ώστε οι πρεσβευτές να αναχωρήσουν το συντομότερο. Με ακρίβεια

ημερολογίου παρατίθενται οι ημέρες του ταξιδιού, η καθυστέρηση, η ανταλλαγή όρκων μετά από τρεις μήνες και η παράλειψη από μέρους του Φιλοκράτη της προσθήκης «*Ἀθηναίους καὶ τοὺς Ἀθηναίων συμμάχους*». Επιπλέον επιδεικνύεται καθαρά ποιος ήταν ο στόχος του Φιλίππου: να εγκαταλείψουν οι Αθηναίοι τους Φωκείς.

§166-173: Ο Φίλιππος στέλνει δώρα στους πρεσβευτές, δήθεν φιλοξενίας, ουσιαστικά εξαγοράς. Η ηθική ανωτερότητα του Δημοσθένη τονίζεται αφενός με την άρνησή του να λάβει δώρα, αλλά και απ' την εξαγορά αιχμαλώτων Αθηναίων με δικά του χρήματα. Η αντίθεση είναι προφανής. Ας σημειωθεί πως σε μεγάλο τμήμα του λόγου ο ρήτορας προτιμά την απλή παράθεση των γεγονότων, με αξιολόγηση των αποτελεσμάτων αλλά χωρίς εξάρσεις ή ύβρεις. Με υποφορά απαντάει στην πιθανή ερώτηση του Αισχίνη (§171): αφού Δημοσθένη διαφώνησες με τη Φιλοκράτειο ειρήνη γιατί συμμετέσχες στη Δεύτερη Πρεσβεία για τους όρκους; Ας σημειωθεί πως όντως αυτό το σημείο είναι άξιο προσοχής. Η αιτιολόγηση του Δημοσθένη είναι ίσως παράδοξη: για να μεταφέρει χρήματα εξαγοράς λύτρων στους δυστυχισμένους αιχμαλώτους.

§175-176: Μαρτυρία του Δερκύλου, που καταθέτει πως είδε με τα μάτια του τον Αισχίνη να βγαίνει νύχτα απ' τη σκηνή του Φιλίππου. Τώρα πια ο Δημοσθένης καθυβρίζει τον αντίπαλο¹⁵², κλείνοντας έτσι με επιτυχία, χάρη στην *ἄτεχνον πίστιν*, το Α' μέρος του έργου.

177-181 : Επανάληψη του κατηγορητηρίου.

§178-179: α) Ο Αισχίνης συμβούλευσε την Εκκλησία τα αντίθετα απ' ό, τι έπρεπε. β) Θέλησε τη Φιλοκράτειο και όχι μία συμμαχική ειρήνη, γ) Χρονοτρίβησε με αποτέλεσμα η Αθήνα να μην μπορεί να δράσει στην υπόθεση των Φωκέων και δ) κατά τη διάρκεια της πρεσβείας δωροδοκήθηκε. Το αποτέλεσμα: Οι πολύτιμοι τόποι της Θράκης και της Φωκίδας περιήλθαν στον Φίλιππο. Αυτά τιμώνται με θάνατο.

Πίστις: 182-301

182-191 : Διάγνωση αντεπιχειρημάτων του Αισχίνη.

¹⁵² §175: «ὁ βδελυρὸς καὶ ἀναιδὴς οὔτος!».

§182, Υποφορά: Ο Αισχίνης ίσως αγανακτήσει πως μόνος αυτός απ' τους πρεσβευτές υφίσταται δίωξη. Σ' αυτό σπεύδει ο Δημοσθένης να παρατηρήσει τα καθήκοντα αυτών των αξιωματούχων, τονίζοντας την αξιοποίηση του χρόνου. Σε λογοτεχνική έξαρση παρατηρεί πως ο πρεσβευτής στερείται πολεμικών ή άλλων εργαλείων και διαθέτει μόνο «λόγια και χρόνο». Η σύγκριση Δημοκρατίας και Τυραννίδας που ακολουθεί, καταδεικνύει επιτυχημένα τη λεπτότητα που επιδεικνύει η πρώτη στην επιλογή στελεχών αλλά και στις χρονοβόρες διαδικασίες που, επομένως, απαιτούνται. Όποιος επομένως δεν ανταποκρίνεται έγκαιρα¹⁵³ στον καιρόν, «κλέβει ευκαιρίες».

§189-191, Πολιτική Λοιδωρία: Ο Αισχίνης παρουσιάζεται, εκτός από δωρολήπτης, ως ταπεινός και γελοίος συνδαιτυμόνας. Η σκηνή στο δείπνο και το συμπόσιο όπου φέρεται να αναζητεί το αλάτι και το τραπέζι είναι ταπεινωτικές γι' αυτόν και προκαλούν περιφρόνηση, άρα πάθος, μέσω της επίθεσης στο ήθος.

192 - 240 : Υβριστική επίθεση : η ολύνθια γυναίκα (196 -198) το οικογενειακό υπόβαθρο του Αισχίνη.

§196-198: Στην ενότητα αυτή κυριαρχούν οι επιθέσεις στο ήθος του αντιπάλου. Ο Δημοσθένης ξεκινά με σύγκριση της στάσης του Σάτυρου, παλιότερα πρεσβευτή στον Φίλιππο, που κατόρθωσε να απελευθερώσει αιχμαλωτισμένες κοπέλες, μιλώντας με παρρησία στον Μακεδόνα. Η αντίθεση ζωγραφίζεται έντονα με τη σκηνή σε συμπόσιο στη Μακεδονία, όπου ο Αισχίνης ταπεινώσε¹⁵⁴ και προσέβαλε σεξουαλικά την τιμή μίας Ολύνθιας αιχμάλωτης γυναίκας.

§200, Λοιδωρία¹⁵⁵: Ο Αισχίνης ήταν γραφέας και πουλούσε παράνομα ψηφίσματα για δυο –τρεις δραχμές ήταν τριταγωνιστής σε δραματικά έργα, αυτός που κατηγορήσε τον Τίμαρχο¹⁵⁶ για πορνεία.

¹⁵³ §186: «ὁ δὴ τοὺς χρόνους τούτους ἀναίρων τῆς οἴα παρ' ἡμῖν ἐστι πολιτείας, οὐ χρόνους ἀνήρηκεν οὗτος, οὐ, ἀλλὰ τὰ πράγμαθ' ἀπλῶς ἀφήρηται».

¹⁵⁴ Το επεισόδιο, λόγω της έντονης φόρτισης, υποχρέωσε τον Αισχίνη να το αρνηθεί (Περὶ Παραπρεσβείας §4: «ἐξέστην δ' ἑμαυτοῦ καὶ τὴν αἰτίαν βαρέως ἤνεγκα, ὄθ' ὕβριν καὶ παροινίαν εἰς γυναῖκα ἐλευθέραν καὶ τὸ γένος Ὀλυνθίαν κατηγορεῖ μου».

¹⁵⁵ Ειδικά για τη λοιδωρία κωμικού τύπου ως στοιχείο πειθούς στον Δημοσθένη πρβλ. Harding Ph. (1994): 210-18. Στη N. Worman, (2004): 10-16 προσεγγίζεται η τεχνική των αλληλοκατηγοριῶν απ' την ηχητική πλευρά, του στόματος και των φθόγγων. Στον Halliwell St. (2008): 227-8, συζητείται η σύγκρουση των δύο αντιπάλων στα πλαίσια της θεατρικότητας.

§201-209: Ο λόγος επανέρχεται στην πρεσβεία και με υποφορά προσπαθεί να αχρηστεύσει τυχόν μελλοντικές επιθέσεις στο πρόσωπό του, αφού κι αυτός έλαβε μέρος στην πρεσβεία. Η γενική θέση είναι πως ο ίδιος βεβαίως δε χρηματίστηκε.

§211-212: Επιχειρηματολογία ουσίας, από τις λίγες που υπάρχουν στον λόγο: Ενώ ο Δημοσθένης ήθελε να παρουσιαστεί στους λογιστές¹⁵⁷ και να ελεγχθεί (οικονομικά καταρχήν) για τη δεύτερη πρεσβεία, ο Αισχίνης πήγε στους λογιστές με μάρτυρες και επέμενε πως δεν υπήρχε λόγος για δεύτερον έλεγχο, αφού αρκούσε αυτός της πρώτης πρεσβείας –δείγμα πως φοβόταν την εὔθυνα και για τον εαυτό του. Εννοείται πως στην πραγματικότητα φοβόταν τα αποτελέσματα της 2^{ης} πρεσβείας, που πολιτικά ήταν καταστροφικά. Ας σημειωθεί η διαύγεια και η λογική ακολουθία του επιχειρήματος.

§216: *«μηδέ γ' εἰ καλὸν καὶ μέγ' οὗτος φθέγγεται, μηδ' εἰ φαῦλον ἐγώ»:* Ο ρήτορας υποβιβάζει τον εαυτό του έναντι του αντιπάλου του. Παρόλο που ίσως ο Αισχίνης να είχε καλύτερη άρθρωση και ορθοφωνία, πρέπει να θεωρήσουμε πως ο Δημοσθένης επίτηδες αποσκοπεί να εμφανιστεί αδύναμος μεν σωματικά, αλλά ισχυρός ηθικά.

§221, Υποφορά: Για ποιους λόγους ο Δημοσθένης θα κατηγορούσε τον Αισχίνη; Όχι για προσωπική έχθρα. Ασφαλώς όχι για χρήματα (ως εκβιαστής). Τέτοια χρήματα πήρε ο κατηγορούμενος απ' τον Φίλιππο. Ακολουθως συγκρίνεται η ηθική συμπεριφορά του Δημοσθένη σε σχέση με τους συμπρέσβεις του. Με απελπισία σημειώνεται πως η υπόθεση της Φιλοκρατείου προκάλεσε στον Δημοσθένη κακό όνομα: άνθρωποι που τον γνώριζαν τώρα προσποιούνται πως δεν τον βλέπουν (§225, ο Πυθοκλής).

§229-240, Λοιδωρία: Εξευτελίζεται ο Φρύνων, ένας απ' τους δέκα πρεσβευτές, πως έστειλε στον Φίλιππο τον άνηβο γιο του. Εννοείται πως η κατηγορία είναι βαρύτατη, διότι πρόκειται για εκπόρνευση του ίδιου του παιδιού του. Ο Δημοσθένης κάλεσε μάρτυρες γι' αυτό (§233). Μικρότερης έντασης στις παραγράφους αυτές είναι η σύγκριση της στάσης Δημοσθένη – Αισχίνη: ο ένας εξαγόραζε και λύτρωνε αιχμάλωτους Αθηναίους, ο άλλος αγόραζε πόρνες και

¹⁵⁶ Ο Δημοσθένης δεν μπορεί να συγχωρέσει τον Αισχίνη που του ξεγλίστρησε στην πρώτη δίκη (346 π. Χ.) και τον κατηγορεί, αν και συγκαλυμμένα, για πορνεία.

¹⁵⁷ Macdowell D. M. (2003⁴): 262/4.

ψάρια¹⁵⁸. Γενικά η επίκληση ήθους / πάθους κυριαρχεί. Ανάξια λόγου πινελιά στην οικογενειακή απαξίωση του Αισχίνη –θα ακολουθήσουν και άλλες– είναι η μομφή πως δεν άξιζε στην οικογένειά του να έχει στρατηγούς και πρεσβευτές, διότι τ' αδέρφια του¹⁵⁹ ζωγράφιζαν «αλαβάστρινες κοσμηματοθήκες και τα τύμπανα» (§ 237).

§232: Η απόφαση των δικαστών θα έχει αντίκτυπο στη μελλοντική συμπεριφορά των πρεσβευτών του αθηναϊκού Κράτους. Πρόκειται βέβαια όχι για δεδικασμένο, αλλά για μία ηθική στάση του συνόλου που θα αποδείξει πώς εφαρμόζεται ο Νόμος και πώς επιδιώκεται το δημόσιο συμφέρον στην πόλη. Πρόκειται για ηθικό εκβιασμό.

241-257 : Δίωξη του Αισχίνη από τον Τίμαρχο· παραπομπές σε ποιητές.

§240: Επικρίνεται για πολλοστή φορά η στάση του Αισχίνη έναντι του Τιμάρχου, που υπονοείται πως άδικα κατηγορήθηκε¹⁶⁰. Μάλιστα προβάλλεται η ιδέα πως ο Τίμαρχος κατηγορήθηκε απ' τον Αισχίνη για να μην αποκαλυφθούν οι πράξεις του –που είναι ορθό¹⁶¹.

§243-245: Παρατίθενται ποιήματα του Αισχύλου που παρέθετε ο Αισχίνης. Ο Δημοσθένης αντιστρέφει έννοιες απ' τα ποιήματα, όπως η φήμη, για να υπονοήσει πως αυτή στρέφεται τώρα κατά του αντιπάλου του.

Εφεξής θα χρησιμοποιηθούν ποιητικά αποσπάσματα, ώστε να φανεί πως ο Αισχίνης δεν ακολούθησε τα υψηλά πρότυπα της Τέχνης και απέτυχε να μιμηθεί τους μεγάλους δασκάλους¹⁶² της πόλης. Επειδή μοιάζει σαν φιλολογική μονομαχία, εικάζουμε πως η αμοιβαία αντιπάθεια των δύο ανδρών τούς ωθούσε ώστε να συγκρούονται και σε αυτό το επίπεδο, προσπαθώντας να επιδείξουν την υψηλή τους παιδεία. Όμοια χωρία απαντώνται στον Αισχίνη και στον Λυκούργο. Η μακροσκελής μορφή του λόγου ασφαλώς επιτρέπει τέτοιους πλαδαρούς πλατειασμούς.

¹⁵⁸ §229: «πόρνας ἠγόραζε καὶ ἰχθῦς περιών».

¹⁵⁹ Βολονάκη Ελ. (2014^b): 167-199, με αναφορές σε περιπτώσεις λαιμοδωρίας λόγω καταγωγής.

¹⁶⁰ §242: «τότε δ', ἠνίκ' ἐκέϊνον ἔκρινες, ἐξῆν σοὶ κατηγορεῖν καὶ λέγειν ὃ τι ἐβούλου».

¹⁶¹ §240: «ὄς γὰρ ᾠήθης χρῆναι τὸν φανερόν τι ποιῆσαι βουλευθέντα τῶν σοὶ πεπρεσβευμένων τηλικαύτη καὶ τοιαύτη συμφορᾷ περιβαλεῖν, δῆλον ὅτι δεινὸν ἂν τι παθεῖν σαυτὸν ἤλιπες, εἰ πύθοινθ' οὔτοι τὰ πεπραγμένα σοι». Το ενθύμημα είναι και λογικό και ορθό. Ο Αισχίνης έβγαλε τον Τίμαρχο απ' τη μέση με τη δίκη του 346 π.Χ.

¹⁶² O Chr. Carey (1994), 37, απαριθμεί στα μέσα πειθούς και αυτή την τεχνική, της επίκλησης στην αυθεντία.

§247-248: Θαυμάσιο χωρίο, που αποδεικνύει την πρόσληψη του σοφόκλειου κειμένου στον 4^ο αι. Καταρχάς υπάρχουν ελάχιστες διαφορές με το κείμενο της Αντιγόνης, παρήγορη διαπίστωση για το επίπεδο διατήρησης της χειρόγραφης παράδοσης. Δευτερευόντως αντιλαμβανόμαστε την εκτίμηση που έτρεφαν στην *Αντιγόνη* ως έργο ήδη έναν αιώνα μετά. Από ρητορικής απόψεως ο Δημοσθένης επικαλείται την αυθεντία του Σοφοκλή¹⁶³ (Κοινός Τόπος) και κατακρίνει τον Αισχίνη πως δεν κατάλαβε –αν και θεατράνθρωπος– τα βαθύτερα μηνύματα πατριδολατρίας του έργου.

§251: Ο Αισχίνης επαινώντας τους παλιούς ρήτορες είχε πει¹⁶⁴ πως από σεμνότητα μιλούσαν με κρυμμένο το χέρι, απόδειξη το άγαλμα του Σόλωνα στη Σαλαμίνα. Ο Δημοσθένης τον διαψεύδει και σε αυτό, τονίζοντας πως το άγαλμα δεν είναι τοποθετημένο ούτε 50 χρόνια, άρα ο Αισχίνης φέρει εσφαλμένα πρότυπα. Οπωσδήποτε απέτυχε να μιμηθεί τον νομοθέτη μη κρατώντας κλειστό το χέρι του στις δωροδοκίες... (§255). Σκοπός όλων αυτών των χωρίων είναι η λαιμοδείξια.

§255: Ο Αισχίνης έβαλε στο κεφάλι¹⁶⁵ καπελάκι (!) και ειρωνεύεται εδώ και κει τον Δημοσθένη. Αυτός τώρα απαντά με μία ελεγεία του Σόλωνα για το πώς οι κακοί άνθρωποι φθείρουν την πόλη και πώς η Ευνομία, όταν βρίσκεται στον θρόνο, επιφέρει την αρμονία (Κοινός Τόπος).

258 -287 : Η διαφθορά σε όλη την Ελλάδα: όφελος από την καταδίκη του Αισχίνη και το προηγούμενο που θα αποτελέσει.

§259-267: Οι άρχοντες στην Ελλάδα βαφτίζουν την υποταγή στον Φίλιππο ελευθερία. Συμβαίνει στην Πελοπόννησο, (Ηλιδα, Αρκαδία, Άργος), αλλά και στην Ολυνθο. Ο ρήτορας εκθέτει αναλυτικά τα συμβάντα εκεί (§263-267) και το καταδικαστικό ψήφισμα των Αθηναίων σε βάρος των πολιτικών που πρόδωσαν.

¹⁶³ Ο Η. Yunis (2003), 420, θυμίζει πως εκτός του Λυκούργου και των δύο αντιπάλων -Αισχίνη και Δημοσθένη- παραπλήσια είναι η τακτική των αμερικανών πολιτικών στις μέρες μας να χρησιμοποιούν χωρία από τη Βίβλο.

¹⁶⁴ Κατά Τιμάρχου §25: «Και οὕτως ἦσαν σώφρονες οἱ ἀρχαῖοι ἐκεῖνοι ρήτορες, ὁ Περικλῆς καὶ ὁ Θεμιστοκλῆς καὶ ὁ Ἀριστείδης, ὁ τὴν ἀνόμιον ἔχων ἐπωνυμίαν Τιμάρχῳ τουταῖ, ὥστε ὁ νυνὶ πάντες ἐν ἔθει πρᾶττομεν, τὸ τὴν χεῖρα ἔξω ἔχοντες λέγειν, τότε τοῦτο θρασὺ τι ἐδόκει εἶναι καὶ εὐλαβοῦντο αὐτὸ πρᾶττειν».

¹⁶⁵ Το φιλολογικό πρόβλημα πραγματεύεται ο MacDowell D. (2000): 311-2.

§268-279, Ιστορικά παραδείγματα: Οι πρόγονοι των Αθηναίων καταδίκασαν με ψήφισμα τον Άρθμιο από τη Ζέλεια γιατί έφερε στην Ελλάδα χρυσάφι περσικό, ήταν δηλ. προδότης στον Μ. Βασιλέα. Ο ρήτορας επιδιώκει το πάθος. Ακολουθεί η περίπτωση του Καλλία, γιου του Ιππονίκου, δημιουργού της ομώνυμης συνθήκης (449 π.Χ.). Οι Αθηναίοι του επέβαλαν πρόστιμο 50 τάλαντα, επειδή υποψιάστηκαν πως είχε δωροδοκηθεί. Βεβαίως υπενθυμίζεται πως ένας πρεσβευτής θα έπρεπε να είναι δίκαιος και αδιάφθορος. Τελευταίο παράδειγμα η καταδίκη σε θάνατο του Επικράτη¹⁶⁶.

§278: Ενώ προηγουμένως πρέσβεις καταδικάστηκαν για πλημμελή εκτέλεση των καθηκόντων τους, έτσι και εδώ πρέπει να γίνει το ίδιο. Παρατίθεται¹⁶⁷ το ψήφισμα του αθηναϊκού δήμου με τις εντολές προς τους πρέσβεις και οι αντίστοιχες παραλήψεις.

§280-281, Ενθύμημα: Οι Αθηναίοι τιμώρησαν τόσους και τόσους γόνους ισχυρότατων οικογενειών, δε θα τιμωρήσουν το γιο άσημων¹⁶⁸;

§283-287: Επαναφορά στον Τίμαρχο, για τον οποίο διαβάζεται και ψήφισμα που εκείνος πρότεινε, να εκτελείται όποιος έστελνε προς τον Φίλιππο όπλα ή εξαρτήματα για τριήρεις. Σύγκριση ήθους, αλλά και ολοκληρωτικός πόλεμος ώστε να ξεπλυθεί από τον Δημοσθένη η αίσθηση της ήττας στον *Κατὰ Τιμάρχου*. Δεν είναι ακριβώς θέμα εγωισμού: εφόσον ο Τίμαρχος αποκατασταθεί ηθικά, όπως επιχειρεί επανειλημμένα ο Δημοσθένης, στερείται απ' τον Αισχίνη βασικό επιχείρημα περί έλλειψης ηθικής στον δημοσθενικό κύκλο.

288 -301 : Επίθεση κατά του Εύβουλου, κύριου υποστηρικτή του Αισχίνη.

§288, Πάθος: Ξεπεσμός της πόλης, της οποίας παλαιότερα οι Έλληνες παρατηρούσαν τις αποφάσεις, ενώ τώρα οι Αθηναίοι κοιτούν¹⁶⁹ τι αποφασίζει η Αμφικτιονία, οι Αρκάδες κ.λπ.

¹⁶⁶ Το 392 π.Χ., σύμφωνα με τον MacDowell D. (2000): 322-23. Το κείμενο παραδίδεται σε πάπυρο απ' τον Δίδυμο, έκδοση H. Diels – W. Schubart (1904): *Didymos Kommentar zu Demosthenes*. Berlin.

¹⁶⁷ §278: «Αθηναίοις καὶ τοῖς Ἀθηναίων συμμάχοις, τοὺς ἄρχοντας ὀρκοῦν τοὺς ἐν ταῖς πόλεσιν, οὐδαμοῦ μόνους ἐντυγχάνειν Φίλιππῳ».

¹⁶⁸ Το *επάγγελμα* του δασκαλάκου πατέρα του Αισχίνη δεν το υπολήπτεται και πολύ ο Δημοσθένης. Για δε τη μητέρα του υπονοεί πως έφτιαχνε θρησκευτικούς ομίλους –κάτι που προκάλεσε τη θανατική καταδίκη άλλης ιέρειας: «τὸν δ' Ἀτρομήτου τοῦ γραμματιστοῦ καὶ Γλαυκοθέας τῆς τοὺς θιάσους συναγωγῆς, ἐφ' οἷς ἕτερα τέθνηκεν ἰέρεια».

¹⁶⁹ «σκοποῦντες καὶ ὠτακουστοῦντες».

§290-2: Ευθεία επίθεση στον Εύβουλο, που κατά τα φαινόμενα υποστήριξε στη δίκη τον Αισχίνη¹⁷⁰.

§297-299: Διαβάζεται μαντεία που λέει πως πρέπει να ενεργούν έτσι που οι εχθροί τους να λυφούνται. Το ενθύμημα που υποβάλλει ο Δημοσθένης στους δικαστές είναι: με ποια απόφασή σας πιστεύετε πως ο Φίλιππος θα χαιρόταν;

302 - 314: Μετακύλιση του Αισχίνη από πιστό πολίτη σε προδότη (πρβλ. 9-16).

§302-306: Η παλινωδία του Αισχίνη, ενώ ήταν φανατικός αντιμακεδόνας. Περιγράφονται οι φωνές και το πάθος του, ακόμη και μια συγκινητική σκηνή με 30 αιχμαλώτους που απελευθέρωσε ο Φίλιππος, κάτι που προκάλεσε δάκρυα στον Αισχίνη για τις συμφορές της Ελλάδας. Προκαλείται έντονο πάθος, πόσο μάλιστα που πολλοί στο ακροατήριο θα θυμούνταν τη παλαιότερη συμπεριφορά του. Οι λεπτομέρειες σήμερα για μας δείχνουν ασαφείς, ήταν ωστόσο απόλυτα κατανοητές για τον Αθηναίο του 4^{ου} αι.

§309: Λοιδωρία σε βάρος του Φιλοκράτη, που έφερε ολύνθιες γυναίκες στην Αθήνα, προφανώς ως δούλες προς εκμετάλλευση ή προσωπική χρήση («έφ' ὕβρει»). Ο Φιλοκράτης είναι τόσο διαβόητος για την προσωπική του ζωή, ώστε ο Δημοσθένης ισχυρίζεται πως και μόνο εάν ειπωθεί «έφερε γυναίκες ο Φιλοκράτης»¹⁷¹, οι πάντες θα καταλάβουν τι εννοεί.

§310, Υποφορά: για πρώτη φορά τίθεται η πιθανότητα να έλθει η οικογένεια του Αισχίνη και να κλαίγεται για τον πατέρα¹⁷². Οι δικαστές ας θυμούνται τα παιδιά των συμμάχων που περιφέρονται φτωχά αλλά και τα δικά τους, «που τους στέρησαν τις ελπίδες».

§313-4, Λοιδωρία: Ο Αισχίνης καθυβρίζεται στο τέλος της ενότητας: στραβοκέφαλος (ὦ κακὴ κεφαλῆ), όψιμος κτηματίας, αυτός που ήταν απλός

¹⁷⁰ Ο Αισχίνης στον Περί Παραπροσβείας 184 καλεί όντως τον Εύβουλο: «παρακαλῶ δὲ Εὐβουλον μὲν ἐκ τῶν πολιτικῶν καὶ σωφρόνων ἀνδρῶν συνήγορον». Ομοίως ανέμενε ο Δημοσθένης να υποστηρίξει ο Εύβουλος τον Μειδία στον ομώνυμο λόγο, πρβλ. §205-7.

¹⁷¹ §309: «Φιλοκράτης γυναῖκας ἤγαγε». Ο MacDowell D. (2000): 340-1, δεν πιστεύει πως πρόκειται για κάτι άξιο μομφής, αλλά για οικογένεια που ο Φιλοκράτης φιλοξενούσε.

¹⁷² §310: «καὶ τὰ παιδί' ἴσως παράξει κἀναβιβᾶται».

γραμματέας, με σηκωμένη μύτη αυτός που πριν ήταν μετριόφρων, με επιτηδευμένη ενδυμασία¹⁷³, ένας που προσκυνούσε τους βουλευτές..!

315-331 : Το σχέδιο του Φιλίππου να προσλάβει προδότες για να εξαπατήσει την Αθήνα επανάληψη της βασικής αφήγησης από την πλευρά του Φιλίππου.

Διήγησις. Ο Δημοσθένης παραθέτει αναλυτικά όλη την κατηγορία κατά του Αισχίνη, που συνίσταται στο ότι υπηρέτησε τα πολιτικά σχέδια του Φιλίππου. Βεβαίως αυτό από μόνο του δε συνιστά απόδειξη –μόνη μομφή για τον Αισχίνη μπορεί να θεωρηθεί η αλλαγή στάσης έναντι των Μακεδόνων.

332-336 : Απώλειες της Αθήνας που προκλήθηκαν από τον Αισχίνη (πρβλ. 83-97).

§332, Υποφορά: Εάν ο Αισχίνης κατηγορήσει τον στρατηγό Χάρη¹⁷⁴, ας λάβουν υπόψη τους οι δικαστές πως δε φταίνε οι στρατηγοί για την παρούσα κατάσταση των πολιτικών. Ακολουθεί καταλεπτώς η 4πλη κατηγορία κατά του Αισχίνη, όπως έχει ήδη επαναληφθεί, πρβλ §178.

§334: Με ρητορικές ερωτήσεις παρατίθενται οι περιοχές που χάθηκαν εξαιτίας του Αισχίνη και όχι των στρατηγών, τους οποίους πιθανόν επιχειρήσει να κατηγορήσει. Ασφαλώς προκαλείται στο ακροατήριο πάθος, λόγω οργής.

337-340 : Αγνοήστε τον λόγο του Αισχίνη και την απατηλή φωνή του.

§337: Ήθος-Πάθος, προκαλούμενο απ' τη Λοιδορία: τον ηθοποιό που σφύριζαν¹⁷⁵ ως ακροατές και τον πετούσαν έξω απ' τα θέατρα (!), δεν πρέπει τώρα, επειδή έχει ωραία φωνή, να τον αθωώσουν.

¹⁷³ §314: «καὶ διὰ τῆς ἀγορᾶς πορεύεται θοιμάτιον καθείς ἄχρι τῶν σφυρῶν, ἴσα βαίνων Πυθοκλεῖ, τὰς γνάθους φυσῶν, ...ὁ τέως προσκυνῶν τὴν θόλον». Η λέξη *θόλος* πολύ παραστατικότερη και υποβλητικότερη από κάθε σύγχρονη μετάφραση!

¹⁷⁴ Ο Αθηναίος στρατηγός που επιχειρήσει ανεπιτυχώς να σώσει την Όλυνθο. Ο Χάρης φέρεται την περίοδο εκείνη και επικεφαλής μισθοφορικών στρατευμάτων.

¹⁷⁵ *Περὶ τοῦ Στεφάνου*, §262: «ἐτριταγωνίστεις, σῦκα καὶ βότρυς καὶ ἐλάας συλλέγων ὥσπερ ὀπωρώνης ἐκ τῶν ἀλλοτριῶν χωρίων, πλείω λαμβάνων ἀπὸ τούτων ἢ τῶν ἀγώνων».

§339, Κοινός Τόπος: να χαίρεστε με τη ρητορική δεινότητα ή την καλή φωνή σε άτομο ηθικό, σε διεφθαρμένο όμως να είστε εχθρικοί και δύσπιστοι, διότι: «πονηρία δυνάμεως δόξαν εὐρομένη παρ' ὑμῶν ἐπὶ τὴν πόλιν ἐστίν».

341-343 : **Συμπέρασμα** : η ανάγκη να τον καταδικάσουν βάσει πραγματικών και ηθικών δεδομένων.

Κλείνοντας αυτό το μέρος, διαπιστώνουμε πλήρη απόκλιση απ' τα καθιερωμένα από άποψη δομής, διότι ελλείπουν οι πίστεις, τις οποίες αναπληρώνει η διήγηση. Αυτή περιέχει τακτικές όπως πάθος και ήθος, αλλά και προσωπική επίθεση – λοιδορία. Δεν είναι αυτά ασυνήθη στην πολιτική ούτε στη δικανική ρητορεία. Αξιοσημείωτη είναι προπαντός η συγκάλυψη της αδυναμίας να αποδειχτούν οι κατηγορίες περί προδοσίας και δωροδοκίας, με την εστίαση στα αποτελέσματα της πολιτικής – στρατιωτικής επικράτησης του Φιλίππου. Στην πραγματικότητα η ρητορεία ποτέ δεν ισχυρίστηκε πως ακολουθεί την τυπική αριστοτελική Λογική, άρα δεν οφείλει να τηρεί τους κανόνες της σχετικά με το αναγκαίο και επαρκές αίτιο. Παραπλανώντας το ακροατήριο, ο Δημοσθένης δεν το ενημερώνει -όπως θα όφειλε- για τους πραγματικούς λόγους επικράτησης του Φιλίππου. Άλλες φορές ωστόσο ακολούθησε διαφορετική στάση, επικρίνοντας –όπως στους Ολυμπιακούς- το αθηναϊκό κοινό για την ολιγωρία ή αμεριμνησία του, προβάλλοντας ταυτόχρονα τα εξαιρετα πλεονεκτήματα που διέθετε ως ηγέτης ο Φίλιππος. Απλούστερα, η προδοσία από μόνη της δεν αρκεί ώστε ένα Κράτος να πετύχει τους στόχους του, αλλά χρειάζεται και μία περίσσια ενέργειας που ασφαλώς ο Φίλιππος επέδειξε.

5.4. Υφολογικά - Σχήματα Λόγου

§ 4. «έμοι»: Στον Λόγο απαντάται 24 συνολικά φορές, ενώ, όπως ήδη έχει σημειωθεί, η μεγαλύτερη συχνότητα απαντάται στον *Περὶ Στεφάνου* (41 φορές). Αντίστοιχα, το *ἐγὼ* το βρίσκουμε 76 φορές, με κορύφωση πάλι τον *Περὶ Στεφάνου* (110 φορές).

§ 10-11. «ἔστι τοίνυν οὗτος...παρὰ Φιλίππου»: οι 2 παράγραφοι αποτελούνται από μία περίοδο λόγου (103 συνεχόμενες λέξεις)!

§ 14. «καὶ τοῖς ῥήμασιν οἶμαι τοῖς αὐτοῖς οἷσπερ οὗτος εἶπεν ἐν ὑμῖν ἀπομνημονεύσειν...»: ο ευθύς λόγος θα είναι συνήθης στον λόγο. Εδώ πρόκειται για έμμεσο ευθύ λόγο, όπου –υποτίθεται – μεταφέρονται αυτούσια τα λόγια του Αισχίνη.

§ 19. «καὶ πρὸς Διὸς καὶ θεῶν»: μία σειρά από αναφωνήσεις αρχίζει έτσι.

§ 23. «καὶ παραστάς ὁ μὲν ἔνθεν, ὁ δ' ἔνθεν, οὕτωσὶ καὶ Φιλοκράτης, ἐβόων, ἐξέκρουόν με, τελευτῶντες ἐγλεύαζον. ὑμεῖς δ' ἐγέλατε, καὶ οὐτ' ἀκούειν ἠθέλετ' οὔτε πιστεύειν ἐβούλεσθ' ἄλλα»: ασύνδετο με επιμονή στα ῥήματα, ώστε να δοθεί έμφαση στις προσβλητικές πράξεις.

§ 24. «νῆ τοὺς θεοὺς»: πρβλ. ανωτέρω.

§ 25. «εἶτα τότ' οὐκ ἔλεγες παραχρῆμα ταῦτ' οὐδ' ἐδίδασκες ἡμᾶς;»: διάλογοι φανταστικοί, για να δημιουργηθεί ζωντάνια.

§ 39. «Ἀκούετ', ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τῆς ἐπιστολῆς, ὡς καλὴ καὶ φιλόανθρωπος»: ειρωνεία.

§ 43. «...τί οὐ γέγονεν; εἰ δὲ παρὰ τὸ προαισθέσθαι κεκόλυται, τίς ὁ ἐκκλήσας; οὐχ οὗτος;»: οι ερωτήσεις αποτελούν βασικό στοιχείο αμεσότητας και πειθούς σ' αυτόν τον λόγο.

§ 45. Διάλογος απ' το Βουλευτήριο, μεταξύ Δημοσθένη και πλήθους, με απαντήσεις του Αισχίνη. Χαρακτηριστικό τους η συντομία.

§ 46. «οὗτος μὲν γὰρ ὕδωρ, ἐγὼ δ' οἶνον πίνω»: αντίθεση με σκοπό τη λοιδορία, αλλά ο Δημοσθένης τη χρησιμοποιεί έτσι που επιστρέφεται κατά του Φιλοκράτη.

§ 53. «οὗτοι πιστεύειν ὑπήχθησαν. διὰ τί; ὅτι ἠγοῦντο»: ρητορική ερώτηση με σκοπό την προώθηση της σκέψης του Δημοσθένη.

§ 57. «Ἴνα δ' εἰδῆτε σαφῶς ...τοὺς χρόνους ὑμῖν λογιῶμαι ...περὶ ὧν δ' ἂν τις ἀντιλέγη τούτων, ἀναστάς ἐν τῷ ἐμῷ ὕδατι εἰπάτω»: η αποφασιστικότητα και αυτοπεποίθηση εκφράζεται μέσω της οριστικής· ο υποθετικός λόγος προκαλεί τους τυχόν αντιπάλους: ας λάβουν τον χρόνο του ρήτορα και ας απαντήσουν.

§ 62. «*Ἄ μὲν τοίνυν ὑπῆρχε παρ' ὑμῶν αὐτοῖς, ταῦτ' ἐστί, φιλία, συμμαχία, βοήθεια*»: ασύνδετο.

§ 65. «*...ὄρᾶν ταῦτα, οἰκίας κατεσκαμμένας, τείχη περιηρημένα, χώραν ἔρημον τῶν ἐν ἡλικία, γυναῖα δὲ καὶ παιδάρι' ὀλίγα καὶ πρεσβύτας ἀνθρώπους οἰκτρούς*»: ασύνδετο που σωρευτικά προκαλεί συναισθήματα οργῆς.

§ 66. «*τίν' ἂν οὖν οἴεσθ'...ψῆφον ἢ γνώμην θέσθαι; πῶς γὰρ οὐκ αἰσχρόν...; τίς οὖν ὁ τούτων αἴτιος; τίς ὁ ταῦτα φενακίσας; οὐχ οὗτος*»; ρητορικές ερωτήσεις.

§ 72. «*Εἰς τοίνυν τοῦτ' ἀναιδείας καὶ τόλμης αὐτὸν ἤζειν ἀκούω, ὥστε...*»: η έκφραση χαρακτηριστική για πρόκληση αγανάκτησης. Και το συμπέρασμα: «*ἔστι δὲ ταῦτα γέλωσ, μᾶλλον δ' ἀναισχυντία*».

§ 76. «*...οὗτος ἀπήγγειλε τὰ ψευδῆ, ὑμεῖς ἐπιστεύσατε, οἱ Φωκεῖς ἐπύθοντο, ἐνέδωκαν ἑαυτούς, ἀπόλοντο*»: το ασύνδετο ποτέ δεν τίθεται τυχαία, αλλά συμπυκνώνει δραματικά το περιεχόμενο.

§ 82. «*τοῦτο γὰρ εἰσι πρεσβείας εὐθυναί, τί πέπρακται; τί ἀπήγγειλας; εἰ μὲν ἀληθῆ, σώζου· εἰ δὲ ψευδῆ, δίκην δός. εἰ δὲ μὴ πάρεισι Φωκεῖς, τί τοῦτο; οὕτω γὰρ διέθηκας αὐτούς, οἶμαι, τὸ μέρος σύ, ὥστε...*»: ο διάλογος χαρακτηριστικός της καθημερινῆς ζωῆς, αλλά και με ὑφος ανακριτικό –ελεγκτικό.

§ 92. «*ἦν ἡμῖν πόλεμος πρὸς Φίλιππον; ἦν. ἐγκαλεῖ...; βούλεται τις κατηγορεῖν ; οὐδὲ εἷς*»: οι ερωτήσεις και οι απαντήσεις (από έναν υποτιθέμενο συνομιλητή) λειτουργούν ὁπως και στην §82.

§ 98. «*ἀβελτερία εὐήθεια ἄγνοια*»: μορφές νοητικής ή γνωστικής ανεπάρκειας. Η πρώτη είναι βαρύτερη.

§ 109. «*ἄπιστος, γόης, πονηρός*»: ποτέ ο Δημοσθένης δε φείσθηκε επιθέτων για τον Φίλιππο.

§ 118. «*πέπρακεν ἑαυτὸν καὶ μεμισθάρνηκεν*»: οι παρακείμενοι επιτείνουν το αίσθημα πως ο αντίπαλος είναι εξωνημένος.

§ 128. «*καὶ ὄπλοις ἀπολωλόσιν ἠὔχετ' ἐκεῖνος, καὶ συνεστεφανοῦτο καὶ συνεπαιώνιζεν Φιλίππῳ καὶ φιλοτησίας προὔπινεν*»: παρήχηση του λ, σ, φ.

§ 136. «*ὁ μὲν δῆμὸς ἐστὶν ἀσταθμητότατον πρᾶγμα καὶ ἀσυνθετότατον, ...κῶμ' ἀκατάστατον, ὡς ἂν τύχη κινούμενον*»: παρήχηση του τ, υπερθετικοί για ἔμφαση.

§ 146. «*καίτοι πῶς οὐ δεινόν, τὰς συμφορὰς προσόδους τοῖς πρέσβεσι γεγενῆσθαι, καὶ τὴν αὐτὴν εἰρήνην τῶν μὲν συμμάχων ὄλεθρον, τῶν δὲ κτημάτων ἀπόστασιν, ἀντὶ δὲ δόξης αἰσχύνην γεγενῆσθαι, τῶν δὲ πρέσβεων τοῖς κατὰ τῆς πόλεως ταῦτα πράξασι*

προσόδους, εὐπορίας, κτήματα, πλοῦτον ἀντὶ τῶν ἐσχάτων ἀποριῶν εἰργάσθαι;»: ασύνδετο.

§ 165. «τὴν αὐτὴν ὁδὸν ἠνίκα μὲν σπεύδειν ὑπὲρ ὑμῶν ἔδει καθήμενοι, ὅτε δ' οὐδὲ βαδίζειν προσῆκε πρὶν ἔλθειν τὸν κήρυκα ἐπειγόμενοι»: ομοιοτέλετο και ἀντίθεση των ρηματικῶν – ἀπαρεμφατικῶν τύπων.

§ 174. «Φέρε Φιλοκράτει θεάσασθε φανερότερα Φωκέας ἀπέφηναν ψήφισμα ψήφισμ' ἐφ' ᾧ πρεσβεύοντες Φιλίππῳ γραφεῖσαν ἀπεψηφίσαντο»: παρηγήσεις, με ἐπίκεντρο το φ (λόγω του ψηφίσματος).

§ 178. «ἐπέδειξ' αἴτιον γεγενημένον συμβουλεύσαντ' ἀντειπόντ' συνηγορήσαντα, κατατρίψαντα, εἰργασμένον, προδεδωκότα, πεπρακότα, ἔχοντα, ἐλλειλοπότα. οὐκοῦν ταῦθ' ὑπεσχόμην ἐν ἀρχῇ, ταῦτ' ἐπέδειξα»: κύκλος και ασύνδετο.

§ 183. «εἰσὶ γὰρ οἱ πρέσβεις οὐ τριήρων οὐδὲ τόπων οὐδ' ὀπλιτῶν οὐδ' ἀκροπόλεων κύριοι ἀλλὰ λόγων και χρόνων»: ασύνδετο.

ποῦ δ' ἄλλες; ποῦ τράπεζα; ποῦ σπονδαί; ταῦτα γὰρ τραγωδεῖ περιούτων»: μάλλον ο Δημοσθένης τα εκφέρει αὐτά με επιτονισμό, λοιδορόντας τον ἀντίπαλο.

§ 198/9. «ἀφείλετο, ἀπόλετ' ἂν παροινουμένη· και γὰρ ἡ παροινία τοῦ καθάρματος ... ὁ ἀκάθαρτος οὗτος»: επαναλήψεις και ἀντιθέσεις για ἐμφαση.

§ 200. «ἐν θιάσοις και μεθύουσιν ἀνθρώποις καλινδούμενον ... ἔναγχος ἐν χορηγίσις ... βίον ... βεβίωκας ... βεβιωμένος»: επαναλήψεις και παρηγήσεις του θ, χ, β.

§ 201. «δωροδόκος, κόλαξ, ταῖς ἀραις ἔνοχος, ψεύστης, τῶν φίλων προδότης»: ασύνδετο.

§ 204. «συμφέρει δήπου Φωκέας ἀπολωλέναι και Πύλας Φίλιππον ἔχειν και Θηβαίους ἰσχύειν και ἐν Εὐβοίᾳ στρατιώτας εἶναι και Μεγάρους ἐπιβουλεύειν και ἀνώμοτον εἶναι τὴν εἰρήνην»: πολυσύνδετο.

§ 206. «τίνα δ' οὔτοι μὲν ἄτολμον και δειλὸν πρὸς τοὺς ὄχλους φασὶν εἶναι, ἐγὼ δ' εὐλαβῆ; ἐμέ· οὐδὲν γὰρ πώποτ' οὔτ' ἠνώχλησα οὔτε μὴ βουλομένους ὑμᾶς βεβιάσμαι. οὐκοῦν ἐν πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις, ὁσάκις λόγος γέγονεν»: παρηγήσεις των λ, β' ο ρήτορας ἐπίτηδες αυτοπαρουσιάζεται με «μαλακά» σύμφωνα, ως ταπεινός.

§ 214. «εἰ ἐκρινόμεν μὲν ἐγὼ, κατηγορεῖ δ' Αἰσχίνης, Φίλιππος δ' ἦν ὁ κρίνων, εἴτ' ἐγὼ κακῶς ἔλεγον τουτονὶ και προπηλακίζειν ἐπεχείρουν, οὐκ ἂν οἴεσθε ἀγανακτῆσαι τὸν Φίλιππον, εἰ τις κακῶς λέγει;»: πέντε υποθετικές προτάσεις σε πολυσύνδετο· η περίοδος κλείνει με αιτιολογική πρόταση υποθετικής αιτιολογίας!

§ 218/9. «εἰ μὲν ἅπανθ' ὅσ' ὑπέσχονθ' ὑμῖν... ἀποψηφίσασθ' Αἰσχίνου, και μὴ ... προσκτήσασθε»: 97 λέξεις σε μία περίοδο λόγου δύο παραγράφων, με 12 μετοχές!

§ 222. «ἀλλὰ διὰ τί σου κατηγορῶ; συκοφαντῶ νῆ Δία, ἴν' ἀργύριον λάβω παρὰ σοῦ»: ερώτηση με ειρωνική απάντηση, σε φανταστικό διάλογο.

§ 237. «... Ἀφόβητε καὶ σὺ Φιλόχαρες, σὲ μὲν τὰς ἀλαβαστοθήκας γράφοντα καὶ τὰ τύμπανα... τῶν μεγίστων τιμῶν ἠξιώσαμεν»: η λαιδορία απευθύνεται κατά πρόσωπο με το β' ενικό.

§ 243/4. «οὐκοῦν, Αἰσχίνη, καὶ σὲ πάντες οὗτοι χρήματ' ἐκ τῆς πρεσβείας φασὶν εἰληφέναι, ὥστε ... ὄσφ γὰρ αὖ σὲ πλείους ἢ 'κεῖνον αἰτιῶνται, θεώρησον ὡς εἴσει»: αμεσότητα με το β' ενικό.

§ 248. «ἐρρῶσθαι πολλὰ φράσας τῷ σοφῷ Σοφοκλεῖ»: η φράση από το καθημερινό αττικό λεξιλόγιο, μεταφέρει μία λαϊκή αίσθηση και αντιθέτει τη σοφία του Σοφοκλή προς τη χυδαιότητα και αδιαφορία του Αισχίνη.

§ 259. «νόσημα γάρ, ὃ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, δεινὸν ἐμπέπτωκεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ χαλεπὸν καὶ πολλῆς τινὸς εὐτυχίας καὶ παρ' ὑμῶν ἐπιμελείας δεόμενον. οἱ γὰρ ...»: προεξαγγελτική φράση· η αιτιολόγηση ακολουθεί.

§ 265. «ἐπειδὴ δὲ δωροδοκεῖν ἤρξαντό τινες, καὶ δι' ἀβελτερίαν οἱ πολλοί, τούτους πιστοτέρους ἠγήσαντο καὶ Λασθένης μὲν ἤρεψε τὴν οἰκίαν τοῖς ἐκ Μακεδονίας ζύλοις, Εὐθυκράτης δὲ βοῦς ἔτρεφεν, ἕτερος δὲ τις ἦκεν ἔχων πρόβατα, ἄλλος δὲ τις ἵππους, οἱ δὲ πολλοὶ ὠργίζοντο ἢ κολάζειν ἠξίουσαν ἀλλ' ἀπέβλεπον, ἐζήλουν, ἐτίμων, ἄνδρας ἠγοῦντο»: πολυσύνδετο και ασύνδετο, με πληθώρα ρημάτων, καθώς η διήγησις επικεντρώνεται στις πράξεις.

§ 271. «Ἄρθμιον τὸν Πυθώνακτος τὸν Ζελεΐτην ἐχθρὸν εἶναι καὶ πολέμιον τοῦ δήμου τοῦ Ἀθηναίων καὶ τῶν συμμάχων αὐτὸν καὶ γένος πᾶν»: η διατύπωση ὅπως ακριβῶς περιέχεται στις επιγραφές, κατά το τυπικό.

§ 282. «ποῖος γὰρ ἵππος, ποία τριήρης, ποία στρατεία, τίς χορός, τίς λητουργία, τίς εἰσφορά, τίς εὐνοία, ποῖος κίνδυνος, τί τούτων ἐν παντὶ τῷ χρόνῳ γέγονεν παρὰ τούτων τῇ πόλει;»: ασύνδετο.

§ 287. «καὶ περὶ πορνείας ἔλεγεν, ὃ γῆ καὶ θεοί, Νικίου τε τοῦ βδελυροῦ, τοῦ καταράτου Κυρηβίου, ἄνω ποταμῶν ἐρρύησαν λόγοι»: εκφράσεις αγανάκτησης για τον Τίμαρχο που καταδικάστηκε απ' τον Αισχίνη, την ίδια ὥρα που κοντά του υπήρχαν παρόμοια άτομα.

§ 308. «εἶναί τε τὸν Φίλιππον αὐτόν, Ἡράκλεις, Ἑλληνικώτατον ἀνθρώπων, δεινότατον λέγειν, φιλαθηναϊότατον»: αντίθεση με κύκλο (φίλος), παρήχηση του φ, του θ, ἔμφαση με υπερθετικό, ειρωνεία μέσω του ασύνδετου.

§ 314. «γεγραμματοκενάι, ὁ γεγραμματοκῶς Αἰσχίνης»: οι παρακείμενοι για έμφαση, μέσω της μεγαλύτερης διάρκειας εκφοράς.

§ 328. «καὶ γέγονεν τὰ πράγματα πάνθ' ὅσπερ αἴνιγμα τῇ πόλει»: συνοπτική ανακεφαλαίωση.

§ 333. «φενακίσαι τὴν πόλιν»: ως ουσιαστικό ή ρήμα, στον λόγο χρησιμοποιείται πολύ συχνότερα από άλλους λόγους, δείγμα της έμφασης στην απάτη του Αισχίνη.

§ 338. «οὗτος δ' ἐκείνου μὲν προὔκαλινδεῖτο, τοὺς παιᾶνας ἤδεν, ὑμῶν δ' ὑπερορᾷ»: ειρωνεία και μεταφορά, ασύνδετο.

Ασφαλώς ο ρήτορας αξιοποιεί τα υφολογικά στοιχεία στο έπακρο, ώστε να επιτύχει το πάθος στη ρητορεία του. Η μορφή της δικανικής ρητορείας στην ύστερη φάση, όπως εμφανίζεται στον Λόγο που μελετήσαμε, διαφοροποιείται τόσο από το επιδεικτικό είδος όσο και από τους πρώιμους συμβουλευτικούς. Ας σημειωθεί η επιμελημένη *ηθοποιία*, μέσω της οποίας υπερπροβάλλεται το έντιμο ήθος του ρήτορα. Τα κλασσικά εργαλεία της *λοιδορίας* και των *Κοινών Τόπων* επίσης επανέρχονται μέσα σ' αυτόν τον Λόγο με την ταραγμένη δομή. Τα σχήματα λόγου, τέλος, χρησιμοποιούνται με ισορροπία, ώστε αφενός να προβάλλεται η κακότητα του αντιπάλου, αλλά και να μη μένει η αρνητική αίσθηση μιας συνεχούς επιθετικότητας. Χαρακτηριστική η συχνή επιλογή του ασύνδετου, ώστε να δημιουργείται κορεσμός αλλά και έμφαση. Οι παρηγήσεις προφανώς λειτουργούν όπως και ο επιτονισμός που υποθέτουμε ότι χρησιμοποιούσε ο ρήτορας, ώστε οι θεατές να εντυπωσιάζονται απ' τους ήχους κατά την *Υπόκρισιν*.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ Α: ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

6.1. Συμβουλευτικοί Λόγοι: *Υπὲρ τῆς Ῥοδίων ἐλευθερίας (XV)*

Οι Λόγοι που εκφωνήθηκαν απ' τον Δημοσθένη στο Βουλευτήριο, ποικίλλουν ως προς την εφαρμογή της Ρητορικής θεωρίας. Οι Ολυθιακοί - Φιλιππικοί είναι μια ιδιαίτερη κατηγορία, που δόξασαν βέβαια τον ρήτορα, ωστόσο ακολουθούν δική τους δομή. Ο *Υπὲρ τῆς Ῥοδίων ἐλευθερίας* που μελετήσαμε, του 353 π. Χ., διακρίνεται για την τήρηση της τυπικής δομής του ρητορικού λόγου (*Προοίμιον, Πρόθεσις, Πίστις, Επίλογος*). Η έκταση του λόγου βρίσκεται μέσα στα απολύτως λογικά όρια (35 παράγραφοι), όπου μάλιστα η βαρύτητα δίνεται στην *Πίστιν* (παράγραφοι 5-34).

Το λεξιλόγιο χαρακτηρίζεται από ισορροπία, χωρίς ακραίες ή εντυπωσιακές λέξεις και οπωσδήποτε χωρίς ύβρεις ή προσβλητικές εκφράσεις. Πρόκειται για κόσμιο ύφος, χωρίς εξάρσεις ή μεγαλοστομίες. Η πειθώ δηλ. επιδιώκεται πρωτίστως μέσω των επιχειρημάτων παρά εκρήξεων, επιθέσεων ή λοιδοριών. Ο ρήτορας δε θα ήθελε, όπως φαίνεται, ή δεν αισθανόταν πως νομιμοποιούνταν (λόγω ηλικίας: 31 ετών) να επιτίθεται και φραστικά κατά της αντίπαλης πολιτικής. Ωστόσο υπάρχει αυτοπεποίθηση, που αποδεικνύεται απ' τη συχνή χρήση του ρήματος στο α' ενικό, πρόσωπο το οποίο δηλώνει θάρρος γνώμης. Τέλος, η επιδίωξη αυστηρής συνοχής οδήγησε στη χρήση ελάχιστων επιθέτων, οπότε ο λόγος εκφέρεται ταχύτερα και κατανοείται σαφέστερα.

Οι περίοδοι λόγου είναι μέσης έκτασης· δεν πρόκειται για μικρές προτάσεις αλλά ούτε για σχοινοτενείς και δυσνόητες· μάλλον υπάρχει ακόμη η ισοκρατική απαίτηση για ισορροπία. Ας παρατηρηθεί πως μεταγενέστερα έργα του ρήτορα μετά από μακροσκελείς διατυπώσεις –συντακτικά και νοηματικά- εμφανίζουν μικρότατες περιόδους ακόμη και της μίας πρότασης, χάριν ανακεφαλαίωσης. Εδώ δεν υπάρχει τέτοια ανισομέρεια, αλλά οπωσδήποτε σε μακρές περιόδους προτιμάται η χρήση μετοχής και μάλιστα κατηγορηματικής, διότι εξαρτώμενη από ρήματα δεικτικά / αποδεικτικά συνέχει το νόημα χωρίς πλαδαρότητα. Ο ρήτορας χρησιμοποιεί την υποθετική πρόταση στα ενθυμήματα, κι αυτό του επιτρέπει να προσδώσει άλλοτε αοριστία κι άλλοτε παραπομπή σε ευρύτερα αποδεκτές αλήθειες στους συλλογισμούς

του. Αυτοί γενικά είναι κατανοητοί και δεν απαιτούν επιμελημένο «ξεκλείδωμα», άρα δεν γράφτηκαν απλώς για επίδειξη.

Ομοίως τα σχήματα λόγου περνούν μάλλον απαρατήρητα, διότι δεν απαντούν σε υπερβολικό βαθμό. Μολονότι η αντίθεση κυριαρχεί, τούτο είναι μάλλον συνυφασμένο με την απόρριψη σε επίπεδο περιεχομένου της άλλης πολιτικής. Ρητορικές ή άλλου τύπου ερωτήσεις δεν υπάρχουν στο βαθμό που θα συναντήσουμε στα ώριμα, παθιασμένα έργα. Ελλείπει ο Διάλογος, οι αναφωνήσεις - επικλήσεις στους θεούς, οι παρομοιώσεις ή εικόνες της καθημερινής ζωής. Το έργο με σοβαρότητα, ταχύ, συνεκτικό και συγκροτημένο λόγο σπεύδει προς την ολοκλήρωση χωρίς περιττές καθυστερήσεις· οι ρηματικοί τύποι αρκούν για τη μετάδοση των νοημάτων.

6.2. Επιδεικτικοί Λόγοι: *Ἐπιτάφιος* (LX)

Η μελέτη του Επιτάφιου ως δείγμα επιδεικτικού Λόγου του Δημοσθένη είναι εκ προοιμίου απόπειρα επισφαλής, διότι ήδη η αρχαιότητα τον θεωρούσε μη γνήσιο έργο. Οπωσδήποτε δεν πρόκειται εύκολα να ειπωθεί η τελευταία λέξη επ' αυτού, πάντως εμείς στην προσπάθεια κατανόησης του έργου λαμβάνουμε υπόψη τις επιφυλάξεις. Απ' την άλλη, η φύση ενός επιτάφιου Λόγου είναι ιδιάζουσα και απαιτεί απ' τον ρήτορα να απομακρύνεται απ' την προσωπική του στάση σε θέματα εσωτερικά ή διπλωματικά. Έτσι ερμηνεύεται καλύτερα και η οπωσδήποτε παράξενη για δημοσθενικό έργο έλλειψη στοιχείων όπως η λοιδορία, η επιθετική στάση προς τους άλλους, το παθιασμένο γενικότερα ύφος των έργων μετά τους Φιλιππικούς.

Όπως και ο προηγούμενος Λόγος, διακρίνεται για την τήρηση σε γενικές γραμμές της τυπικής δομής του Επιτάφιου λόγου (*Προοίμιον, Ἔπαινος, Παραμυθία*). Η έκταση του λόγου βρίσκεται σε συμφωνία με αυτόν του Περικλή, υπολείπεται όμως του Λυσία (που είναι 81 παράγραφοι). Ο έπαινος του αθηναϊκού παρελθόντος και των νεκρών, όπως και η παρηγοριά προς τους ζωντανούς δίνονται κανονικά, εμβόλιμα πάντως παραξενεύει η απαρίθμηση των επώνυμων ηρώων ως πρότυπα για τους νεκρούς. Ασφαλώς όμως δεν έχουμε κάποια ριζική παρέκκλιση.

Το λεξιλόγιο του Επιταφίου παρουσιάζει μία ιδιαίτερη έμφαση στα δυναμικά ρήματα, ώστε έτσι να τονιστεί η προσφορά των νεκρών με έργα. Βέβαια απουσιάζουν εκφράσεις που είναι αταίριαστες στην περίσταση, ύβρεις π.χ. ή λεκτικές επιθέσεις. Εκτός απ' τα ρήματα, μέσω των οποίων ο ρήτορας προάγει την υπόθεση και εξελίσσει τη σκέψη του, σημασία έχουν τα επίθετα που, ως κατηγορούμενα αποδίδονται στις πράξεις των νεκρών αλλά και τα αφηρημένα ουσιαστικά (*φύσις, άνδρεία, κακία*). Όπως και στον προηγούμενο Λόγο, υπάρχει και εδώ σφιχτή συνοχή, ταχεία προώθηση της σκέψης και απουσία πλαδαρότητας –πλεονασμών. Το γ' πληθυντικό παρατατικού ή αορίστου κυριαρχεί.

Για τις περιόδους λόγου ισχύουν περίπου όσα και για τον συμβουλευτικό, με έμφαση στις υποθετικές προτάσεις και υποθετικές μετοχές, διότι ο ρήτορας επιλέγει μία ευγενική διατύπωση και τα εγκωμιαστικά συμπεράσματά του τα παρουσιάζει σα να ζητούσε και τη συγκατάθεση του ακροατηρίου, σε περίπτωση που κρίνονταν υπερβολικά.

Τα σχήματα λόγου δεν είναι πολλά, υπάρχουν ωστόσο κάποιες μεταφορές, υπερβολές και αντιθέσεις. Γενικότερα, ο λόγος είναι συντακτικά απλός και ρέει χωρίς

εξάρσεις, δύσκολα σημεία ή εκζήτηση. Με αυτή την έννοια δε θυμίζει δημοσθενικό κείμενο ούτε της πρώτης περιόδου, όταν βρισκόταν στη σκιά της ισοκρατικής ισορροπίας, ούτε παθιασμένο και γεμάτο κυματισμούς και δευτερεύουσες προτάσεις κείμενο της ύστερης περιόδου. Ο βαθμός δυσκολίας ως προς τον σύγχρονο αναγνώστη, αν αυτό μπορεί να αποτελέσει κριτήριο, είναι σαφώς μικρότερος των κλασικών δημοσθενικών. Ούτε λόγος για σύγκριση υφολογική με τον Επιτάφιο του Περικλή πάντως εφόσον ο Δημοσθένης έγραφε κείμενο για εκείνη την περίσταση θα μπορούσε να πειθαρχήσει την έντονη προσωπικότητά του και να παρουσιάσει ένα ουδέτερο κείμενο, χωρίς προσωπικούς τόνους.

6.3. Δικανική Ρητορεία: *Περὶ τῆς Παραπρεσβείας (XIX)*

Η δομή αντιβαίνει όλους τους κανόνες ενός κλασσικού δικανικού Λόγου. Ακόμη και αν το 2^ο μέρος δεν εκφωνήθηκε ποτέ, και τότε ακόμη η έκταση ξεπερνά τις 150 παραγράφους. Δεν είμαστε πεπεισμένοι πως δεν εκφωνήθηκε όπως είναι και τούτο, λόγω της ειδικής βαρύτητας που είχε στην πόλη η προσωπικότητα και των δύο αντιπάλων. Ας σημειωθεί πως οι επαναλήψεις, επικαλύψεις και ανακεφαλαιώσεις λειτουργούν ως θεραπευτικά της μεγάλης έκτασης.

Το λεξιλόγιο είναι αντίστοιχο του περιεχομένου και του ύφους του κειμένου: άλλες στιγμές περιγραφικό, άλλες θρηνητικό, άλλες οξύ και καταγγελτικό. Σωρεία επιθέτων, μετοχικών και ρηματικών τύπων (πολλοί σε παρακείμενο) εκθέτουν τα καταγγελλόμενα. Οι επικλήσεις προς τους θεούς και οι αναφωνήσεις χρησιμοποιούνται εκτενώς. Με προσοχή, σε επιλεγμένες θέσεις, εκτοξεύονται και ύβρεις, οι οποίες πάντως δεν είναι ούτε συνεχείς ούτε υπερβολικά άκοσμες. Ο ρήτορας τις αξιοποιεί για πρόκληση πάθους, αλλά με φειδώ.

Οι περίοδοι είναι όπως αυτές της ύστερης περιόδου, με ποικιλία στην έκταση: άλλοτε σύντομες και υποβλητικές, άλλοτε εκτεταμένες και αναλυτικές. Η συντομία προτιμάται για να προκαλείται εντύπωση στον ακροατή και να γίνεται η σκέψη σαφέστερη. Άλλοτε ο λόγος τρέχει για να περιγραφούν καταστάσεις ή πράξεις, οπότε οι περίοδοι είναι εκτενέστερες.

Το ύφος είναι μεικτό, άλλοτε το πάθος ξεχειλίζει και το ακροατήριο αισθάνεται άβολα ή οργίλα απέναντι στον κατηγορούμενο, άλλοτε είναι συγκρατημένο και επικρατεί η επιχειρηματολογία. Οι ερωτήσεις κάθε μορφής επανέρχονται, είτε προς εαυτόν, ώστε να προωθείται η σκέψη, είτε ρητορικά. Ο διάλογος, οι ερωτήσεις και απ' τα σχήματα λόγου οι παρομοιώσεις – μεταφορές είναι το χαρακτηριστικό του *Περὶ Παραπρεσβείας*.

7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ Β: ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ ΑΝΑ ΕΙΔΟΣ

7.1. Συμβουλευτική Ρητορεία: *Υπὲρ τῆς Ροδίων ἐλευθερίας (XV)*

Ένας πρώτος Λόγος όπως αυτός που μελετούμε, καταρχάς δε φανερώνει ακόμη τη δημοσθενική πολιτική που όλοι γνωρίζουμε: δε διακρίνεται για αντιμακεδονικά αισθήματα. Ασφαλώς όμως ο Δημοσθένης με το έργο αυτό εντάσσεται πλέον στην πατριωτική μερίδα, που και πολέμους είναι πρόθυμη να αναλάβει και δε θα διστάσει να γκρεμίσει την προτεραιότητα του Εύβουλου, να μη διαταραχθεί η οικονομική σταθερότητα και ανασυγκρότηση. Με αυτή τη ματιά, ο Δημοσθένης πηγαίνει ενάντια στο ρεύμα και φανερώνει στοιχεία που αργότερα θα υπερτονιστούν, κατά προδοτών ή ενδοτικών αντιπάλων.

Η πολιτική και διπλωματική στάση του Δημοσθένη στον λόγο αυτό είναι χαρακτηριστική του ανδρός που αργότερα θα χαρακτηρίσουμε ως ηγέτη της αντιμακεδονικής ομάδας. Με σαφήνεια αποκαλύπτεται η πολυπραγμοσύνη του, αφού απαιτεί να ενισχυθεί η Ρόδος έναντι του ολιγαρχικού καθεστώτος που της επιβλήθηκε. Τη στιγμή εκείνη οι Αθηναίοι ακούν αδιάφορα, αλλά ενώ το ξέρει δεν κρύβεται. Αυτός είναι ο Δημοσθένης που αργότερα θα πιέζει για βοήθεια στην Όλυνθο, την πόλη που οι άλλοι ολιγόρησαν και χάθηκε.

Η δημοκρατική πίστη είναι εμφανής και προβάλλεται ως αθηναϊκό χαρακτηριστικό: υπό την έννοια αυτή η δημοκρατικότητα θα προβληθεί αργότερα ως διαφοροποιητικό στοιχείο απ' τους βόρειους αντιπάλους. Εννοείται πως στην εσωτερική πολιτική σκηνή μία τέτοια ρητορική ήταν Κοινός Τόπος.

Οι υπαινιγμοί σε βάρος πολιτικών που δρουν εναντίον του κοινού συμφέροντος εμφανίζονται δειλά – δειλά στον Δημοσθένη. Μπορεί να είναι και σήμερα ακόμη αντικείμενο δυσπιστίας, ωστόσο στο αθηναϊκό ακροατήριο θα αποδειχθούν τέλειο δόλωμα. Το ότι ο Αισχίνης του ξέφυγε αργότερα για τόσο πολύ, δε σημαίνει ότι δεν ευστόχησε σε άλλους (Φιλοκράτης κ.λπ.).

Η χρήση ρητορικών τεχνικών που απαιτούν επιδεξιότητα και κατάρτιση είναι εμφανής στον λόγο. Συναισθήματα όπως ο φόβος (για το πολίτευμα), ο κατευνασμός (για το απίθανο περσικής αντίδρασης) η ειρωνεία (σε βάρος των ευμετάβλητων Ροδίων) χρησιμοποιούνται σε καλά υπολογισμένες δόσεις. Ακόμη και η αποτίναξη

της δυσπιστίας για το πρόσωπό του (μήπως λειτουργεί ως *πρόξενος* των Ροδίων) έχει προγραμματιστεί κατάλληλα. Το πιο αδύνατο σημείο, είναι ακριβώς εκείνο όπου δαπανάται η πιο πολύ ενέργεια –και στην καλύτερη θέση, στην αρχή της *Πίστεως*: πρόκειται για την προσπάθεια να απομακρυνθούν οι υπόνοιες μήπως αθηναϊκή επέμβαση στη Ρόδο προκαλέσει πόλεμο απ’ τους Πέρσες. Κανείς δε θα μπορούσε να εγγυηθεί κάτι τέτοιο· ο Δημοσθένης το ξέρει, γι’ αυτό και φιλότιμα αγωνίζεται για το αντίθετο, στηρίζοντας ασθενή επιχειρήματα. Ενθυμήματα με ιστορικά παραδείγματα, αναλογικοί συλλογισμοί επιστρατεύονται ώστε ν’ αποκλειστεί το ενδεχόμενο να μπλέξουν οι Αθηναίοι. Εάν κάτι αξίζει να προσέξουμε στον Λόγο, είναι ακριβώς η υψηλή ρητορεία που επιδεικνύει: ο σκοπός αγιάζει τα μέσα, άρα ο Δημοσθένης εμφανίζεται με τέχνη και τρόπους πειθούς που δελεάζουν.

Το ύφος, όπως προαναφέρθηκε, δεν είναι ακόμη γεμάτο πάθος, κίνηση και θεατρικότητα. Ας προσέξουμε πως ο νέος ρήτορας εμφανίζεται κόσμιος, με όπλο όχι τη λαιμοδείξια, ούτε τις ευθείες προσωπικές επιθέσεις, αλλά τη λογική και, όπου μπορεί, το συναίσθημα. Μόλις κατεβαίνει απ’ το βήμα η εντύπωση που μένει είναι πως πρόκειται για κόσμια, συγκρατημένη, λογοκρατούμενη πολιτική παρότρυνση ενός αξιοπρεπούς πατριώτη. Δεν πέτυχε, έθεσε όμως θεμέλια γερά για τη μελλοντική του πολιτική σταδιοδρομία.

7.2. Επιδεικτικοί Λόγοι: *Ἐπιτάφιος* (LX)

Το προοίμιο του Λόγου δεν προδιαθέτει για πρωτοτυπίες. Πράγματι, ο ρήτορας επαναλαμβάνει τη γνωστή και απ' τον Περικλή αλλά και τον Λυσία επιφύλαξη για τη δυνατότητα επαίνου έργων τόσο σπουδαίων όσο αυτών που οι νεκροί έκαμαν.

Ακολουθεί ο έπαινος της αυτοχθονίας, υποχρεωτική στάση για κάθε Επιτάφιο. Εδώ αντιλαμβάνεται ο σύγχρονος αναγνώστης τη δύσκολη θέση του ρήτορα, που δεν μπορούσε να ακολουθήσει αποκλειστικά δικό του δρόμο, διότι το ακροατήριο ήταν εξαιρετικά ευαίσθητο σε μια τέτοια περίπτωση, όπως ο θάνατος των οικείων τους. Το ίδιο ισχύει και για τα μυθικά κατορθώματα του αθηναϊκού παρελθόντος, που ήταν συνεκτικός κρίκος με τα κατορθώματα των προκείμενων νεκρών, ως γονιδιακό υπόστρωμα και πρότυπο ανδρείας.

Η χρονολογική σειρά τηρείται με την παρουσίαση των Μηδικών, που ήδη τον 4^ο αι. έχουν λάβει στην κοινωνία –και λόγω της εκπαίδευσης– μυθικό χαρακτήρα. Το γενικό νόημα είναι πως εφόσον υπήρχαν τέτοιοι πρόγονοι, εύλογα ακολούθησαν και οι σημερινοί.

Δομικά ζητήματα εμφανίζονται με την ανάγκη του ρήτορα να ζητήσει την καλή προαίρεση των ακροατών, ώστε να προχωρήσει στον έπαινο των παρόντων. Ενώ θυμίζει τον Περικλή η ομοιότητα σταματά εκεί, χωρίς τις λεπτές ψυχολογικές ερμηνείες που εκείνος παρέχει, οδηγώντας έτσι σε αναπόφευκτες συγκρίσεις.

Οι νεκροί λοιπόν επαινούνται απ' τα νεανικά τους χρόνια με δόση υπερβολής και, όπως αναμένεται, γενικά χαρίσματα αποδίδονται στο σύνολο των αποθανόντων χωρίς διάκριση. Υπήρχε λοιπόν μία συγκατάβαση που όλοι αναγνώριζαν στη διαδικασία, απαιτούσαν ωστόσο να τηρηθεί η τάξη για πολλούς λόγους, με σπουδαιότερον τη σφυρηλάτηση πνεύματος κοινότητας και ανταπόδοσης της προσφοράς. Ας σημειωθεί πως επαινείται και η οξυδέρκεια των νεκρών, που υποτίθεται είχαν αντιληφθεί το μακεδονικό πρόβλημα έγκαιρα –πιθανή αυτοαναφορά του Δημοσθένη στην προσωπική του πολιτική. Η αναφορά είναι λεπτή και χωρίς οξύτητα προς τους πολιτικούς αντιπάλους.

Υπάρχει ωστόσο και αναφορά στην πρόσφατη σύγκρουση, με τον ρήτορα να αποδίδει τεχνηέντως την ευθύνη της ήττας σε τρίτο παράγοντα, στους ηγέτες των Θηβαίων, που δεν αξιοποίησαν ικανοποιητικά τη συμμαχική δύναμη. Έβρισκε έτσι διέξοδο η πίκρα της ήττας εφόσον κάποιος είχε διάθεση παραπόνων. Οι νεκροί όμως

δικαιώνονται, αφού χάρη σ' αυτούς ο Φίλιππος ούτε στην Αττική εισέβαλε αλλά και υπέγραψε ευνοϊκή συνθήκη με την Αθήνα.

Ο έπαινος μεταφέρεται σε πεδίο φαντασιακό με ισχυρισμούς πως η μοναδική ελπίδα της Ελλάδας χάθηκε ή πως οι εχθροί νίκησαν απλώς και μόνο χάρη στον ικανότατο αρχηγό τους και στις ιδιοτροπίες της Τύχης. Τέλος, παρουσιάζεται η Δημοκρατία ως πολίτευμα μέσα στο οποίο ο πολεμιστής νιώθει εκτεθειμένος εάν παραβεί τους νόμους, άρα πολεμά γενναιότερα.

Το δύσκολο σημείο του Λόγου είναι οι 5 παράγραφοι που παρουσιάζουν τις 10 αττικές φυλές με τους επώνυμους ήρωές τους να αποτελούν πηγή έμπνευσης των νεκρών. Ασφαλώς η παρέκβαση φέρνει τον σημερινό αναγνώστη σε αμηχανία λόγω της αδύναμης συνοχής του θέματος με τον συνολικό Λόγο. Ίσως πάντως ο ρήτορας θέλησε να μείνει πιστός σε λύσεις συμβατικές και το ακροατήριο να αντιμετωπίζει ευμενώς μια τέτοια αναφορά στο παρελθόν ως κίνητρο ηρωισμού. Άλλωστε η συνολική εικόνα του έργου δε δείχνει πρόθεση ρήξης με τη συνήθη πρακτική.

Η παραμυθία προς τους ζωντανούς παρέχει διαβεβαιώσεις και για ανατροφή των τέκνων αλλά και γηροτροφία για τους γονείς. Προσφέρει όμως και τη βεβαιότητα πως οι νεκροί βρίσκονται πλέον στον Παράδεισο κοντά στους θεούς, ενώ οι γονείς τους θα απολαύσουν τιμή και δόξα χάρη στα δοξασμένα τους παιδιά, τυπικό τέλος για έναν επιτάφιο.

Αν και ελάχιστος Δημοσθένης διακρίνεται, ο Λόγος παρουσιάζει στοιχεία αρμονίας και ηθελημένου αυτοελέγχου. Το ήθος των νεκρών διεγείρει συναισθήματα πάθους στους ακροατές, ενώ δε γίνεται προσπάθεια να προβληθεί κάποια πολιτική θέση ή απώτερη επιδίωξη. Από την άποψη αυτή ο Επιτάφιος απλώς απευθύνεται στους ακροατές για τους οποίους γράφτηκε και δεν αποκτά διαχρονικότερη προοπτική.

7.3. Δικανική Ρητορεία: *Περὶ τῆς Παραπρεσβείας (XIX)*

Ο δημόσιος δικανικός λόγος που εκφώνησε ο Δημοσθένης κατά του Αισχίνη είναι τόσο εκτεταμένος που η ρητορεία του Δημοσθένη μόνο σε αδρές γραμμές μπορεί να παρακολουθηθεί. Αρχικά, στόχος του Δημοσθένη είναι να τελειώνει μια και καλή με τον αντίπαλό του, ακόμη και με θανατική καταδίκη. Η επιχειρηματολογία του είναι πως ο Αισχίνης μετέβαλε στάση έναντι του Φιλίππου κατά την πρώτη πρεσβεία, με αποτέλεσμα εφεξής να είναι ο εν Αθήναις *πρόξενος* του Φιλίππου. Τα αποτελέσματα αυτής της υποστήριξης είναι πως οι Αθηναίοι έχασαν χρόνο περιμένοντας τον Φίλιππο να ορκιστεί στους πρέσβεις στη Μακεδονία, οπότε στο μεσοδιάστημα, εξαπατώντας την Αθήνα καταλάμβανε πόλεις στη Θράκη αλλά και αργότερα έφτασε μέχρι τις Θερμοπύλες και εξαφάνισε το φωκικό Κράτος.

Αυτά είναι τα γεγονότα, τα οποία εν πολλοίς γνωρίζει και το ακροατήριο. Περαιτέρω ο Δημοσθένης καταλογίζει στον Αισχίνη όλα τα αρνητικά για την πόλη τους αποτελέσματα, ως προϊόν της δικής του προδοσίας προς τον Μακεδόνα. Ωστόσο κανείς δεν υπάρχει να μαρτυρήσει πως ο Αισχίνης όντως πρόδωσε –μία μαρτυρία έξω απ’ τη σκηνή του Φιλίππου μπορεί να έχει και άλλη ανάγνωση– έτσι ο Δημοσθένης παρουσιάζει όλα τα κακά που έπαθε η Αθήνα και οι σύμμαχοί της αναλυτικά, ώστε να προκληθεί το συναίσθημα της οργής στο ακροατήριο. Όλος ο Λόγος στηρίζεται αποκλειστικά στην πρόκληση πάθους, μέσω κατηγοριών κατά του ήθους του Αισχύνη και κάποιων του στενού του κύκλου.

Ο Λόγος κάνει εκτενή χρήση μαρτυριών ώστε να επιβεβαιωθούν τα λεγόμενα, ως *ἄτεχνοι πίστεις*. Μεγάλο μέρος επίσης διεκδικούν οι ύβρεις και πάσης φύσεως επιθέσεις, ως πολιτική λαιμοδωρία, άλλες αληθινές, άλλες ψεύτικες. Η βεβαιότητα του Δημοσθένη εκδηλώνεται με ορμητικό πάθος, είτε διότι όντως πιστεύει είτε διότι θέλει και ο ίδιος να πειστεί για την ενοχή του αντιπάλου. Η ηθοποιία πάντως είναι στα ύψη.

Η χρήση ενθυμημάτων είναι συχνή, ώστε η προδοσία να γίνει ευλογοφανής: αφού η πόλη ζημιώθηκε, οπωσδήποτε έχει προδοθεί. Είναι χαρακτηριστικό πως στον Λόγο ελάχιστη αναφορά γίνεται στην προσωπική αξία του Φιλίππου. Λίγο πριν τη Χαιρώνεια ο Λόγος αποκαλύπτει την τραγική κατεύθυνση του Δημοσθένη και της Αθήνας: για τα κακά μας φταίνει οι προδότες, η πολιτική μας πάντως είναι η ενδεδειγμένη. Σε μία εποχή όπου η αντίπαλη άποψη εκλήφθηκε ως ξενοκίνητη ή μίσθαρνη, δεν είναι να απορείς πώς η ήττα ήταν εύλογο αποτέλεσμα.

Επιλογικά

Ο Δημοσθένης με το έργο του διάνυσε διάστημα μακρύ με τρόπο καρποφόρο για την Ρητορική Τέχνη. Η ισχυρή προσωπικότητά του φανερώνεται στο έργο του, όπου μάλιστα αποτυπώνονται και οι εξελίξεις τόσο στον χαρακτήρα και τη σκέψη, όσο και στην τεχνική του. Ευτυχώς για την ιστορία των γραμμάτων ο ρήτορας δεν εστίασε μόνο στην πολιτική, αλλά και σε άλλες πλευρές της κοινωνίας: πολέμησε με δικανικούς Λόγους για την περιουσία του, έγραψε κατά παραγγελίαν έργα και δίδαξε ακόμη σε μαθητές την Τέχνη του.

Στην εργασία αυτή εντοπίσαμε διαφοροποιήσεις που είναι ενδιαφέρουσες: στον επιδεικτικό Λόγο ο Δημοσθένης αυτοπεριορίζεται και, μολονότι το γλωσσικό του ιδίωμα έχει ήδη εξελιχθεί πολύ, πειθαρχεί σε ένα κοινωνικό γεγονός που δε θα συγχωρούσε μία παθιασμένη ή επιθετική στάση. Στο ίδιο έργο η δομή και η επιχειρηματολογία που ακολουθείται είναι εξίσου συμβατική, σε σημείο που αποκρύπτεται πως ο ίδιος ο ρήτορας εκφωνεί τον Λόγο.

Ο Λόγος όπου συμβούλευσε εκστρατεία υπέρ της Ρόδου είναι βέβαια πρώιμος, γι' αυτό και τόσο η δομή όσο και η γλώσσα διαφέρουν απ' τον μεταγενέστερο *Περὶ Παραπρεσβείας*. Πρόκειται για αξιόλογη προσπάθεια, εντασσόμενη στο κλασσικό ρεύμα των προηγούμενων δασκάλων, με κατάκτηση των ρητορικών τεχνικών. Αν και το ύφος του μετεξελίσσεται, η πολιτική του στάση δεν πρέπει να θεωρηθεί άλλη απ' τη μαχητική που τήρησε παθιασμένα αργότερα. Η επιθυμία για πρωτοπορία της Αθήνας στον ελλαδικό χώρο ήδη εμφανίζεται, προτείνεται ωστόσο με τρόπο κόσμιο και επιχειρηματολογία περισσότερο συμβατική: ο ηγέτης όμως έχει πια φανερωθεί. Εντελώς χαρακτηριστικό της αταλάντευτης προσωπικότητας του Δημοσθένη: γνωρίζει ότι θα χάσει, και μολαταύτα εκφωνεί χωρίς δισταγμό ό, τι νομίζει συμφερότερο για την Αθήνα.

Ο *Περὶ Παραπρεσβείας* μάς χρησίμευσε ουσιαστικά ως υπόδειγμα πολιτικού Λόγου της ύστερης φάσης. Διακρίνεται σαφώς το ατομικό ύφος, η αδιαφορία για δομικούς κανόνες, ακόμη και η έλλειψη φροντίδας στα γλωσσικά στολίδια. Όλα αναπληρώνονται απ' την επιθετική στάση, την πεποίθηση για το δίκαιο των επιχειρημάτων, τη σοφή ανάμιξη ύβρεων με επικλήσεις σε ανώτερα ιδανικά και αξίες. Ο πραγματικός Δημοσθένης που θαύμασαν –και δεν μπόρεσαν να του

μοιάσουν– είναι εδώ, αυτός που η αρχαιότητα αποκάλεσε *ὁ ῥήτωρ*. Εάν κερδίσαμε μελετώντας το έργο του πολλά, κάτι βέβαιο, περισσότερα ακόμη κερδίζουμε αναλογιζόμενοι πόσο εξελιξίμος και ευέλικτος υπήρξε. Ότι στα έργα μεγάλης πνοής που σφράγισαν την πορεία του αγνοεί τις τυπικές δομές ρητορικής και στήνει μία δική του σκηνή, με επίδειξη πάθους και ήθους, αυτό είναι η δημοσθένεια πρωτοτυπία που κανείς δε μπόρεσε να επικρίνει ή να ξεπεράσει.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΤΑ ΜΕΡΗ ΤΗΣ

Η διαίρεση της ρητορικής τέχνης σε 5 μέρη είναι συνήθης και βοηθά σε μία εύκολη ταξινόμηση των αρχαίων ρητορικών κειμένων. Για τον σημερινό μελετητή είναι χρήσιμο να έχει κατά νουν τα δεδομένα αυτά, αλλά να θυμάται επίσης πως πρόκειται για στοιχεία που προήλθαν από τις διδασκαλίες των ρητοροδιδασκάλων μετά την κλασσική αρχαιότητα. Η έκρηξη που έλαβε η μελέτη της Ρητορικής κατά την ύστερη ελληνική και ρωμαϊκή περίοδο δημιούργησε νέους όρους, άρα εύλογο είναι ο ρήτορας να μην τους γνώριζε όλους.

Η ανάπτυξη κατά τον 4^ο αι. της Τέχνης με την επίδραση του Ισοκράτη αλλά και κειμένων όπως η *Ρητορική πρὸς Ἀλέξανδρον*, πολύ περισσότερο η *Ρητορική* του Αριστοτέλη, επηρέασαν τους ρήτορες. Πρέπει επομένως να αντιλαμβανόμαστε το κείμενο πολυδιάστατα: η χρησιμότητα ενός κειμένου δεν εξαντλείτο μόνο στην αποτελεσματικότητα του περιεχομένου του –εξίσου επιδιωκόμενη ήταν η τρυφή του ακροατή από τα λεκτικά σχήματα, τις επινοητικές νοητικές κατασκευές και, βεβαίως, την «επί σκηνής» παρουσίασή του. Ας μην παραληφθεί και η επιθυμία του ρήτορα για αυτοπροβολή και διαφήμιση, σε κείμενα που προορίζονταν για πολιτικά φυλλάδια.

Στον Δημοσθένη, όπως και στους άλλους ρήτορες του Κανόνα, είναι δυνατή λοιπόν η παρακολούθηση της τεχνικής του ακολουθώντας μία μορφοποιημένη¹⁷⁶ ήδη από την αρχαιότητα οδό. Τα μέρη της, εν συντομία, περιγράφονται ως ακολούθως:

- Εὔρεσις
- Τάξις
- Ὑφος
- Μνήμη
- Ὑπόκρισις

¹⁷⁶ Gagarin M. (2003): 53. Τα 4 από τα 5 μέρη της Ρητορικής μαρτυρούνται στον Ισοκράτη (*Κατὰ Σοφιστῶν* 16): εὔρεσις, τάξις, λέξις, ὑπόκρισις.

1. ΕΥΡΕΣΙΣ (Inventio)

1) Το τμήμα αυτό συνίσταται στην εύρεση και την ανάπτυξη των αποδείξεων, χωρίς μάλιστα να ενδιαφέρει τον ρήτορα εάν πρόκειται για αληθείς αποδείξεις. Η ανάλυση στην αριστοτελική *Ρητορική* είναι εκτενής, αφού ο φιλόσοφος μελετά ενδελεχώς τα ανθρώπινα συναισθήματα και κίνητρα, επισημαίνει ωστόσο πως τα ενθυμήματα, που αφορούν κατεξοχήν την πειθώ, δεν απασχόλησαν τους προγενέστερους¹⁷⁷. Κυρίως ασχολήθηκαν με την παθοποιία, ώστε να κερδίσουν στον αγώνα μέσω της επίκλησης στο συναίσθημα –έτσι όμως βρίσκονται συχνά εκτός της ουσίας της υπόθεσης¹⁷⁸.

2) Ο ίδιος με επιμέλεια στο τρίτο μέρος της Τάξεως, την Απόδειξη (*argumentatio*), διακρίνει σε άτεχνες και έντεχνες πίστεις. Άτεχνες είναι οι αναμφισβήτητες μαρτυρίες, καταθέσεις, νόμοι κ.λπ. Έντεχνες είναι η προσωπική σφραγίδα του ρήτορα ώστε να πείσει τους δικαστές. Τις διακρίνει στο ήθος, στο πάθος και στα επιχειρήματα.

α) Το ήθος διακρίνεται σε αυτό του ομιλητή, στου αντιπάλου και, τέλος στων ακροατών.

β) Το πάθος. Στο Β βιβλίο αναλύονται η *οργή*, η *πραότητα*, η *αγάπη* και το *μίσος*, ο *φόβος* και το *θάρρος*, η *ντροπή* και το αντίθετό της, η *ευσπλαχνία*, ο *οίκτος*, η *αγανάκτηση*, ο *φθόνος* και, τέλος, η *ζηλοτυπία*.

3) Στην πραγματική πειθώ, αυτή μέσω της χρήσης λογικής, εντάσσονται από τον Αριστοτέλη τα *ενθυμήματα*, που είναι μορφές συνεπτυγμένου συλλογισμού από πλευράς τυπικής λογικής. Από πλευράς ουσίας είναι *εικότα*, δηλ. πιθανές αλήθειες, ό,τι συνήθως συμβαίνει. Επίσης χρησιμοποιούνται τα *παραδείγματα*, ιστορικά ή φανταστικά. Τέλος οι *γνώμες*, δηλ. οι γνωμικές εκφράσεις, συμβάλλουν στην επιτυχία του ομιλητή με το γενικό κύρος που φέρουν.

¹⁷⁷ *Ρητορική* 1354a 14-16: «...οί δὲ περὶ μὲν ἐνθυμημάτων οὐδὲν λέγουσιν, ὅπερ ἐστὶ σῶμα τῆς πίστεως, περὶ δὲ τῶν ἔξω τοῦ πράγματος τὰ πλεῖστα πραγματεύονται».

¹⁷⁸ Δ. Λυπουρλής (*Ρητορική, Ι*) σχόλιο 8, 358: ο Αριστοτέλης όντως επικρίνει την κύρια επιδίωξη των έως τότε ρητοροδιδασκάλων, που ήταν η διέγερση παθών. Μολονότι πάντως ο φιλόσοφος αναλύει (στο Β βιβλίο της Ρητορικής) τα πάθη δεν υποπίπτει σε αντίφαση, αλλά ολοκληρώνει την εικόνα του Λόγου.

2. ΤΑΞΙΣ (Dispositio)

Με αυστηρή τυπικότητα, αυτό το μέρος μοιράζει¹⁷⁹ τον λόγο σε τέσσερα μέρη:

- 1) **Προοίμιον** (Exordium). Είτε εξαιρείται το μέγεθος των αδικημάτων, είτε ο ρήτορας λυπάται που ενεπλάκη σε αγώνες παρά τη θέλησή του, είτε προσδιορίζεται απλώς το θέμα, είτε δηλώνεται η αδυναμία του ομιλητή να τα φέρει σε πέρας με την υπόθεση είτε, με την *captatio benevolentiae*, προσπαθεί να προσελκύσει την ευμένεια των δικαστών. Ασφαλώς βασική επιδίωξη στο προοίμιο είναι η εϋνοια, η πρόσεξις και η εϋμάθεια των θεατών-δικαστών. Δεν επιδιώκει βέβαια κάθε ρήτορας στους προλόγους του τα ίδια κάθε φορά, υπάρχει πάντοτε η επιθυμία για διαφορετικότητα.
- 2) **Διήγησις** (Narratio). Είναι η αφήγηση των γεγονότων που απασχολούν στην υπόθεση αυτή τον ρήτορα. Εύλογα λοιπόν αναμένουμε σπουδαίες διηγήσεις σε έργα δικανικής κυρίως ρητορείας.
- 3) **Πίστις ή Απόδειξις** (Probatio ή Argumentatio). Η προσπάθεια του ρήτορα για να πείσει τους δικαστές - ακροατές του. Χρησιμοποιεί άτεχνες και έντεχνες πίστεις. Στις έντεχνες πίστεις εντάσσουμε τα τεκμήρια και τα θεία σημεία. Κυρίως όμως εντάσσουμε τα *ένθυμματα*, δηλ. τους ρητορικούς συλλογισμούς και τα *εϊκότα*, δηλ. τις εύλογες υποθέσεις (βλ. ανωτέρω).
- 4) **Επίλογος** (Peroratio). Είτε ο ρήτορας αποβλέπει να γίνει ο ακροατής ευνοϊκός προς αυτόν (ή δυσμενής για τον αντίπαλο), είτε να μεγεθύνει ό, τι είναι υπέρ του και να μειώσει τα επιβαρυντικά γι' αυτόν στοιχεία, είτε να συγκινήσει το ακροατήριο, ή τέλος, να συνοψίσει τα βασικά σημεία του λόγου του. Οποσδήποτε δεν απαντάται ούτε εδώ ομοιομορφία, αφού ο ρήτορας επιλέγει κάθε φορά ανάλογα με το θέμα ή το ήθος του προσώπου που υπερασπίζεται.

¹⁷⁹ Ακολουθείται η αριστοτελική διαίρεση, όπως παρουσιάζεται στο Γ' βιβλίο της Ρητορικής, κεφ. 13-19. Ανάλυση και παρουσίαση της Τάξης όπως παρουσιάζεται απ' τον Αριστοτέλη προσφέρεται στις σσ. 223-233 των Pernot L. - Kallendorf Cr. (2013).

3. ΥΦΟΣ ή ΛΕΞΙΣ (elocutio)

Σε έναν κόσμο όπου η ανάγνωση είχε τον χαρακτήρα όχι της κατά μόνας ενασχόλησης αλλά της δημόσιας ακρόασης, αντιλαμβάνεται κανείς πως οι συγγραφείς επεδείκνυαν ιδιαίτερη φροντίδα για το λεκτικό μέρος. Πολύ περισσότερο βέβαια οι ρήτορες, αφού η πειθώ όφειλε να ακολουθήσει όχι μόνο τον προφανή για εμάς σήμερα δρόμο των τεκμηρίων και επιχειρημάτων, αλλά και αυτόν του εντυπωσιασμού. Πιθανόν μάλιστα, σήμερα, οι ένορκοι και οι δικαστές να είναι επιφυλακτικοί απέναντι σε έναν συνήγορο εύγλωττο ή χαρισματικό: η φήμη ή η ικανότητα προβληματίζει και προκαταλαμβάνει –δε φαίνεται να ήταν αυτή η στάση των ρητόρων στην αρχαιότητα, προπαντός στους επιδεικτικούς και συμβουλευτικούς λόγους. Είναι ωστόσο αλήθεια πως σε έργα δικανικής ρητορείας, η ηθοποιία τούς επέβαλλε την αυτοσυγκράτηση και την απλότητα, χάριν κατανόησης του κοινού¹⁸⁰. ακόμη και τότε όμως, ο *λογογράφος* δεν εμφάνιζε ατημέλητο κείμενο.

Η γενική θεωρία περί Ύφους το διακρίνει σε τρία είδη, το **υψηλό** (εκπρόσωπος ο Αντιφώντας), **μέσο** (εκπρόσωπος ο Ισοκράτης), **απλό** (εκπρόσωπος ο Λυσίας) και **μεικτό** (εκπρόσωπος ο Δημοσθένης)¹⁸¹. Ο Διονύσιος Άλικαρνασσεύς επιπλέον διακρίνει τρεις τρόπους σύνθεσης (*αρμονίες*): την *αυστηρή*, τη *μεικτή* και την *γλαφυρή*. Ο Αριστοτέλης εξάλλου μάς έδωσε τη διάκριση της *κατεστραμμένης* και της *είρομένης* λέξεως, δηλ. του περιοδικού ύφους αφενός και του παρατακτικού αφετέρου.

Στη Ρητορική ο Αριστοτέλης παρουσιάζει στοιχεία που πρέπει να ακολουθεί η λέξις: η *σαφήνεια*, το *έλληνίζειν* (δηλ. η ορθή χρήση των ελληνικών)¹⁸², το *πρέπον* (ο τόνος που αρμόζει σε κάθε ρητορική περίπτωση)¹⁸³ και ο *κόσμος*, δηλ. ο στολισμός με σχήματα λόγου. Τα σχήματα διακρίνονται σε σχήματα λέξεως και σχήματα διανοίας.

Παράδειγμα από τα *σχήματα λέξεως* είναι η αντίθεση, το υπερβατό, το ομοιοτέλετο, η παρήχηση κ.λπ. Αυτά ονομάζονται και ρητορικά σχήματα και

¹⁸⁰ Υπήρχε ανάγκη να παρουσιάζεται ο ομιλητής ως απροετοίμαστος και, γενικά, αμέτοχος διδασκαλίας είτε ρητορικής είτε άλλης. Έτσι η ηθοποιία του ήταν διεισδυτικότερη στους λαϊκούς δικαστές (πρβλ. και υποσημ. 117).

¹⁸¹ Ο Διονύσιος Άλικαρνασσεύς, *Περί Δημοσθ. Λέξεως* 33-4, αποδίδει στον Δημοσθένη την αρτιότερη χρήση ύφους, αφού απομακρύνεται και από το *ύψηλόν* και από το *ίσχνόν*, επιλέγοντας το μέσο.

¹⁸² Ρητορική Βιβλίο Γ', κεφ. 5: ο Αριστοτέλης θέτει πέντε προϋποθέσεις για την ορθή χρήση των ελληνικών.

¹⁸³ Διον Άλικαρνασσ., *Περί Δημοσθ. Λέξεως* 34: «τὸ πρέπον, ὃ τῶν ἄστρον ψαύει παρὰ Δημοσθένει».

σχετίζονται με αλλαγή, προσθήκη λέξεων κ.λπ. Οι λεκτικοί τρόποι αφορούν σε αλλαγή σημασίας λέξεων και εδώ ανήκουν η υπερβολή, η ειρωνεία, η μεταφορά, η περίφραση κ.ά.

Στα σχήματα διανοίας¹⁸⁴ απ' την άλλη, δεν παρατηρείται αλλαγή της σημασίας των λέξεων, κινητοποιείται όμως η ψυχική κατάσταση του ακροατή και γίνεται προσπάθεια εντυπωσιασμού του μέσω του περιεχομένου. Τέτοια είναι η προδιόρθωση, η αποσιώπηση, η ανθυποφορά, η προσωποποίηση κ.ά.

Οπωσδήποτε η θεωρία η σχετική με την λέξιν έλαβε στους επόμενους αιώνες πληρέστερη μορφή, ήδη όμως στην εποχή του Δημοσθένη οι σοφιστές γενικότερα αλλά κυρίως ο σύγχρονός του Αριστοτέλης είχαν θεμελιώσει εργαλεία γλωσσικής διδασκαλίας και ανάλυσης.

¹⁸⁴ *Ρητορική πρὸς Ἀλέξανδρον* 10,14 κ.εξ.: «...τὸ δὲ τῆς λέξεως σχῆμα τοῦ τῆς διανοίας διαφέρει, ὅτι τὸ μὲν τῆς λέξεως κινηθείσης τῆς λέξεως τῆς συσχούσης τὸ σχῆμα ἀπόλλυται... τοῦ δὲ τῆς διανοίας σχήματος, κἂν τὰ ὀνόματα κινή τις, κἂν ἑτέροις ὀνόμασιν ἐξενέγκη, τὸ αὐτὸ πρᾶγμα μένει, ὁμοίως δὲ κἂν ἡ σύνταξις κινήθῃ ἢ προστεθῇ καὶ ἀφαιρεθῇ τι, λύεται τὸ σχῆμα τῆς λέξεως». Ὁμοίως καὶ στον *Τιβέριο Περὶ τῶν παρὰ Δημοσθένει σχημάτων*, 23, 5 κ.εξ.: «τὰ μὲν τῆς διανοίας σχήματα, κἂν ὑπαλλάξῃ τις αὐτὰ τοῖς ῥήμασιν, ὁμοίως μένουν, τὰ δὲ τῆς λέξεως σχήματα οὐχ οἷόν τε εἶναι φυλάττεσθαι ὑπαλλαττομένης τῆς λέξεως».

4. MNHMH (memoria)

Πρόκειται για μνημονικά τεχνάσματα που οι ρήτορες χρησιμοποιούσαν ώστε να διευκολύνεται η εκφώνηση του λόγου χωρίς, κατά το δυνατόν, απώλειες. Δε φαίνεται εύκολο στις μέρες μας να εντοπιστούν τέτοιες φόρμες, παρ' όλες τις προσπάθειες.

Στον *Ιππία Ἐλάττονα*¹⁸⁵ ο Σωκράτης, απευθυνόμενος στον Ιππία, αναφέρεται σε εγχειρίδιο μνημονικής που, κατά τα φαινόμενα, είχε γράψει ο σοφιστής. Ο *Αριστοφάνης* εμφανίζει τον Παφλαγόνα να επικρατεί του Αλλαντοπόλη στη Ρητορεία. Χρειάζεται αυστηρή προετοιμασία με αποχή από το αλκοόλ, ξενύχτι και συνεχείς επαναλήψεις του Λόγου είτε μπροστά στους ταλαίπωρους φίλους του ή με πορεία στους δρόμους και από στήθους εκφώνηση¹⁸⁶. Ο σοφιστής *Αλκιδάμας* πάλι, έχει τη γνώμη¹⁸⁷ πως είναι δύσκολο πράγμα η μνήμη για την απαγγελία των ρητόρων. Σε υψηλού επιπέδου λόγους, χρειαζόταν να δοθεί και η εντύπωση του *αυθορητισμού*, ώστε να μη φαίνονται όλα πλαστά¹⁸⁸.

¹⁸⁵ 368d: «καίτοι τό γε μνημονικὸν ἐπελαθόμεν σου, ὡς ἔοικε, τέχνημα, ἐν ᾧ σὺ οἶει λαμπρότατος εἶναι».

¹⁸⁶ *Ιππεῖς* 347-50: «Εἶ που δικίδιον εἶπας εὖ κατὰ ξένου μετοίκου, / τὴν νύκτα θρυλῶν καὶ λαλῶν ἐν ταῖς ὁδοῖς σεαντῶ, / ὕδωρ τε πίνων κάπιδεικνὺς τοὺς φίλους τ' ἀνιῶν, / ᾧ σου δυνατὸς εἶναι λέγειν».

¹⁸⁷ *αποσπ.* 15,18: «νομίζω δὲ καὶ τὴν μάθησιν τῶν γραπτῶν λόγων χαλεπὴν καὶ τὴν μνήμην ἐπίπονον καὶ τὴν λήθην αἰσχροὺς ἐν τοῖς ἀγῶσι γίγνεσθαι. πάντες γὰρ ἂν ὁμολογήσειαν τὰ μικρὰ τῶν μεγάλων καὶ τὰ πολλὰ τῶν ὀλίγων χαλεπώτερον εἶναι μαθεῖν καὶ μνημονεῦσαι».

¹⁸⁸ *Δειναρχ.* *Κατὰ Δημοσθ.* 15: «τὸν δὲ κατὰπτυστον τοῦτον καὶ Σκύθην—ἐξάγομαι γάρ—, ὄν... ». Ο Δείναρχος για τον Δημοσθένη εμφανίζεται να αγανακτεί και μόνο στην αναφορά του ονόματος.

5. ΥΠΟΚΡΙΣΙΣ (pronuntiatio)

Ο Αριστοτέλης θεωρεί¹⁸⁹ πως μαζί με το σωστό περιεχόμενο και τη γλωσσική διατύπωση συμβάλλει και η σωστή παραστατική. Η επί σκηνης παρουσίαση του λόγου δεν είναι εύκολο πια να ανασυσταθεί¹⁹⁰. Οι λαιδορίες ωστόσο του Αισχίνη σε βάρος του Δημοσθένη παρέχουν κάποιες ενδείξεις για την πρόπουσα και αποδεκτή, κατά εποχή, στάση του ρήτορα και τι θα έπρεπε να αποφεύγεται¹⁹¹. Ακόμη και ο τρόπος προσέγγισης προς το βήμα¹⁹² ή η γλώσσα του σώματος είχαν τη σημασία τους. Υποθέτει πάντως κανείς πως η παθοποιία, του Δημοσθένη τουλάχιστον, απαιτούσε μια θυελλώδη κάποιες στιγμές στάση. Έχει ήδη αναφερθεί πως ο ρήτορας σπούδασε κοντά στον ηθοποιό Ανδρόνικο την Υποκριτική¹⁹³. Ο ίδιος αυτή θεωρούσε ως το πιο σημαντικό από τα πέντε μέρη ενός λόγου, εάν μπορούμε να πιστέψουμε τον Κοϊντιλιανό ο οποίος επιπροσθέτως παραπέμπει στη διαφήμιση του Αισχίνη: απευθυνόμενος στους Ροδίους, επαινούσε την ικανότητα του αντιπάλου του. Αυτοί θαύμασαν την επιτυχία του Δημοσθένη στον *Περί του Στεφάνου* λόγο του, ο Αισχίνης όμως επιπροσθέτως τους ρώτησε: «τι θα λέγατε εάν τον είχατε ακούσει οι ίδιοι;¹⁹⁴».

Η ενδυματολογία εξάλλου πρέπει να ενδιέφερε τις ποικίλες κατηγορίες ακροατών· ο Μαντίθεος ζητάει να μην τον κρίνουν για τη μακριά κόμμωσή του (§18-19): ο Αισχίνης υπερτονίζει τη θηλυπρέπεια του Δημοσθένη μέσω των ενδυμάτων του που έμοιαζαν τρυφηλά. Γενικά η Ρητορεία ήταν μία μορφή θεατρικής παράστασης, οικείο στοιχείο για την αθηναϊκή κοινωνία. Η αξιοπρεπής εικόνα του ρήτορα, η έκφραση των ματιών του, ακόμη και οι παύσεις που εξασφάλιζε η κλήση μαρτύρων (και η συνεπαγόμενη αναμονή ενός κοινού διψασμένου για σασπένς και θέαμα) ήταν προϊόν μελέτης.

¹⁸⁹ *Ρητορική* Γ, §1 : «ὁ δὴ δύναμιν μὲν ἔχει μεγίστην, οὐπω δ' ἐπιχειρήσεται, τὰ περὶ τὴν ὑπόκρισιν».

¹⁹⁰ Hall Ed. (2003): 184-197, με εξαντλητική ανάλυση της εκφώνησης, ηθοποιίας, σκηνηκτικής παρουσίας, βαδίσματος κ.λπ.

¹⁹¹ Ο Αισχίνης (*Κατὰ Τιμάρχου*, §25) ανέφερε πως την κλασσική εποχή μιλούσαν στο βήμα έχοντας το χέρι μέσα στον χιτώνα, κάτι που δε δινόταν τον 4ο αι.: «ὁ νυνὶ πάντες ἐν ἔθει πρᾶττομεν, τὸ τὴν χεῖρα ἔξω ἔχοντες λέγειν».

¹⁹² *Αισχ. Κατὰ Κτησιφ.* (§2): «σωφρόνως ἐπὶ τὸ βῆμα παρελθόντι ἄνευ θορύβου καὶ ταραχῆς».

¹⁹³ Βλ. ανωτέρω, σελ. 9.

¹⁹⁴ Quintilianus, *Institutio Oratoria*, 11.3.6: «si quidem et Demosthenes, quid esset in toto dicendi opere primum interrogatus, pronuntiationi palmam dedit, eidemque secundum ac tertium locum, donec ab eo quaeri desineret, ut eam videri posset non praecipuam sed solam iudicasse (ideoque ipse tam diligenter apud Andronicum hypocriten studuit ut admirantibus eius orationem Rhodiis non inmerito Aeschines dixisse videatur: "quid si ipsum audissetis?")».

Οπωσδήποτε οι λογογράφοι λάμβαναν υπόψη και τις δυνατότητες απαγγελίας του πελάτη τους τόσο για λόγους μνημονικούς, ώστε να δύναται να αποδώσει ικανοποιητικά το κείμενο, όσο και για να υπηρετήσουν τον γενικότερο σχεδιασμό της παρουσίασης. Έτσι, η ύπαρξη χασμωδίας στον Δημοσθένη σχετίζεται με ομιλητές ικανούς, στο τέλος σημαντικών κώλων ή σε σειρά ερωτήσεων¹⁹⁵. Ομοίως ο ρήτορας επιλέγει την αποφυγή της σε λιγότερο ικανούς ρήτορες.

¹⁹⁵ Hall Ed. (2003): 186.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΚΛΟΣΕΙΣ - ΣΧΟΛΙΑ

Demosthenis Orationes. Ed. M. R. Diltz. vol. I-IV (2002 – 2005 – 2008 – 2010). Oxford Classical Texts.

Demosthenis Orationes ex recensione G. Dindorfiii (ed. Fr. Blass). vol. I-II. Leipzig. 1885-1888.

Scholia Demosthenica, ed. M.R. Diltz, Leipzig. vol. I: 1983, II: 1986.

Demosthenes ex recensione G. Dindorfiii. vol. VIII. Scholia Graeca ex codicibus aucta et emendata. Oxonii. 1851.

Preuss S. (1892): *Index Demosthenicus*. Leipzig.

Harding Ph. (2006): *Didymos on Demosthenes*. Oxford.

Αριστοτέλης : *Ρητορική*. τ. 1 -2. (μτφρ. – σχόλια Δ. Λυπουρλής). Θεσ/νίκη 2002 – 2004.

Διονύσιος Άλικαρνασσεύς: *Περὶ τῆς Δημοσθένους Λέξεως*. (μτφρ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου). Αθήνα 2003.

Διονύσιος Λογγίνος: *Περὶ Ὑψους*. (μτφρ. Μ. Κοπιδάκης). Ηράκλειο 1990.

Μάρκος Φάβιος Κοϊντιλιανός: *Ρητορική Αγωγή*. (μτφρ. Αντ. Σακελλαρίου). Θεσ/νίκη 2005.

Spengel L. (1853-6): *Rhetores Graeci*. Leipzig.

<http://www.stoa.org/sol/> : Suda On Line: Byzantine Lexicography (εκδ. Ada Adler).

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ - ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ

Άπαντα / Δημοσθένης. (τομ. 3, 5, 15) μτφρ. Φιλολογ.Ομάδα Κάκτου, Αθήνα 1994.

Αραπόπουλος Κ. – Γ. Παπαλεξανδρής: *Δημοσθένους Λόγοι*, τ. Γ. Αθήνα, χ.χ.

Αραπόπουλος Κ. – Κασσιμάκος Ν. Γ.: *Δημοσθένους Λόγοι*, τ. Ε. Αθήνα, χ.χ.

Βάμβας Ν. (1849): *Σημειώσεις εἰς τοὺς τοῦ Δημοσθένους Λόγους*. Ἀθῆναι.

H. Diels – W. Schubart (1904): *Didymos Kommentar zu Demosthenes*. Berlin.

Dewitt N.W., N.J. Dewitt (1949): *Demosthenes*. Loeb, vol. VII. Cambridge, Massachusetts.

Dobson G. S. (1828): *Oratores Attici*. vol. V- XI: Demosthenes. London.

- MacDowell D. (2000): *On the False Embassy (Oration 19): Edited with Introduction and Commentary*. Oxford.
- Ξανθάκη – Καραμάνου Γ. (1984): *Κατὰ Μειδίου*. Ἀθήναι.
- Shilleto R. (1864): *Demosthenis De Falsa Legatione*. Cambridge.
- Τσάτσος Κ. (19832): *Δημοσθένης*. Ἀθήναι.
- Worthington I. (2006): *Demosthenes, Speeches 60 and 61*. Austin, Texas.
- Whiston R.Wh. (1868): *Demosthenes with an English Commentary*. London.
- Yunis H. (2005): *Demosthenes, Speeches 18-19*. Austin, Texas.

ΜΕΛΕΤΕΣ - ΑΡΘΡΑ

- Αδάμ-Μαγνήσαλη Σ. (2001): «Ο έλεγχος των εν ενεργεία αξιωματούχων» στο *Έλεγχος και Λογοδοσία των Αρχών στην Αθηναϊκή Δημοκρατία*. Αθήνα.
- Adams Ch. (1917): “Demosthenes' Avoidance of Breves”, στο *CPh* 12, 3, σσ. 271-294.
- Arnaoutoglou Il. (1998): *Ancient Greek Laws. A Sourcebook*. London.
- Badian E. (2000): “The Road to Prominence”, στο Ian Worthington (επιμ.), *Demosthenes: Statesman and Orator*, σσ. 9-44. London.
- Bers V. (1997): *Speech in Speech. Studies in Incorporated Oratio Recta in Attic Drama and Oratory*. London.
- Black Ed. (1965): *Rhetorical Criticism. A Study in Method*. N. York.
- Blass Fr.: *Die Attische Beredsamkeit*. Leipzig. (2^η εκδ, vol. I: 1887, vol. II: 1892, vol. III: 1893, vol. III²: 1898).
- Βολονάκη Ελ. (2014^α): *Συμβουλευτική Ρητορική. Πανεπιστημιακές Σημειώσεις*. Καλαμάτα.
- _____, (2014^β): «Οικογένεια, Καταγωγή και Πολιτική Λοιδορία στην Κλασική Αθήνα», στο Λ. Αθανασάκη, Α. Νικολαΐδης, Δ. Σπαθάρας (επιμ.) *Ιδιωτικός βίος και δημόσιος λόγος στην αρχαιότητα και στο διαφωτισμό*, σσ. 167-199. Ηράκλειο.
- Buckler J. (2000): “Demosthenes and Aeschines”, στο Ian Worthington (επιμ.), *Demosthenes: Statesman and Orator*, σσ. 114-158. London.
- _____, (2003): *Aegean Greece in the fourth century BC*. Leiden.

- Carawan Ed. (επιμ.) (2007): *Oxford Readings in Classical Studies. The Attic Orators*. Oxford.
- Carey Chr. (1994): “Rhetorical Means of Persuasion”, στο Worthington I. (επιμ.): *Persuasion. Greek Rhetoric in Action*, σσ. 26-45. London & N. York.
- _____, (1997): *Trials from Classical Athens*. London – N. York.
- _____, (2007): “Epideictic Oratory”, στο Worthington I. (επιμ.): *A Companion to Greek Rhetoric*, σσ. 236-252. Malden, Massachusetts.
- _____, (2010): *Η Δημοκρατία στην Κλασική Αθήνα*. (ελλ. μτφρ. Ελένη Ηλ. Βολονάκη, εκδ. Παπαζήση). Αθήνα.
- Cawkwell G. L. (1963): “Eubulus”, στο *JHS* 83, σσ. 47-67.
- Cooper Gr. (2013): “Philosophers, Politics, Academics”, στο Worthington I. (επιμ.): *Demosthenes of Athens and the Fall of Classical Greece*, σσ. 224-245. Oxford - N. York.
- Δάλκος Κ. (1999): *Ρητορικά Κείμενα Β' Λυκείου. Το βιβλίο του Καθηγητή*. Αθήνα.
- Dorjahn Al. P. (1947): “On Demosthenes' Ability to Speak Extemporaneously” στο *TAPhA* 78, σσ. 69-76.
- Eidinow Esth. (2007): *Oracles, Curses, and Risk Among the Ancient Greeks*. Oxford.
- Edwards M. (2002): *Οι Αττικοί Ρήτορες*. (ελλ. μτφρ. Δ. Γ. Σπαθάρας, εκδ. Καρδαμίτσα). Αθήνα.
- Efstathiou Ath. (2004): “The “Peace of Philokrates”: The Assemblies of 18th and 19th Elaphebolion 346 B.C. Studying History through Rhetoric”, στο *Historia* 53, 4, σσ. 385-407. Stuttgart.
- Foxhall L., Lewis A.D. E. (1996): *Greek Law in Its Political Setting*. London.
- Gagarin M. (1986): *Early Greek Law*. Berkeley. Los Angeles.
- _____, (2003): “Εἰκὸς καὶ πειθῶ: ο Πλάτων και η πρόιμη ελληνική ρητορική”, στο: *Πειθῶ. Η Ρητορική. Δεκατρία Μελετήματα* (επιμ. Δ. Σπαθάρας – Α. Τζαλίλα), σσ. 31-62. Αθήνα.
- Gagarin M. – Cohen D. (2005): *The Cambridge Companion to Ancient Greek Law*. Cambridge.
- Gibson. A. (2002): *Interpreting a Classic. Demosthenes and his ancient commentators*. Berkeley. Los Angeles.
- Gilbert Ot. (1873): *Die Rede des Demosthenes Περὶ Παραπρεσβείας*. Berlin.
- Glazebrook A. M. J. (2001): *The Use and Abuse of Hetairae: Female Characterization in Greek Oratory* (διδ. διατρ.). Ann Arbor. N. York.

- Gunderson Er. (ed.) (2009): *The Cambridge Companion to Ancient Rhetoric*. Cambridge.
- Habinek Th. (2005): *Ancient Rhetoric and Oratory*. Oxford.
- Hall Ed. (2003): «Δικαστικά Δράματα: Η δύναμη της θεατρικότητας στην αρχαία ελληνική δικανική ρητορική» στο *Πειθώ. Η Ρητορική. Δεκατρία Μελετήματα* (επιμ. Δ. Σπαθάρας – Λ. Τζαλήλα), σσ. 170-210. Αθήνα.
- Halliwell St. (2008): *Greek Laughter*. Cambridge.
- Harding Ph. (1994): “Comedy and Rhetoric”, στο Worthington I. (επιμ.): *Persuasion. Greek Rhetoric in Action*, σσ. 26-45. London & N. York.
- Harrison A.R.W. (1968): *The Law of Athens* (vol. 1,2). Oxford.
- Harris, E. M. (1995): *Aeschines and Athenian Politics*. Oxford.
- _____, (2000): "Open Texture in Athenian Law", στο *DIKE* 3: σσ. 27-79.
- Hornblower S. (1982): *Mausolus*. Oxford.
- Hunt P. (2010): *War, Peace, and Alliance in Demosthenes' Athens*. Cambridge.
- Jaeger W. (1984²): *Δημοσθένης. Διαμόρφωση και Εξέλιξη της Πολιτικής του*. (ελλ. μτφρ. Δεσπ. Καρούζα – Καρασάββα, εκδ. ΜΙΕΤ). Αθήνα.
- _____, (1986): *Paideia: the Ideals of Greek Culture* (vol. III). (αγγλ. μτφρ.: Gilb. Highet). Oxford.
- Jost W., Olmsted W. (2004): *A Companion to Rhetoric and Rhetorical Criticism*. Malden, Massachusetts.
- Kennedy, G. A. (1959): “Focusing of argument in Greek deliberative rhetoric”, στο *TAPhA* 90, σσ. 131–138.
- _____, (1963): *The art of Persuasion in Greece*. Princeton.
- _____, (1994): *A new history of classical rhetoric*. Princeton.
- Κωνσταντινόπουλος Β. (2014): *Το ύφος του Αρχαίου ελληνικού Λόγου*, τ. Β. Αθήνα.
- Lesky Alb. (1990⁵): *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας* (ελλ. μτφρ. Αγαπ. Τσοπανάκη, εκδ. Αφων Κυριακίδη). Θεσ/νίκη.
- Lipsius J.H.: *Das attische Recht und Rechtsverfahren*. Leipzig. (vol. I: 1905, vol. II: 1908, vol. III: 1915).
- Macdowell D. M. (2003⁴): *Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων*. (ελλ. μτφρ. Γ. Μαθιουδάκη, εκδ. Παπαδήμα). Αθήνα.
- MacDowell D. M. (2009): *Demosthenes the Orator*. Oxford.

- McCall M. H. Jr. (1969): *Ancient Rhetorical Theories of Simile and Comparison*. Cambridge, Massachusetts.
- Pearson L. (1964): “The Development of Demosthenes as a Political Orator” στο *Phoenix*, vol. 18, no. 2, σσ. 95-109.
- _____, (1975): “Hiatus and its Purposes in Attic Oratory”, στο *AJPh* 96, σσ.: 138-159.
- _____, (1976): *The Art of Demosthenes*. Meisenheim am Glan.
- Pernot L. - Kallendorf Cr. (2013): *The Genres of Rhetorical Speeches in Greek and Roman Antiquity*. Leiden.
- Pickard Cambridge A.W. (1914): *Demosthenes and the last days of Greek Freedom*. N. York - London .
- Rhodes P.J. (2007²): *The Greek City States*. Cambridge.
- Roisman J. (2006): *The Rhetoric of Conspiracy in Ancient Athens*. Berkeley. Los Angeles.
- Ryder T.T.B. (2000): “Demosthenes and Philip II”, στο Ian Worthington (επιμ.), *Demosthenes: Statesman and Orator*. London.
- Σακελλαρίου Μ. (1972): «Πρὸς τὴν Πανελληνίαν ἐνότητα», στην ΙΕΕ, τ. Γ2. Ἀθήναι.
- Schaefer Arn. (1885-7): *Demosthenes und seine Zeit*. (vol. 1,2,3). Leipzig.
- Sealey R. (1993): *Demosthenes and His Time. A Study*. Oxford.
- Straub J. (1883): *De tropis et Figuris Demosthenis et Ciceronis*. Wirceburg.
- Webb R. (2009): *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice*. Farnham.
- Whitehead D. (1986): “The Political Career of Aristophon” στο *Cl. Ph.* 81, 4, σσ. 313-319.
- Wooten C. W. (1989): “Dionysius of Halicarnassus and Hermogenes on the Style of Demosthenes” στο *AJPh.*, vol. 110, no. 4, σσ. 576-588.
- Worman N., (2004): “Insult and Oral Excess in the Disputes between Aeschines and Demosthenes” στο *AJPh.*, vol. 125, No. 1, σσ. 1-25.
- Worthington I. (ed.) (2000): *Demosthenes. Statesman and Orator*. London.
- _____, (2000): “Demosthenes’ (In)activity during the Reign of Alexander the Great” στο Ian Worthington (επιμ.), *Demosthenes: Statesman and Orator*, σσ. 90-113. London.
- _____, (2003): “The Authorship of the Demosthenic Epitaphios”, *Museum Helveticum* 60, σσ. 152-7.

_____, (2013): *Demosthenes of Athens and the Fall of Classical Greece*.
Oxford.

_____, (2014): *By the Spear: Philip II, Alexander the Great, and the Rise
and Fall of the Macedonian Empire*. Oxford.

Yunis H. (2003): “Η πολιτική ως λογοτεχνία: ο Δημοσθένης και το βάρος του
αθηναϊκού παρελθόντος”, στο *Πειθώ. Η Ρητορική. Δεκατρία Μελετήματα*
(επιμ. Δ. Σπαθάρης – Λ. Τζαλήλα), σσ. 403-429. Αθήνα.

_____, (2005): *Demosthenes, Speeches 18-19*. Austin, Texas.